

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ОДЕЉЕЊЕ ИСТОРИЈЕ УМЕТНОСТИ

Тијана С. Борић

**ДВОРОВИ ДИНАСТИЈА ОБРЕНОВИЋ
И КАРАЂОРЂЕВИЋ У СРБИЈИ**

докторска дисертација

Београд, 2014.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY
ART HISTORY DEPARTMENT

Tijana S. Boric

**COURTS OF THE DYNASTIES
OBRENOVIC AND KARADJORDJEVIC
IN SERBIA**

PhD Dissertation

Belgrade, 2014

КОМИСИЈА ЗА ОДБРАНУ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Ментор: др Александар Кадијевић, редовни професор Одељења
Историје уметности Филозофског факултета у Београду

Чланови комисије:

- др Ненад Макуљевић, ванредни професор Одељења Историје
уметности Филозофског факултета у Београду

- др Мирјана Ротер – Благојевић, ванредни професор
Департмана за архитектуру Архитектонског факултета у
Београду

- др Александар Игњатовић, ванредни професор Департмана
за архитектуру Архитектонског факултета у Београду

Датум одбране:

ДВОРОВИ ДИНАСТИЈА ОБРЕНОВИЋ И КАРАЂОРЂЕВИЋ У СРБИЈИ

РЕЗИМЕ

Предмет истраживања ове дисертације представљају дворови династија Обреновић и Карађорђевић који су настајали током деветнаестог и двадесетог века на територији Србије. Са становишта савремених изучавања историје и теорије архитектуре, дворске културе и шире схваћеног појма двора, који ће бити образложен у уводним поглављима текста, овај рад има за циљ да синтетички прикаже и методолошки утемељено протумачи дворове владара модерне српске државе, од војда Карађорђа, до кнеза Павла Карађорђевића.

Функционисање српских дворова и његових укућана пратили смо током дугог периода који је трајао од почетка Српске револуције 1804. године, до освита Другог светског рата. У тако широко уоквиреном временском простору, посматрали смо сложени живот владара српских династија Обреновић и Карађорђевић у садејству са њиховим владарским седиштима која су пролазила кроз различите трансформације у распону од конака, до палате и виле. Топологија владарских седишта представљала је неодвојив сегмент у нашем тумачењу специфичне и веома сложене симболике двора. Позиције на којима су дворови подизани, маркери су стратешки битних тачака које су нам давале добар смер који нас је упућивао у дешифровање идеологије простора и помогао нам да уочимо одразе легитимисања и инструментализације власти у оквирима бурне политичке историје модерне српске државе са одвећ наглим преокретима.

Темеље за овакво тумачење дворова, пружиће нам сазнајне технике историје уметности, али и појмовна апаратура њој сродних дисциплина, првенствено културне историје, естетике, социологије и визуелне културе. Постављањем дворова у систем визуелне културе, отворили смо могућност да се они валоризују изван искључиве естетске категоризације. Специфичне особености природе власти и феномен приватности владара која је овде схваћена као политичка категорија, омогућили су нам да се у одређеним сегментима рада фокусирамо и упустимо и у феноменолошка тумачења карактеристичног дворског живота, његових утицајних домета, али и извесних лимита. Истовремено, то не значи да

смо маргинализовали формалне аспекте дворова, будући да је естетско грађење владарске слике, па самим тим и двора, умногоме одређено обавезујућим концептом величајности.

Сходно захтевима и принципима владарске пропаганде рад наглашава како су српски дворови, такође, представљали најрепрезентативније градитељске и уметничке целине у држави. С тим у вези, посебна пажња и фокус овог истраживања били су усмерени на подробну анализу архитектонског обликовања и формалног конституисања српских дворова, њихову просторну организацију и визуелни идентитет.

Дескриптивна анализа представљала је суштински темељ за одговор на полазишна питања о томе шта је то формално, током деветнаестог и двадесетог века у српској средини, било препознато као здање двора, шта су његове особености и зашто се у датом тренутку усваја одређени културни образац и архитектонски тип владарске резиденције. Овде ваља напоменути да се рад, у складу са историјском даташћу, бави дворовима на територији данашње Србије, не испуштајући при томе из вида, историјске трансформације њеног државног уређења. Упркос географској ограничености, која је овде искључиво практичне природе, уложили смо труд да кроз компаративну анализу објективно сагледамо градитељске домете дворских комплекса наших династија, појаснимо утицаје под којима се они формирају и да обогатимо сазнања о дворској култури и укусу династија Обреновић и Карађорђевић.

Кључне речи: двор, владарска резиденција, архитектура, монархија, династија, Обреновић, династија Карађорђевић, величајност

Научна област: Историја уметности
Ужа научна област: Историја и теорија архитектуре

УДК 728.8(497.11)"18/19"(043.3)

728.8ОБРЕНОВИЋ

728.8КАРАЂОРЂЕВИЋ

COURTS OF THE DYNASTIES OBRENOVIC AND KARADJORDJEVIC IN SERBIA

RESUME

Subject of this dissertation are the courts of the dynasties Obrenovic and Karadjordjevic that were created during the nineteenth and twentieth century, at the territory of Serbia. From the standpoint of the modern views on the history and theory of architecture, courtly culture and the understood concept of the court, which will be explained in the introductory chapter of the text, this paper aims to make an elaborate synthesis and to construe methodologically the courts of the modern Serbian state, from Karadjordje to Prince Paul Karadjordjevic.

We have observed the existence of the Serbian courts and their occupants over a long period, which lasted from the beginning of the Serbian revolution in 1804 to the dawn of the Second World War. Setting such a widely framed time span, we have observed the complex life of the Serbian rulers, members of Obrenovic and Karadjordjevic dynasties through the prism of their royal seats which went through various transformations ranging from the konaks to the palaces and villas. Topology of the rulers' seats was the inseparable segment of our interpretation of specific and very complex symbolism of the courts. Positions where the courts were raised were markers of the strategically important points that gave us good direction to decrypt the ideology of particular space and helped us to observe the reflections of legitimizing and instrumentation of power within the turbulent political history of the modern Serbian state with way too much upheaval.

We found the ground for this interpretation of courts with help of the cognitive techniques of art history, but also via conceptual apparatus of the related disciplines, particularly cultural history, aesthetics, sociology, and visual culture. By placing the courts in a system of visual culture, we have been given the opportunity to valorize them beyond the exclusive aesthetic categorization. Specific features of the nature the power and the phenomenon of the ruler's privacy that is here taken as a political category, had enabled us to focus at certain segments and to dive into the

phenomenological interpretation of the characteristic court life, its influential range, but also the limits as well. However, it does not mean that we have excluded the formal aspects of the courts, as the aesthetic construction of the royal image, and therefore the court itself are determined largely by the binding concept of *la magnificenza*.

In accordance with the requirements and principles of the ruling propaganda, this paper highlights how the Serbian courts, also represented the most representative architectural and artistic objects in the country. With reference to this, special attention and focus of this research were aimed at a detailed analysis of the architectural design and the formal constitution of the Serbian courts, their spatial organization and visual identity.

Descriptive analysis was essential for providing the answers to the initial questions of what was formally recognized as a court during the nineteenth and twentieth century in Serbia, what were its features and why, at any given moment, adopted particular cultural patterns and architectural type of the royal residences. Here it should be noted that, due to the historical circumstances, the paper deals with the courts at the territory of today's Serbia, bearing constantly in mind the historic transformation of its political system. Despite the geographic limitations, here purely practical, we invested an effort to make the comparative analysis and to note as objectively as possible the architectural achievements of the royal compounds of our dynasties, to explain the influences that formed them, and to enrich the knowledge of the culture and taste of the royal dynasties of the Obrenovics and Karadjordjevics.

Key Words: court, ruler's residence, architecture, monarchy, Obrenovic dynasty, Karadjordjevic dynasty, *la magnificenza*

Field of Science: Art History

The Narrower Scientific Field: History and Theory of Architecture

UDC 728.8(497.11)"18/19"(043.3)

728.8OBRENOVIC

728.8KARADJORDJEVIC

САДРЖАЈ

1. УВОД	1
1.1. Уводна разматрања.....	1
1.2. Савремена тумачења двора.....	3
1.3. Историографија новијих тумачења двора.....	7
1.4. Генеza дворова у Српској средини.....	10
2. ХРОНОЛОШКИ ПРЕГЛЕД МОДЕРНИХ ДВОРОВА У СРБИЈИ	15
2.1. Карађорђево двор у Тополи – први идолошки центар моћи обновљене Србије.....	15
2.2. Дворови кнеза Милоша.....	31
2.2.1. Горња Црнућа.....	32
2.2.2. Престоно – резиденцијални комплекс у Крагујевцу.....	38
2.2.3. Двор у Пожаревцу.....	61
2.2.4. Господарски конак.....	70
2.2.5. Нови конак у Београду.....	76
2.2.6. Дворски комплекс у Топчидеру.....	92
2.2.7. Кнежевски дворцац у Савамали.....	106
2.3. Владарски топоси кнеза Александра.....	120
2.3.1. Стари конак у светлости манифеста Уставобранитеља.....	121
2.3.2. Топчидер као државно имање.....	138
2.3.3. Брестовачка бања.....	142
2.3.4. Оплепац кнеза Александра.....	145

2.4.	Дворски простори повратничког кнеза.....	150
2.4.1.	Престолонаследников дворац.....	150
2.4.2.	Дворски комплекс у Топчидеру под другом владом кнеза Милоша.....	156
2.4.3.	Конак кнеза Михаила у Крагујевцу.....	160
2.5.	Кнез Михаилови дворови.....	161
2.5.1.	Стари конак као владарска резиденција Кнеза Михаила.....	161
2.5.2.	Планирани летњи двор у Аранђеловцу.....	165
2.6.	Од Кнежевине до Краљевине.....	169
2.6.1.	Летњи двор у Нишу.....	169
2.7.	Краљевски двор.....	173
2.8.	Смедеревски двор Обреновића.....	189
2.9.	Летњи двор у Такову.....	193
2.10.	Нови век – нови поредак - Нови двор.....	196
2.11.	Задужбина краља Петра на Опленцу.....	205
2.12.	Дворски комплекс Карађорђевића на Дедињу.....	209
2.12.1.	Краљевски двор.....	209
2.12.2.	Бели двор.....	228
3.	ЗАКЉУЧАК.....	237
	ЛИТЕРАТУРА.....	244
	БИОГРАФИЈА АУТОРА.....	262

Изјава о ауторству.....	263
Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада....	264
Изјава о коришћењу.....	265

1. Увод

1.1. Уводна разматрања

У обиљу разнородних типова архитектонских здања, дворски комплекси се несумњиво издвајају као најрепрезентативније градитељске и уметничке целине. Вишезначни архитектонски програм и визуелни идентитет владарских резиденција представљају сложени духовни производ и засигурно једну од најинспиративнијих и најизазовнијих историографских тема. Међутим, у складу са друштвено – историјским преиспитивањима, те постепеним нестајањем монархистичких уређења у савременим друштвима, чини се да је феномен двора, као и преиспитивање места и улоге дворских објеката у историји савремене архитектуре дуго остао без темељених критичких разматрања заснованих на типолошкој класификацији и подробнијој карактеризацији. Вишедеценијска републиканска реалност и трансформација владарских модела, те претварање ових здања у објекте других намена, маргинализовале су значај и улогу дворова у оквирима савремених градитељских токова.¹

Други проблем који се неминовно намеће у разматрању концепта двора јесте вишезначност самог термина који је током времена створио и нагомилао обиље нејасноћа и преклапања у језичкој свести, па самим тим поставио одређену препреку за научно истраживање. Речју индоевропског корена *дворъ* означавамо је, првобитно, у прасловенском језику свако боравиште и кућа уопште, али и простор око куће што је остало видљиво у данашњој речи двориште.² У Номоканону Светог Саве, који датира са почетка тринаестог века, у оквиру

¹ О овом проблему погледати уводна разматрања у: N. Pevsner, A History of Building Types, Washigton D.C. 1970, 8-10.

² Вук Караџић наводи „у пјесмама се свака кућа зове двор или кула.“ В. Караџић, Српски рјечник истумачен њемачким и латинскијем ријечима, Београд 1898, 118; О пореклу и семантичком развоју речи двор видети у: Речник српскохрватског књижевног и народног језика, књ. IV, САНУ, Београд 1966, 108-109; Речник српскохрватског књижевног језика, књ. прва, Матица српска - Матица Хрватска, Нови Сад – Загреб 1967, 632-633. Р. Skok, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, Zagreb 1971, 465-467; Л. Бакотић, П. Ђорђевић, Старословенски језик, Нови Сад 1975, 245.

превода Прохирона, речи двор и дом се преплићу у употреби за ознаку куће.³ Тек касније, семантичким развојем, у феудално време, у српским средњовековним земљама ово значење је сужено на раскошна пребивалишта владара или каквог другог властеоског достојанственика. Истовремено, двор је служио и као одредница за особље у служби владаревог седишта и ознаку дворске части и владарске пратње, што пружа добру основу за наша даља разматрања српских дворова и дворске културе у нашој средини.

Међутим, паралелно се од дуалних и плуралних облика развијао и облик *двори/дворица* са значењем двокрилна врата који се код нас задржао у речи двери, али који касније улази као позајмљени деминутивни облик *дворец*. Овај облик се у феудалном средњем веку поклопио са значењем речи вила, односно палата или замак, тако да је дворац у нас остао усађен као општи означитељ племићког, богаташког дома. Нажалост, без обзира на јасну основу за семантичко разликовање, ова два фонетски слична термина су се неретко мешала, тако да је временом дошло до преклапања у језичкој свести. Имајући ово у виду, у овом раду ћемо се држати основних значења и посветити искључиво дворovima односно владарским резиденцијама модерних српских владајућих глава династија Карађорђевић и Обреновић.

Упркос горе наведеним чињеницама, изузетност, атрактивност и несумњива уметничка вредност дворских објеката у садејству са свежим научним погледима на феномен двора, расветлили су недовољно растумачена проблемска питања ових објеката и привукли озбиљну пажњу младих истраживача чиме се отворило ново поглавље у разумевању и сагледавању ове изазовне теме, како у светском оквиру, тако и у нашој научној средини.

У нашем сагледавању дворова, потрудићемо се да покажемо на који начин владарски комплекси маркирају и дешифрирају основни став појединих раздобља, идеолошке, социолошке и културне пројекције нације. Указујући на чврсто конситуисање као артефаката, будући да су историзовани својим творцима, историјским периодом и трајањем, показаћемо како су дворови бивали својеврсне позорнице власти и места укрштања и прожимања оновремених актуелних политичких односа. Циљ наше широко засноване тезе јесте да покажемо како су форма и садржај српских владарских седишта били одређени

³ Видети: С. Ћирковић, *Двор у: Лексикон српског средњег века*, (ур. Р. Михаљчић и С. Ћирковић), Београд 1999, 139-142.

политичким циљевима оснивача, међутим да су, истовремено, дворови као репрезентативни производи високе културе дефинисали друштвени став и преносили недвосмислену естетску поруку. Применом више методолошких принципа у савременом научном проучавању уметности, укључујући и погледе утемељене на контекстуалном тумачењу уметности, методологији проучавања уметности у служби владарског програма и феноменолошким приступима, покшаћемо да допринесемо потпуном сагледавању улоге и значаја владарских резиденција у српској култури.

Дворови су, видећемо, функционисали у садејству са друштвеним окружењем у неодвојивом споју уметности и политике и као такви представљају првокласна сведочанства за разумевање српског друштва током деветнаестог и прве половине двадесетог века. Сагледани кроз такву призму, српски дворови се могу разумети као ултимативна ангажована средства и места укрштања односа моћи која антиципирају културни развој српског друштва и свеукупно одражавају политичку еманципацију и друштвену климу српске државе.

Дворски комплекси су веома сложени феномени који захтевају вишеслојна компаративна истраживања. Закључци и законитости о развоју дворске културе у српској средини се поузданије могу поставити тек након знатно систематичнијих контекстуалних истраживања, тако да овај рад нема нереалних амбиција да понуди дефинитивне одговоре, већ да мапира српске савремене дворове у покушају једног могућег сагледавања њиховог развоја.

1.2. Савремена тумачења двора

Пресудни значај за дворску културу у Европи и узорни модел за поимање модерног двора неспорно представља оснивање двора Франсоа I Валоа од Француске.⁴ Утемељивач француског двора успео је мудрим деспотизмом да идентификује француску краљевску кућу са Француском и да краљеву близину постави као основни репер и регулатор друштвеног поретка.⁵

⁴ R.J. Knecht, *Francis I – Prince and Patron of the Northern Renaissance*, in: A.G. Dickens (ed.), *The Courts of Europe. Politics, Patronage and Royalty 1400-1800*, London 1977, 99 – 120.

⁵ Исто; В. Зомбарт, *Луксуз и капитализам*, Нови Сад 2011, 12-15.

Двор је био свет за себе, окружење које је свакодневицу владара и дворјана испуњавало ритуалним праксама у циљу константне потврде добро потковане идеје о апсолутној моћи. Један од најпотпунијих израза идеализоване слике двора тог времена, која се учитала и касније само даље развијала, оличена је у панегирику сроченом из пера Николе Бретона почетком седамнаестог века.⁶

Проучавања европских дворова и дворске уметности су дуго времена била оптерећена искључивим идеолошким тумачењима и прекрутним диктатом стила. Полазна становишта заснивала су се на претпоставкама да је дворска култура директни нуспроизвод апсолутистичких монархија, што је из перспективе тада актуелних доминантних либералних политичких принципа сматрано нужним злом, односно неизбежним транзиционим периодом на развојном путу историјског развоја од феудалних облика уређења ка демократском друштву.⁷ Поједностављено уклопљени у очекиване законитости еволуције укуса и стила са наглашеном потребом да се детерминишу и објасне развојним категоријама апсолутног идеализма, дворови и дворска уметност су неприродно били измештени из референтних политичких, културних и друштвених оквира у којима су настали.

Новија тумачења дворске културе превазилазе идеолошке искључивости и партикуларизам погледа на феномен двора и полазе од становишта да двор није статични, изоловани простор, већ да представља мултидимензионалан и изразито динамичан феномен.

Вековима уназад мислиоци су се трудили да дефинишу двор. Тако, на пример, у уводним редовима своје чувене књиге „Дворске трице“ (*De nugis curialium*) написане у дванаестом веку, учени Волтер Мап бележи своје виђење двора:

„Као што Свети Августин рече: „„Ја живим у времену и говорим о времену, па не знам шта време заправо јесте““. Слично томе могао бих и ја рећи да сам на

⁶ „О, галантни живот двора, где се може бирати толико различитих задовољстава, као да је двор рај на земљи: величанственост суверена, мудрост савета, часност госпде, лепота дама, брижност официра, учтивост племића, службе Богу ујутру и увече, домишљати, учени, племенити и пријатни разговори целог дана, разноврсне досетке и дубокоумни ставови, сласни оброци, лепо украшени и уредно сервираним изврсна вина и ретко воће, са изузетном музиком и прелетим гласовима, маске и позоришне представе, плес и јахање; разноврсне игре на радост играча, те загонетке, питања и одговори; поезија, приче и необични изуми да рзонеде разуман ум; богате одоре, скупи драгуљи, лепе пропорције и дробо расположење, раскошне кочије, дивни коњи, краљевске грађевине и ретка архитектура, љупка створења и уљудно задовољство. А кад се ради о љубави, такви садржаји који дух доводе у занос да бих могао да их хвалим по цео дан, а да наставим по ноћи.“ Л. Мамфорд, Култура градова, Нови Сад 2010, 124

⁷ Преглед и критички осврт старијег приступа изнео је у уводним поглављима: J. Adamson, op.cit, 6 – 10.

двору и да говорим о дворѹ, па не знам и сам ће га Бог знати шта двор уистину јесте. Само знам да двор није време; он је као време, тежак, промењив и разнолик, ограничен простором, а лутајући „вечно измењив“. Кад одем са двора све о њему знам, кад се вратим назад, мало тога или ништа од оног што сам оставио не затекнем. Двор је осато исти, али су се његови чланови изменили. Нећу много погрешити уколико опишем двор као што је Порфирије дефинисао „дух“ па га назовем мноштвом чинилаца које све стоје у одређеном односу према једном водећем начелу. Ми дворјани смо свакако мноштво и то небројено и сви стремимо да удовољимо једној индивидуи. Али данас смо једно мноштво, сутра ћемо бити друго. Међутим, двор је непромењен, он увек остаје исти... Уколико је Боетије у праву кад каже да је срећа „стална само у својој несталности“, онда ми то слободно можемо исто тврдити и за двор.“⁸

Можда најважнију анализу и низ запажања која су отворила један потпуно нови видик у савременим истраживањима дворова и дворске културе сабрао је италијански историчар Серђо Бертели у књизи посвећеној ренесансним италијанским дворовима.⁹ Сагледавајући сложену историју и развој двора и дворске културе, Бертели посматра двор као микрокосмос, огледало државе, са центрифугалним устројством у чијем средишту је богомдани господар и харизматични вођа који спроводи власт посредством хијерархијски јасно устројених поданика чија важност расте спрам физичке близине владара. Двор је, како Бертели у наставку образлаже, и реалано место обитавања владара и скупа људи који га чувају и опслужују, али се протеже и даље од физичког простора.¹⁰ Развијајући даље своја разматрања, Бертели истиче важност социолошког феномена затворености, али и истовремене комуникације са остатком света, па је у том смислу двор препознат као једна издвојена затворена заједница са карактеристичним и препознатљивим интерним системом вредности и понашања, условљен константним реципрочним контактима са широм заједницом.¹¹ Још један важан елемент двора је божанско христомиметичко схватање личности владара које је додатно утицало да

⁸ Волтер Мап је био енглески свештеник и писац са дугим стажом у служби енглеског краља Хенрија II. Његово дело „Дворске трице“ писано у периоду између 1181. и 1192. године, на латинском језику, представља прворазредно сведочанство са драгоценим запажањима ондашњег дворског живота, политике и културе. Слободни превод аутора преузет из превода на енглески језик који је наведен у: G. Lubkin, *A Renaissance Court, Milan under Galeazzo Maria Sforza*, Berkeley/Los Angeles/London, 1994, X.

⁹ S. Bertelli, *The Courtly Universe*, F. -Cardini, E. Garbero Zorzi (ed), *The Courts of the Italian Renaissance*, New York/Oxford, 1986, 8-37.

¹⁰ Исто, 9.

¹¹ Исто, 19-20.

дворови у својој суштини служе томе да издвоје, заштите и сантификују мистично тело владоца.

Радови британског историчара академика Артура Џефрија Дикенса и немачког социолога Норберта Елиаса и италијанског представљају становишта на основу којих је конституисано модерно схватање двора као сложеног конструкта репрезентативне позорнице власти и микрокосмоса државе.¹² За овакве ставове и даља расветљавања значења и улоге двора, важан темељ без ког је немогуће се упустити у проучавање дворова, представља идејни систем о два владарева тела, политичком и природном, немачког историчара Ернста Канторовица по коме владар обједињује двострукост пропадљивог, земаљског тела и државно - владарско које мора бити вечно и непропадљиво, а које се манифестује у оквирима његове јавне и приватне појавности.¹³ Тезе поменутих аутора, засноване преваходно на растерећењу од искључивости естетско – еволутивних категорија и друштвено – политичке сврсисходности, понудиле су нов угао гледања и отвориле изазовна полазишта која су аутори попут аустралијског теоретичара културе Џона Адамсона, потом, надоградили и превели у једну вишу реалност уважавајући друштвено поимање феномена двора уз истовремено уважавање његове снаге и вишеслојног значења као репрезентативног уметничког дела.¹⁴

Сабирајући искуства претходних истраживача, историчара и социолога посебно, Грегори Лубкин је покушао да изнесе вероватно најдетаљнију дефиницију двора:

„Двор је простор (физички, социјални и ритуални) у средишту владарског домена у коме владар уобичајено живи, ради и делује. Тај простор је суштински подвојив од личности, предмета и догађаја који чине срж двора, мада се те личности, предмети и догађаји непрестано мењају. Сврха двора је да чува владарску личност и моћ и да омогући контекст у коме владар ефикасно комуницира са остатком света. Како би се та врста интеракције олакшала,

¹² О развоју дворова у светлости манифестације владарских програма, идеолошко репрезентативних позорница власти и симбола државе и династије видети: A.G. Dickens (ed.), *The Courts of Europe. Politics, Patronage and Royalty 1400-1800*, London 1977; N. Elias, *The Court Society*, New York 1983.

¹³ E. H. Kantorowicz, *The King's Two Bodies*, Princeton 1997.

¹⁴ R.G. Asch, A.M. Birke (ed.), *Princes, Patronage and the Nobility. The Court at the Beginning of the Modern Age c. 1450-1650*, Oxford 1991; G. Lubkin, *A Renaissance Court, Milan under Galeazzo Maria Sforza*, Berkeley/Los Angeles/London, 1994; J. Adamson (ed.), *The Princely Courts of Europe*, London 2000.

*владарски заступници успостављају и контролишу границе, приступне тачке, структуре и активности на двору. Заступнике контролише ултимативни ауторитет владаоца, али се све личности на двору понашају у складу са сопственим схватањима својих личних интереса*¹⁵

Двор, дакле, представља неизбежни атрибут владара и огледало његове власти. Концепт двора проистиче из чврсто нормираног скупа пракси и дефинише се у односу на личност и контролу власти његовог утемељивача. Његово уређење, систем функционисања и визуелни идентитет директно пројектују жељену слику владарске личности и природу његове власти. Као место становања владара и његове породице и истовремено симбол институције власти, не губећи из вида чињеницу да владар делује у окружењу испуњеном ритуалима јавног обележја, двор носи веома активну и стратешки важну улогу у конституисању и инструментализацији династичке пропаганде. Овако схваћен, двор постаје симбол, многоструки знак несводив на једно значење.

Имајући у виду нераскидиву везу приватног владарског идентитета и његовог јавног статуса, владар и двор су постављени у систем реверзибилног и неодвојивог односа у коме двор истовремено функционише и као систем репрезентације монархове власти и као његова конкретна резиденција. Управо ова нераскидива спрега између владара и двора подразумева непрекидну трансформацију једног у другог у међусобном процесу тумачења, усаглашавања и дешифровања.

1.3. Историографија новијих тумачења двора

Појава и бројност младих аутора који су се огласили новим погледима на дворску културу у нашој средини, сведочи о виталности, комплексности и неугаслој привлачности ове теме која омогућава различите углове тумачења и инспиративна становишта за даља изучавања. Без жеље да заобиђемо битне доприносе пионира наше историографске мисли и истраживача који су се у својим запаженим радовима освртали на архитектонске вредности и уметничке

¹⁵ G. Lubkin, *A Renaissance Court, Milan under Galeazzo Maria Sforza*, Berkeley/Los Angeles/London, 1994., XII.

домете дворских здања у Србији, а које смо уважили у даљем раду, у наредном сегменту ћемо, због лимитираног простора, пажњу фокусирати на преглед рецентне домаће историографије која се ослања на претходно изнета тумачења дворске културе.

Изазов да расветле тешко докучиве локације и захтевне функције српских средњовековних дворова, те да их представе кроз призму позорнице идеолошке и династичке моћи први су прихватили академик Сима Ћирковић, Гордана Милошевић и Марко Поповић који су оставили драгоцене радове за свеобухватну синтезу и размевање феномена двора у Србији тог периода.¹⁶

При тумачењу владарских седишта карловачких митрополита, поменуте идеје у светлости барокне помпезности су контекстуализовали у својим радовима Мирослав Тимотијевић и Јелена Годоровић.¹⁷ На дворове као сложене симболе државе и династије и њихову ангажовану улогу у манифестационој репрезентацији српских владајућих династија пажњу су скренули у својим обимним студијама Ненад Макуљевић и Игор Борозан.¹⁸

Истраживања дворске културе у Србији деветнаестог века, а у вези са влашћу кнеза Милоша и њеном симболичком природом манифестованом у многобројним резиденцијама, обогаћена су монографијом и чланцима Катарине Митровић са детаљним освртом на комплекс у Топчидеру.¹⁹ Иста ауторка бавила се и владарским седиштем кнеза Александра у оквиру значајне студије *Историја приватног живота* где је савремена гледишта у вези са

¹⁶ С. Ћирковић, *Владарски двори око језера на Косову*, ЗЛУМС 20, Нови Сад 1984, 67—83; Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, Београд 1997, 139 – 141; М. Поповић, *Владарско бораваште Стефана Немање у Расу* у: Стефан Немања – свети Симеон Мироточиви (ур. Ј. Калић), Београд 2000; Исти, *Двор владара и властеле* у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, (ур.С. Марјановић-Душанић и Д. Поповић), Београд 2004, 22 - 75; Исти, *На дворовима владара и властеле*, у: М. Поповић, М. Тимотијевић, М. Ристовић, *Историја приватног живота у Срба од средњег века до савременог доба*, Београд 2011.

¹⁷ М. Тимотијевић, *Рађање модерне приватности. Срби у Хабзбуршкој монархији од краја XVII до почетка XIX века*, Београд 2006; Ј. Годоровић, *Концепт приватног на позорници јавног. Приватни живот на митрополитском двору у 18. веку*, у: *Приватни живот у српским земаљама у освит модерног доба*, (прир. А. Фотић), Београд 2005, 655-686; М. Тимотијевић, *Визитација манастира Шишатовца у XVIII веку. Прилог истраживању ефемерног спектакла*, у: *Манастир Шишатовца*, Београд 1989, 341-366;

¹⁸ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006; И. Борозан, *Репрезентативна култура и политичка пропаганда. Споменик кнезу Милошу у Неготину*, Београд 2006.

¹⁹ К. Митровић, *Топчидер – двор кнеза Милоша Обреновића*, Београд 2008; Иста, *Двор кнеза Милоша Обреновића* у: *Приватни живот код Срба у XIX веку* (прир. А. Столић, Н. Макуљевић), Београд 2006

резиденцијама последњих Обреновића подстицајно изнела и Ана Столић.²⁰ Реконструкцији двора кнеза Александра посветио је свој магистарски рад Небојша Јовановић, који је у међувремену и публикован.²¹ Осврт на прву београдску владарску резиденцију кнеза Милоша дао је Мирослав Спасић, док је у контексту династичке свести двор у Пожаревцу представио Мирослав Лазич.²² Исцрпну анализу Смедерева као династичког топоса Обреновића изнела је Снежана Цветковић која се, ослањајући се на ставове Ане Столић, посебно осврнула на улогу владарке и родни идентитет у дворској репрезентацији.²³

Важан допринос реконструкцији Старог и Новог двора представљају истраживања Светлане Недић објављена у часопису *Наслеђе*.²⁴ Смеле претпоставке Срђана Марловића о могућој првобитној замисли дворског комплекса у центру Београда подстицајно су покренуле читав низ конструктивних расправа о овом корпусу сачуваном у траговима.²⁵

Када је реч о династији Карађорђевића, драгоцене су истраживања Мирослава Јовановића у вези са династичко – меморијалним топосом на Опленцу.²⁶ Најбољу реконструкцију изгледа Карађорђевих здања на основу драгоцених извора дали су у својим радовима Миодраг Коларић, Доброслав Ст. Павловић и Радош Љушић, па ће њихови радови са наведеним изворима представљати полазиште за наше разматрање утемељења првог дворског комплекса обновљене Србије.²⁷ Кроз призму историјске реконструкције Карађорђе

²⁰ А. Столић, *Приватност у служби репрезентације – Двор последњих Обреновића* у: *Приватни живот код Срба у XIX веку* (прир. А. Столић, Н. Макуљевић), Београд 2006, 331-358; К. Митровић, *Двор кнеза Александра Карађорђевића* у: *Приватни живот код Срба у XIX веку* (прир. А. Столић, Н. Макуљевић), Београд 2006, 302-323

²¹ Н. Јовановић, *Кнез Александар Карађорђевић (1806 – 1885)*, Београд 2010; *Исти, Двор кнеза Александра Карађорђевића* (рукопис магистарског рада одбрањеног на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду), 2009.

²² М. Лазич, *Црква и двор у Пожаревцу као идеолошки центри владарске репрезентације кнеза Милоша*, *Viminacium* Зборник радова Народног музеја у Пожаревцу бр. 16, Пожаревац 2011, 135-167; М. В. Спасић, *Први београдски двор Обреновића*, Београд 2004.

²³ А. Столић, *Приватност у служби репрезентације – Двор последњих Обреновића* у: *Приватни живот код Срба у XIX веку* (прир. А. Столић, Н. Макуљевић), Београд 2006, 331-358; С. Цветковић, *Вила династије Обреновић у Смедереву*, Смедерево 2008; А. Столић, *Краљица Драга Обреновић*, Београд 2009, 142 – 143

²⁴ С. В. Недић, *О неким питањима изворне архитектуре Новог двора*, *Наслеђе* III, Београд 2001, 57 – 66, *Иста, Из историје Старог двора*, *Наслеђе* II, Београд 1999, 11 – 21.

²⁵ С. Марловић, *Трагање за изгубљеном целовитошћу дворског комплекса у Београду*, ГТБ ЛП, Београд 2005, 195-251.

²⁶ М. Јовановић, *Опленац*, Топола 1989.

²⁷ О покушајима делимичне реконструкције топографије и изгледа Карађорђевих здања у Тополи видети у: Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, Београд 2005; Д. Ст. Павловић, *Карађорђев град* у

задужбинске цркве у Тополи, важан допринос расветљавању првог модерног владарског двора изнела је у мастер раду Тања Ивановић.²⁸

Пионирски подухват приказа историје Дворског комплекса на Дедињу и формирања уметничке збирке предузели су Милован Ивановић и Бојана Трпковић.²⁹ Сазнања о југословенској владарској идеологији и културном идентитету у двадесетом веку на примеру Новог двора и дворовима на Дедињу обogaћена су амбициозним истраживачким подухватом Александра Игњатовића.³⁰ О Краљевском двору у светлости културне, персоналне и колективне идентификације на примеру здања Југословенског посланства у Анкари, важан допринос остварен је у раду Александра Кадијевића.³¹

Резултати обимног кустоског и документацијског рада тима стручњака чији је један мањи део недавно објављен у монографији посвећеној дворском комплексу Карађорђевића.³²

1.4. Генеза дворова у Српској средини

У складу са двоструком природом монархијске владавине, двор представља не само пребивалиште владара, већ истовремено и институцију власти односно место са развијеним механизмом њеног спровођења. Да бисмо разумели савремену слику и на што објективнији начин могли да разумемо специфичности модерних српских владарских резиденција и специфичан развој дворова поглавара династија Обреновић и Карађорђевић, осврнућемо се, на кратко, коренима српске државности користећи, у првом реду, обимна истраживања и ставове Марка Поповића који се детаљно бавио овом темом у

Тополи, Саопштења РЗСК ХХИХ, Београд 1997; М. Коларић, Грађевине и грађевинари Србије од 1790-1839. године, ЗМПСУ 1, Београд 1959.

²⁸ Т. Ивановић, Црква рођења Пресвете Богородице у Тополи (рукопис мастер рада одбрањеног на Одељењу историје уметности Филозофског факултета у Београду), 2008.

²⁹ М. Ивановић, *Водич кроз двор на Дедињу* (рукопис), Београд, 1979/1980; Б. Трпковић, *Стари Двор на Дедињу*, Свеске ДИУС 16, Београд, 1985, 100 – 10; М. Ивановић, *Водич кроз двор на Дедињу* (рукопис), Београд, 1979/1980.

³⁰ А. Игњатовић, Југословенство у архитектури 1904-1941, Београд 2007; Исти, *Архитектура Новог двора и Музеј кнеза Павла*, у: Т. Цвијетићанин (ур.), Музеј кнеза Павла, Београд 2009, 58 – 89.

³¹ А. Кадијевић, *О архитектури југословенског посланства у Анкари*, Наслеђе ХI, Београд 2010, 55 – 70.

³² Д. Бабац и др, Дворски комплекс на Дедињу, Београд 2012.

својим радовима.³³ У српским државама средњег века, боравиште владара се у архитектонском смислу разликовало од властеоских кућа и домова поданика, пре свега већим габаритом и репрезентативном обрадом. Значајну разлику, додатно, представљала је свита - стратификовани систем одабраног дворског особља које је било јасно хијерархијски разврстано на бројне функције.³⁴

Средњовековни двор српског владара представљао је суштински комплексну, подробно развијену и детљно разгранату институцију која је поред чланова породице подразумевала многобројне дворјане који су опслуживали породицу господара, бринули о потребама владара и извршавали читав низ сложених јавних функција. Како је суштинска улога двора, пре свега, било спровођење и манифестација реалне власти, значај резиденције зависио је, преваходно, од дужине конкретног бивствовања владара у њима, а потом и од њене позиције и симболичког значења места на коме је утемељена.³⁵ Попут средњовековних европских носилаца власти, живот српских владара се зарад многоструких потреба владарске службе одвијао у непрестаном покрету на учесталим путовањима по земљи.³⁶ Поред редовних обилазака територије, владар је редовно предузимао и ходочашћа познатим светим местима или задужбинама својих предака где су неретко подизани посебни објекти за привремени смештај господара или других истакнутих личности. Ова добро позната и тако карактеристична покретљивост, условила је праксу подизања многобројних привремених владарских резиденција за смештај владара и његове свите која га је увек неодвојиво пратила. У случајевима да се дворски караван заустави тамо где није било резиденције, подизан је шатор где би владар самим својим присуством и бивствовањем успоставио свој двор.

Дворови српских владара су се током средњег века значајно мењали, како у географској позицији и распореду резиденција, тако и у архитектури, дворским службама, церемонијалу итд. Промене које су се дешавале на двору одражавале су свеукупну слику историјских и друштвених промена.³⁷

³³ М. Поповић, *На дворовима владара и властеле*, у: М. Поповић, М. Тимотијевић, М. Ристовић, *Историја приватног живота у Срба од средњег века до савременог доба*, Београд 2011, 22-75.

³⁴ Исто.

³⁵ Г. Милошевић, нав. дело, 139 -140.

³⁶ A.G.Dickens, *Courts in the Middle Ages*, in: A.G. Dickens (ed.), *The Courts of Europe. Politics, Patronage and Royalty 1400-1800*, London 1977, 22-25.

³⁷ Г. Милошевић, нав. дело, 140 – 142.

Недостатак извора значајно отежава упознавање са раним дворovima најстаријих српских династија, тако да су они остали за сада познати само по именима. Достиника и Стон су остали забележени дворови у десетом веку, а Котор, Прапрат и Скадар у једанаестом. Тек од владавине удеоног кнеза, а потом и великог жупана Стефана Немање истраживачи износе фрагментарна сазнања о српском владарском двору. За разлику од оновремених јасно профилисаних градитељских модела владарских резиденција у Византијском царству и Западној Европи, у Рашкој области је успостављен специфичан тип владарског боравишта. Одражавајући осећање релативне сигурности и готово аркадијског блаженства, оновремене владарске резиденције династије Немањић смештене су у богата природна окружења и представљају не једно стално место већ више неутврђених дворова на једном подручју уз постојање прибежишне тврђаве тј. *рефугијума* за случај непосредне животне опасности.³⁸ Иако се са великом сигурношћу може тврдити да се двор тадашњег српског владара налазио изван тврђаве Рас, у истоименој области, о тачној локацији седишта архијупана још увек се воде плодне стручне дискусије.³⁹ Близу цркве Светог Петра, налазила се градина Постење за коју се претпоставља да је представљала стоно место српских владара где су одржавани сабори.⁴⁰ Без обзира на слабу истраженост и недовољна сазнања о топографији Рашких дворова, неспорна је чињеница да су и Стефан Немања, као и његови наследници градили своје дворове у области Раса све до последњих деценија тринестог века када се тежиште политичког живота сели на јужни део Косова. Великожупански и први краљевски дворови Немањића се, на основу забележених сведочанстава византијских посланика и климатских услова централног Балкана могу, са великом сигурношћу, замислити као групације скромних дрвених грађевина окружених палисадама у питомом природном окружењу.⁴¹

Ступањем краља Милутина на престо, богата област подножја Шар-планине постаје резиденцијално средиште српских краљева све до краја владавине лозе

³⁸ М. Поповић, нав. дело, нав. стр.

³⁹ М. Поповић, *Владарско боравиште Стефана Немање у Расу* у: Стефан Немања – свети Симеон Мироточиви (ур. Ј. Калић), Београд 2000, 233-234; М. Поповић, *Двор владара и властеле* у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, (ур.С. Марјановић-Душанић и Д. Поповић), Београд 2004, 29-63.

⁴⁰ М. Поповић, *Двор владара и властеле* ...,34.

⁴¹ Византијски писац Јован Кинам описујући ратне подвиге цара Манојла Комнина 1151. године, оставио је драгоцену опаску да је великожупански двор представљао скупину дрвених зграда М. Поповић, *Двор владара и властеле* ...,34.

Немањића 1371. године.⁴² На потезу између Призрена и Скопља у живописном природном окружењу, уз обале у међувремену несталог језера, налазили су се неколики дворови где су српски краљеви боравили, бивали крунисани, примали изасланике, држали саборе и обављали све остале државне функције. На релативно кратким растојањима налазило се више дворских комплекса који су остали забележени у византијским изворима. Централно место је било Пауница, а затим су се низали дворови у Породимљи, Штимљу, Сврчину и Неродимљи. Владарско прибежиште за случај опасности била је тврђава Петрич. Када је реч о косовским дворovima располажемо драгоценим запажањима у списима Теодора Метохита и Јована Кантакузина при званичним посетама. У складу са узлетом државе, иако моделоване према Рашком узору, владарске резиденције попримају луксузнију опрему. Палате за пребивалиште владара, мада и даље дрвене, добијају раскошнију дуборезну декорацију, а ентеријери скупоцене свилене и златовезне детаље.⁴³

Кључни преокрет у развоју српског двора наступио је Душановим царским крунисањем 1346. године. Очекивано, у духу оновремене царске византијске традиције, конкретан период је обележен усвајањем разгранатог система владарских титула и достојанстава дворске службе. Консекутивно, долази до појаве формирања дворова у градским срединама. Освојени градски центри попут Скопља, Призрена, Скадра, Прилепа, Охрида и Сера постаће резиденцијални комплекси српских владара.⁴⁴ За разлику од византијског двора, оно што је и у време царства остала непромењена карактеристична црта српских дворова јесте одсуство сталне престонице. Владар се са многољудним дворским персоналом непрестано измештао из једне у другу резиденцију, придајући им својим боравком подједнак значај. Затечени модели присвојених византијских урбаних средишта, уз незанемарљив утицај повремених боравака у запоседнутим приморским градовима, представљали су објективне предуслове за образовање српских урбаних престоница. У поређењу са пространим резиденцијама у руралним амбијентима, градски дворови су, условљени

⁴² С. Тирковић, Владарски двори око језера на Косову, ЗЛУМС 20, Нови Сад 1984, 67—83.

⁴³ Исто; М. Поповић, *Двор владара и власти* ...38 - 39 (са наведеним изворима); Византијски извори за историју народа Југославије. Том 6 (ур. Ф. Баришић, Б. Ферјанчић), Београд 1986. (дела Георгија Пахимера и Теодора Метохита).

⁴⁴ Г. Милошевић, нав. дело, 140.

постојећим просторним ограничењима, осетно мањи.⁴⁵ Српски дворови у градским срединама састојали су се од вишеспратног главног владарског здања са нижим помоћним објектима и ограђеним двориштем.

У измењеним геополитичким условима друге половине четрнаестог века, у атмосфери константне угрожености и опасности од непријатељских напада, дошло је до озбиљних трансформација у организацији дворских комплекса. Како би се осигурала безбедност владара, комплекс владарског седишта се измешта из идиличних и питомих пејзажа у оквиру бедема утврђених градова попут Крушевца, Смедерева и Београда где се обласни господар смешта у добро браћену градску палату. Овакав резиденцијални образац пребивалишта који се све више приближава и саображава моделима западно-европских замкова стекао је велику популарност у оквирима друштвене елите тога доба, посебно властеле и црквених прелата. Појава сталне престонице са владарским двором у њеном средишту речито указује на уклапање у европске моделе којим се подразумевало да развијена урбана пребивалишта владара постају политичка културна и економска средишта државе. Упркос ограниченим могућностима градње, делови двора намењени јавним церемонијама и званичним делатностима владара које су подразумевале присуство поданика, грађени су свеукупно репрезентативније и декорисани богатим унутрашњим декором, у односу на стамбене јединице. Придворне цркве, као саставни део дворских комплекса, представљале су посебно брижљиво обликоване и репрезентативно опремљене целине. Својим специфичним двојаким карактером стајале су на размеђи јавног и приватног контекста владара будући да су превасходно грађене за потребе изражавања личне побожности, али су уједно и биле и места јавног манифестовања владарског тела.

Тровековни континуирани развој средњовековних српских владарских и властеоских боравишта прекинут је турским освајањима. Вишевековна османска власт наметнуће препознатљиве културне обрасце у складу са животним праксама и потребама османских елита.⁴⁶ Период вазалног односа према Отоманској империји карактеристичан је по томе што је српска политичка елита опонашала наметнуте обрасце свеукупног понашања, начина

⁴⁵ Исто, 141.

⁴⁶ М. Поповић, *Двор владара и властеле* ...62 -63.

живота и комуникације турских великодостојника што се одразило на све сфере, укључујући и становање.

2. Хронолошки преглед модерних дворова у Србији

2.1. Карађорђев двор у Тополи – први идеолошки центар моћи обновљене Србије

Средиште обновљене Србије, где је симболички отпочело формирање новог лика Србије и национална еманципација, била је варош Топола. Изванредан географски положај овог насеља, на падинама и у подножју узвишења Оплепац, на стратешки важном укрштању Београдског, Крагујевачког, Рудничког и Шабачког друма са далеким визурама на суседне брежуљке Шумадије и плодне пропланке Поморавља, створио је предуслове да овај мали град Шумадије постане политичко-административни центар ослобођеног дела Србије за време Карађорђа.⁴⁷ У несигурним временима сталних одмазда и препада, шумски заклон и дуготрајни вегетациони период тополског краја омогућили су релативно пристојне услове за живот, колико се у том времену могло очекивати. Скривена и склоњена од непосредне ратне ветрометине, са густим шумама као прибежиштем у случају опасности, Топола се природно наметнула као идеално место за развој организоване хајдучије, па не чуди што је Карађорђе управо у њој решио да се трајно насели након дугог периода сталних сеоба из једног у друго место.⁴⁸

Варошица Топола део је јасеничког среза Шумадије. Стари назив Тополе био је Каменица, по речици која протиче уз сам обод данашњег града и улива се

⁴⁷ Б. Вујовић, Уметност обновљене Србије 1791-1848, Београд 1986, 97-99; М. Јовановић, Оплепац, Топола 1989, 19.

⁴⁸ К. Ненадовић, Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-ђорђа, књ. I, Беч 1883, XXIX – XXXII.

недалеко одатле у Кубршницу.⁴⁹ Насеље на левој обали реке Каменице се први пут спомиње у званичним пописним документима аустријских картографа са почетка осамнаестог века.⁵⁰ Предање каже да је на самој раскрсници поменутих путева, где су се састајали и коначили многобројни трговачки путници, изникло и разгранало се велико дрво тополе чији је хлад пружао идеално одмориште. Убрзо је одредишна тачка код тополе прерасла и у назив читаве варошице.⁵¹

Топола је своју прекретницу и први узлет доживела у предустаничко и устаничко време под ауром Карађорђевој личности.⁵² Вођа српске револуције 1804. године, Карађорђе Петровић рођен у оближњем селу Вишевцу настанио се уочи устанка у непосредној близини вароши, у засеоку Крћевац на до тада ненасељеној обали реке Каменице.⁵³

Недостатак примарних извора и архивске грађе онемогућује поуздану реконструкцију изградње Карађорђевих здања у Тополи, па се о сегментима вождовог живота и његовом становању може доста суздржано и опрезно претпостављати на основу мемоарских бележака и путописне литературе тог времена.

Према писању Константина Ненадовића, прва Карађорђева кућа у Тополи одражавала је новостечене финансијске услове успешног газде и истицала материјални напредак и просперитетан живот доброг младог домаћина.

„Карађорђева кућа била је брвнара, као и све куће што су се у то време од дрвени брвана грађене. Но његова кућа одликовала је се од други кућа у толико, што је пространа била, и што је од врло дебели дрвени брвана грађена и сложена тако да, да нигди пукотине било није, да се у кућу провирити може, и што су у брвнима прорезате биле на неколико места пушкарнице, које су се

⁴⁹ Р. Марковић, Питање престонице у Србији кнеза Милоша, Београд 1938, 8.

⁵⁰ На аустријској окупационој карти начињеној након Пожаревачког мира 1718. године уцртана је река Каменица са воденицом. Наведено у: Б. Дробњаковић, Топола Карађорђевој престоници, Браство ХХ, Београд 1926, 62. Карта објављена у: М. Недељковић, Топола Карађорђев град Оплепац, Топола 1991, 9.

⁵¹ Б. Дробњаковић, нав. дело, 62.

⁵² Т. Ивановић, Црква рођења Пресвете Богородице у Тополи (рукопис мастер рада одбрањеног на Одељењу историје уметности Филозофског факултета у Београду), 2008, 2.

⁵³ Вишевац је опште прихваћен као родно место Ђорђа Петровића. Међутим, попут античких хероја и мудраца, и за Карађорђа је важило да тачна година рођења није позната, али се за сам чин везивала обавезна појава знамења, а за родно место се „отимало“ више места у Шумадији, па се остављена сведочанства блиских људи Вождових у потпуности разикују по тврдњама о његовом пореклу (Жабари, Петровац, Вишевац). Занимљив је податак да је народна традиција у тој мери истицала значај Тополе и везивала је за Карађорђа да је све до дубоко у деветнаести век важило тврђење да се он и родио у самој Тополи. Ј. Вујић, Путешествије по Србији II, Београд 1902, 127; Ф. Каниц, Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века I, Београд 1985, 334; М. Недељковић, Записи о Шумадији, књига 2, Београд 2000, 35-37; Т. Ивановић, нав. дело, нав. стр.

*изнутра отворале и затворале, да у случају напада, из куће кроз исте пуцати и бранити се могло.*⁵⁴

Константин Ненадовић јасно уочава издвојену позицију и пространију структуру породичног дома са очекиваним наглашеним одбрамбеним елементима попут пушкарница услед несигурних времена у доба пре устанка. Уредна поређаност брвна може се протумачити и као наговештај потребе за солиднијом градњом. Међутим, занимљива је опаска о томе да је дом будућег војда карактерисала потреба да се кућа гради тако да у њу не могу залутати нежељени погледи, у чему можемо препознати прву назнаку касније партикуларизације, односно затварања приватног простора и раскидања са старим концептом отвореног сеоског простора. Описивач истиче и да је кућа поседовала двоја врата. Западна је представљала свакодневну капију коју су користили сви који су у кућу долазили или ту обитавали, док је источна за потребе брзе евакуације водила директно кроз густу шуму на Оплепац. Детаљ на који се читаоцима скреће пажња јесте да је Карађорђе на њих редовно излазио, а посебно улазио „по већој части.“ Приватизација простора јасан је показатељ клице идеје власништва, контроле и моћи. Томе у прилог иде и чињеница да је Карађорђе изазивао често дивљење, али и неверицу што је имао смелости да се креће по окриљем ноћи.⁵⁵ Домаћинска брига и старање оличена је у газдинској економији, негованим воћњацима, виноградима и њивама. Како даље наводи Ненадовић, Карађорђево имање обухватало је стаје и коњушнице, амбаре, чардаке, качаре, воденицу и подруме за пиће, али и додатне објекте за смештај слугу.⁵⁶ Наведени опис уредног домаћинства садржи осетну алузију на успешно газдовање, самосталност и контролисану сигурност свакодневице. Газдинство утопљено у пасторални пејзаж и идеализовану природу које се толико често помиње у мемоарској литератури и путописима срачуната је

⁵⁴ К. Ненадовић, нав. дело, XXXII.

⁵⁵ Р. Љушић, нав. дело, 65

⁵⁶ К. Ненадовић, нав. дело, нав. стр. За разлику од села Османског царства где је сиромаштво виђено кроз вишеструку заједничку просторију, детаљно набрајање разгранате структуре имања и истицање нереално идиличног газдинства Карађорђевог треба сагледати у светлости евидентне потребе писца да учита слику благостања и просперитета са тенденцијом истицања новог курса који ће убрзо уследити под вођством Карађорђа. О доживљају простора у српској средини деветанестог века видети у: М. Тимотијевић, *Приватни простори и места приватности*, у: А. Столић, Н. Макуљевић (ур.), *Приватни живот код Срба у XIX веку*, Београд 2006, 165-244.

пројекција прославе идеје о слободи, аркадијског уточишта од актуелне стварности испуњене дневним превирањима.

Поставши велики вожд, под окриљем своје ослободилачке и предводничке улоге, Карађорђе је од Тополе направио своју престоницу и препознатљиви центар државног живота Србије. Карађорђева старешинска улога у револуционарним збивањима, те неочекивани успех Првог српског устанка и паљење хана у Тополи, поставили су ову шумадијску варошицу у средиште политичких збивања. Политички углед Тополе растао је у складу са успесима устаничких маневара. Да је Топола била већ тад схваћена као седиште предводника устаника, говори у прилог и чињеница да је, као вид одмазде, Кучук Алија спалио у једној осветничкој акцији 1804. године комплетно Карађорђево имање са свим зградама.⁵⁷

Ратни догађаји, посебно током првих година устанка онемогућили су веће градитељске подухвате, али је сасвим сигурно да је непосредно након паљења првог дома, Карађорђе себи поново изградио нови који је, по свему судећи, имао карактеристике утврђеног војног логора. Штуре дневничке белешке и скромни осврти мемоариста не остављају много простора за реконструкцију друге вождове куће. Из Ненадовићевих записа сазнајемо да је кућа била на два боја са шест соба и зидовима од бондрука.⁵⁸ У даљем наставку мемоарских записа читамо да је овај Карађорђев конак био јасно дефинисан и утврђен палисадом са одбрамбеним појасом у виду пушкарница и са некаквим типом кула осматрачница.⁵⁹

Други Карађорђев конак имао је за разлику од првог поред резиденцијалне и службене тј. јавну функцију. Владарска улога истицала се не кроз спољашњу манифестацију, већ наменом и употребом простора. Поред резиденцијалног здања у Тополи, налазило се из здање, за које се тврди да је користило као вождовска канцеларија и командантски стан.⁶⁰ „*Ту су код њега долазиле народне старешине; ту су се вршила саветовања, изграђивали политички и војни планови и доносиле одлуке; ту се судило и управљало.*“⁶¹ Честе посете сталном Карађорђевоом седишту у Тополи од народа угледних људи, затим водећих

⁵⁷ К. Ненадовић, нав. дело, XXXIII; Б. Дробњаковић, нав. дело, 62-63.

⁵⁸ Исто.

⁵⁹ Исто; Видети и Т. Ивановић, нав. дело са изворима у напоменама 16-21.

⁶⁰ Р. Марковић, нав. дело, нав. стр.

⁶¹ Исто.

политичких чиналаца устаничке Србије, а посебно представника Порте и Правитељствујушег совјета, као и разгранати спектар послова који су тамо свакодневно обављани, систематски су учвршћивали и легитимисали Тополу као престоницу државне власти.⁶²

Тешке ратне прилике првих година устанка у потпуности су паралисале градитељску делатност. Период примирја од 1807. године највише оживљавање грађевинских активности, међу којима, у контексту потврде владарског идентитета, патронажни механизам и ктиторска делатност заузимају важну улогу. Још од времена ренесансе концепт величајности представљао је обавезан део владарских програма. Овај концепт добро познат и прихваћен од стране карловачких митрополита није заобишао ни српску средину јужно од Саве и Дунава. По узору на средњовековне владаре, Карађорђе у овом периоду обнавља духовне центре попут Раванице, Манасије, Годовика и Заове.⁶³ Богата ктиторска делатност представљала је важан сегмент у конституисању и потврђивању владарског идентитета Карађорђевог повезујући га на тај начин са славном и дуговечном јуначком прошлошћу. Откривање и конструкција традиције имали су посебан значај у оквирима владарско - пропагандних програма и легитимисању савремених националних захтева. Подстицањем градитељских активности, посебно обновама средњовековних манастира и порушених цркава, актуелизовано је сећање на некадашњу моћну средњовековну државу што је активно доприносило формирању савремене српске свести. Брижљиво срачуната симболика била је у нераскидивој вези са политичким апетитима Карађорђа и видљивим присвајањем права на доминантну политичку снагу Београдског пашалука. Користећи нестабилну политичку ситуацију, Савет је у неколико наврата испољио тенденције да се издигне на ниво врховне власти. Колико је Топола и уопште територија Шумадије била препозната као исходиште Карађорђево моћи сведочи и чињеница да је Савет спроводио читав низ политичких потеза који би га изместили из Тополе и средиште политичке надлежности пребацили у

⁶² Прота Матеја у својим мемоарима наводи жалбе Карађорђевих момака уморних од извршавања свакодневних заповести и разношења „вилајетских уредби.“ П.М. Ненадовић, Мемоари, Нови Сад 1893, 162; наведено и у: Р. Марковић, нав. дело, нав. стр.

⁶³ М. Коларић, нав. дело, 9; Исти, *Ликовна култура Карађорђевог времена*, Историјски гласник 1-2, Београд 1951, 62-63.

Београд.⁶⁴ Према податку који је оставио Вук Караџић, Карађорђе је за потребе привременог боравка у Београду користио конак у коме је некада живео београдски дахија Мула Јусуф.⁶⁵ Нажалост, није остављена и одредница где се он тачно налазио, али су историографи доста сигурности на основу Грамберговог плана Београда у Шанцу из 1808. године претпоставили да је позиција тзв. Делијског конака била на углу данашњих улица Кнез Михаилове и Краља Петра где ће касније поникнути здање са пространом баштом Кнеза Александра.⁶⁶

Искористивши повољне услове примирја 1808. године, Карађорђе се енергично разрачунао са опонентима.⁶⁷ Истовремено, тих година отпочиње и снажан развој националног култа Карађорђа чиме се он уводи у пантеон идеалних српских владара. Руски путописац Димитрије Бантиш-Каменски са свог путовања по Србији и обиласка Београда 1808. године, бележи податак да је у Пашином конаку у Горњем граду Београдске тврђаве, у многопосећеној великој дворани била изложена слика на којој је поред свих српских царева и деспота представљен Карађорђе изнад Турчина коме се спрема да одруби главу.⁶⁸ По угледу на развијену европску праксу представљања владара као националних хероја и алегоријску традицију самоприказивања у оквиру владарске иконографије, настаје и приказ у бакрорезу Карађорђеве апотеозе штампан на насловној страни календара за 1808. годину „за сваког Сербљина кои љубит род свој“ у издању Георгија Михаљевића у Будиму.⁶⁹ У складу са устаљеним амблематским вокабуларом савремених европских ликовних пракси коришћених у сврху владарске и националне пропаганде, композиција

⁶⁴ Поред канцеларије Савета која се после дугих селидби, најзад нашла своје стално седиште у Београду, оснивањем Велике школе 1808. године и Богословије 1810. Београд се озбиљно сврстава у избор могуће престонице. Р. Марковић, нав. дело, 10-11. Баталака наводи и да се у једном тренутку, 1807. године, званично захтевало да управитељ Србије мора стално боравити у Београду. Ј. Арсенијевић – Баталака, Историја српскога устанка, 266.

⁶⁵ Р. Марковић, нав. дело, 10.

⁶⁶ Д. Ђурић-Замоло, Београд као оријентална варош по Турцима 1512-1867, Београд 1977, 147. За Грамбергов план Београда у Шанцу – са обележеним местима појединих зграда видети: Д. Перовић, *Једно сведочанство о устаничким пограничним утврђењима у 1808. години*, Зборник Историјског музеја Србије бр. 6, Београд 1969, 32.

⁶⁷ Р. Љушић, нав. дело, 230-239.

⁶⁸ Д. Николајевић Бантиш-Каменски, *У Београду 1808*, Стари Београд из путописа и мемоара, Београд 1951, 15; Б. Вујовић, нав. дело, 229-230; П. Васић, *Карађорђева Србија у делима савремених уметника*, ЗМПСУ 1, Београд 1959, 71.

⁶⁹ Б. Вујовић, нав. дело, 236-237. Додир са аустријским културним кругом и праксом представљања владара на европској политичкој сцени неминовно је оставио трага на визуелно потврђивање Карађорђеве моћи.

смештена у идилични пејзаж, приказује алегоријску персонификацију Србије која ловором овенчава Карађорђеву попрсну бисту. Са супротне стране анђео приноси кључеве ослобођених српских градова, док у предњем плану женска фигура под чијим ногама лежи лав, очигледно алегоријска персонификација војничке славе, предаје победничку сабљу. Амори са отвореним књигама инотнирају просветитељски дух. Испод композиције додат је натпис: „*Освободитељ отечества свог Г. Госуд. Черн:Георгиј*“ који недвосмилено поентира на свеукупни смисао композиције односно на глорификацију Карађођа као владара, државотворца и ослободиоца Србије.⁷⁰

Сл. 1 – Бакрорез непознатог аутора на почетном листу Михаљевићевог календара за 1808. годину, објављен у: Б. Вујовић, Уметност обновљене Србије 1791-1848, Београд 1986, 236.

Ново схватање владарске личности у складу са европским обрасцима пустило је сигурне темеље и у српској средини. Колико је визуелно потврђивање политичког тела владара био важан корак у озакоњењу власти сведочи и неколико Карађорђевих портрета који су настали у овом периоду, а који су доприносили популаризацији Карађорђевог владарског статуса.⁷¹ Додатно, ово поткрепљује и чињеница да је кругу најважнијих личности устаничке епохе и Карађорђевих људи од поверења припадао Никола Апостоловић, сликар из Земунa, који је имао важну улогу у обликовању позитивне историјске слике и култа Карађорђевог.⁷²

Како би паралисао негативне утицаје и јачање политичког престижа Београда и успоставио Тополу као неприкосновени простор и носилац националне меморије, Карађорђе је искористио прве повољне прилике, након смиривања ратних година које су прекинуле претходни период примирја, и спровео

⁷⁰ Исто.

⁷¹ О томе више у: П. Васић, нав. дело, 70-75.

⁷² Б. Вујовић, нав. дело, 228-231 са наведеном старијом литературом.

опсежан градитељски подухват које ће Тополу и симболички и визуелно потврдити као врховни престони град устаничке Србије. Описивачи бележе да је 1810. године Карађорђе све чешће и дуже боравио у Тополи планирајући радикалну реконструкцију и изградњу престоног града.⁷³

Афирмисан као наследни Вожд и државотворац српског народа, Карађорђе отпочиње и следећи важан корак у визуелној глорификацији свог владарског идентитета и политичке еманципације, постављајући се изнад амбиција незадовољних народних старешина и додељујући тиме себи неприкосновени очински ауторитет са идејом будности и бриге над сопственим народом.⁷⁴

Владарска идеологија Карађорђа, која ће се усадити у династички програм Карађоревића, заснована је на неприкосновеном очинско-патријархалном ауторитету и самим тим легитимном вођењу породице, народа и државе. Политичко тело владара тражило је даљу потврду путем утврђивања престонице и јасног дефинисања двора у њој.

У верском и управно-административом систему Србије с почетка деветнаестог века, Топола је поседовала све симболе, најзначајније државне и националне институције попут двора, цркве, већнице, општинске куће, касарне и школе, који су је успоставили као идеолошки центар моћи и средиште државног живота. На импресивност градитељског подухвата указује и мобилизација свих расположивих неимарских снага устаничке Србије, док је важност често истицана непосредним Карађорђевим ангажманом око осмишљавања концепције, организације и директног надзора радова. Процес градње, дакле, протекао је у знаку Карађорђеве личности, а обимност и изузетна финансијска захтевност која је далеко превазилазила материјалне могућности поручиоца директан су одраз концепта величајности, идеолошког дискурса који је остао важна потврда високог положаја и моћи, а који је био препознат и коришћен чак и у периоду револуционарног суверенитета Србије. За само три године, у периоду између 1811. и 1813. године, угледајући се на градитељство са простора Карловачке митрополије, сазидан је утврђени град правоугаоне основе, опасан

⁷³ Р.Љушић, нав. дело, 320.

⁷⁴ Народна скупштина одржана у Београду 19.-25. јануара 1811, године потврдила је Карађорђу титулу наследног војводе. Више о титули видети у: Р.Љушић, нав. дело, 335-348.

ровом са, у угловима постављеним, троспратним кулама обезбеђеним топовима и зидинама за војне маневре и непосредну одбрану Тополе.⁷⁵

Реконструкција Карађорђевог утврђеног града у Тополи данас је могућа једино на основу оскудних историјских бележака савременика, малобројних очуваних објеката који су доста измењени током времена, као и описа из каснијих периода. Једино познато ликовно сведочанство о Карађорђевог двору, које се са извесним оградама може узети као релативно тачно, сачувано је на драгоцену литографију штампану у књизи Константина Ненадовића, у Бечу 1883.⁷⁶

Сл. 2 Карађорђево град – Литографија непознатог аутора објављена у књизи Константина Н. Ненадовића, Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-ђорђа, књ. I, Беч 1883.

Подизање Карађорђевог двора у Тополи била је свесна политичка интервенција у циљу формирања институционалног средишта нове српске власти, која је и правно и симболички указивала на политички и идејни дискурс Србије са почетка деветнаестог века. Коренита урбана трансформација Тополе и експанзивна градња требало је да престоници подари нови лик, драстично различити од османских модела, који ће јасно исказати војну и државну моћ

⁷⁵ Б. Вујовић, нав. дело, 97; М. Коларић, нав. дело, 9.

⁷⁶ Постоји и гваш сликара Владислава Тителбаха, али се сматра да је настао на основу литографије објављене у првој књизи Константина Ненадовића будући да у већој мери понавља цртеж, а да сам аутор није могао знати првобитни изглед Карађорђевог града. Б. Вујовић, нав. дело.99.

обновљене Србије, као и економске, културне и политичке промене. Револуционарно извојевана независност у оквиру Османског царства неминовно је условила форму војног утврђења новоуспостављеног града - метафоричног бастиона нације.

Утврђени тополски град имао је вишеструку функцију: одбрамбену, управно-административну, резиденцијалну, привредну, црквену и образовну. И поред чињенице да није било много времена за градњу, стиче се утисак да је Карађорђе имао веома јасну слику о томе шта његова престоница представља и које све разнородне функције мора објединити. У складу са тим, у оквиру њега подигнут је читав низ здања за смештај институција различитог карактера. Затечени простор артикулисан је плански организованом хијерархијском структуром и правилно распоређеним архитектонским здањима што је остављало свеукупни утисак уређености, али и битни доказ недвосмислене националне еманципације. Сложена структура уобличена у виду јасно издвојених целина, чврсто интегрисана у идилични пејзаж, визуелно и симболички је издвајала дворски комплекс од околног света. Нормативна поетика реда била је тенденциозна анититеза спонтаној чаршијској слици донедавне османске прошлости.

Језгро дворског комплекса у Тополи чинили су: двор, дворска црква, гостински конак, школа и неколико придворних утилитарних објеката груписаних око двора, међу којима је била и претходна Карађорђева кућа у којој је сада обитавала званична вождова стража. Остатак комплекса, изван зидина, чинио је знатан број грађевина намењених првенствено привредним и трговачким активностима, али и резиденцијалним потребама становника тадашње Тополе, па из цртежа и описа Ненадовићевог читамо да су се, између осталих, ту налазиле и: гостионица, касарна, општинска и среска кућа, као и кућа за учитеља и попа.⁷⁷ Значајан симболички топос новоуспостављеног тополског града представљало је и турско гробље, односно гробови Турака који су настрадали током Карађорђевог устанка, а којим је требало перманентно подстицати националну осећајност и трајно меморисати заслужног владара, хероја ослободиоца нације у колективној свести становништва. Читав град био је

⁷⁷ К. Ненадовић, нав. дело, XXXIV – XXXIX.

смештен у богату благородну природу, окружен пољопривредним пејзажем и густом шумом који су гарантовали неопходну заштиту и сигурност.

Морфологија Карађорђевог града указује на непобитан културни продор западно-европских узора са схватањима симболике града и његовог центра. Модел је доследно преузет из уходаних градитељских пракси примењених на резиденцијама оновремених карловачких митрополита и племићким имањима са подручја румунских земаља који су сигурно били познати како самом Карађорђу, тако и његовим градитељима. Организован као манастир смештен у идеализовани пејзаж, Карађорђев град почивао је на текућим европским идејама о двору као идеалном граду – метафори савршеног устројства света.⁷⁸ Наслањајући се на средњовековну идеју града као одраза небеског Јерусалима и просветитељско – рационалистичка тумачења његовог средишта које га симболично и формално дефинише, градом у Тополи је визуелизована хармонија хијерархијски стратификованог друштвеног устројства на чијем се челу налази прослављени владар заштитник. Другим речима, престоница је била замишљена као рефлексија небеског сагласја на земљи односно новоуспостављеног идеалног друштва под будним оком и заштитом оца нације Карађорђа.⁷⁹

Пажљивијим погледом на цртеж објављен у Ненадовићевој књизи лако ишчитавамо читав систем субодинираних граничника - физичких и менталних прагова који јасно издвајају просторне целине и изолујући штите своје језгро односно двор и владара у њему. Систем зидина, капија, ограда и стража успостављен је као и на свим осталим европским дворовима како би контролом приступа, у складу са успостављеним концептом власти, визуелизовао и структурирао утицајне сфере и заштитио владара уз истовремену мистификацију његове личности.⁸⁰ На овај начин видимо како се у српској средини почетком деветнаестог века имплементирају општеприхваћени стандарди упросторавања

⁷⁸ О градовима у контексту друштвених односа видети више у: Л. Мамфорд, нав. дело. О концепту српских градова као огледалу нације видети: Н. Макуљевић, Уметност и национална идеја у XIX веку, Београд 2006, 256-259.

⁷⁹ И. Борозан, Репрезентативна култура и политичка пропаганда. Споменик кнезу Милошу у Неготину, Београд 2006, 109-111.

⁸⁰ О феномену хијерархијских прагова око владара као отеловљења моћи видети у J. Adamson, *Making of the Ancien-Regime Court, 1500-1700*, J. Adamson (ed.), *The Princely Courts of Europe*, London 2000, 13-15.

дворских комплекса и конституише карактеристични систем институционализације приватне личности и свакодневног живота владара.

Имајући у виду овај идејни систем, најважнија грађевина Карађорђевог града и његово физичко и симболичко срце био је управо двор. Владарска резиденција, најтеже доступна, заузимала је највећи простор и најистакнутије место дворског комплекса чиме је владар видљиво фиксирао свој доминантни положај у друштву. Претпоставља се да је здање Карађорђевог двора грађено током 1812. године и да је његов градитељ био Цена из села Бискупа из Рамске нахије.⁸¹ Миле Недељковић наводи податак да је за зидање, поред камена из оближњих каменолома, довожен и камен са рушевина средњовековног града из суседног села Бања, у подножју планине Венчац, где се по предању некада налазио двор последњег титуларног српског деспота Павла Бакића. Иако ова симболичка паралела и повезивање са истакнутим јунаком Шумадије, способним старешином и борцем који је важио за парадигму херојског заштитника српског народа од Османских освајача делује веома привлачно, мора се узети са резервом.⁸²

Сл. 3 Карађорђевог конак са црквом Рођења Пресвете Богородице у Тополи, снимак из 1896. године, из приватне збирке.

⁸¹ М. Коларић, нав. дело. нав. стр.

⁸² М. Недељковић, Топола Карађорђевог град ..., 16. Ова публикација је писана без одговарајућег научног апарата и без наведених извора.

Архивски извори, хронике и записи савременика би нам засигурно дали поузданији увид и шире сагледавање живота на двору у Тополи. Описи ентеријера, пописи инвентара и белешке о свакодневним активностима на двору које би нам биле од кључне важности за разумевање Карађорђевог начина живота, нажалост нису пронађени. Најдетаљнији опис Карађорђевог двора, уистину доста каснији, што оставља места неопходној дози критичке резерве, оставио нам је, опет, Константин Ненадовић:

„У Граду на јужној страни до Опленаца, између куле III-ће и цркве саградио је Кара-ђорђе за себе и своју продицу изнутра поред самог високог Градског зида Двор или конак под (а.) са седам соба, трпезариом за ручање и сарачанама за држање домаћи ствари; и поред истог конака од куле скоро до цркве, пружао је се са северне стране дугачак ганг – ходник – у који је се на степене са источне стране недомак цркве пело, и из истог у коначке собе улазило. Тако Двор сајужен са кулом III, имао је врата на која се и у кулу пело, а на Источној страни сајужен са црквеним торњом, била су врата на која се из конака и у цркву улазило. И одма ту до цркве била су мала тајна врата кроз која је се могло из конака и Града напоље у Опленац изаћи. Под тим Двором или конаком на дојњој западној страни при земљи била му је кујна и подруми, у којима је пића држао.“⁸³

Судећи по опису, резиденцијалне одаје су биле концентрисане на репрезентативном првом спрату док је приземље одређено за снабдевање, коњушницу и кухињу. Чеона фасада упечатљиво је разиграна аркадама дуж оба спрата. Испитивања су показала да је конак грађен од камена и опеке, а да су поједине просторије биле поплочане белим мермерним плочама што сведочи о луксузности опреме у складу са политиком величајности и чињеници да је Карађорђе био упознат са владарским достојанствима и његовим правима која му у складу са тим и припадају.⁸⁴ У наставку Ненадовићевог описа и цртежа који приложен уз њега читамо да је поред Карађорђевог конака постојао још један мањи гостински конак који се налазио на супротној страни дворишта. Истакнута међусобна физичка повезаност двора и храма не изненађује, будући да је дворска побожност представљала опште место и неодвојиви сегмент владарског идентитета. Самим тим, обавезујући део овог владарског комплекса

⁸³ К. Ненадовић, нав. дело, XXXIV.

⁸⁴ Д. Ст. Павловић, нав. дело, 228.

представљала је и дворска капела.⁸⁵ Дворска црква познатија под именом Карађорђева црква посвећена је рођењу Пресвете Богородице и по свему судећи била је уједно и парохијска црква Тополе. Налазила се наслоњена на источни зид града и била је опасана сопственим нешто нижим зидом, тако да је порта цркве, у оквиру које су се налазили здање школе и учитељски стан, представљала засебан, јасно издвојен простор.⁸⁶ Претпоставља се да је Богородичин храм био прва грађевина која је изведена у оквиру изградње градског комплекса у Тополи.⁸⁷ Сачувани ктиторски натпис изнад западног портала сведочи да је Карађорђева задужбина била готова 1811. године.⁸⁸ Звоник цркве био је смештен у југоисточној кули тврђаве, а њена звона изливена су у топовиници у Доњем граду Београдске тврђаве.⁸⁹ Подизање високих звоника и употреба звона били су строго забрањени Хришћанима у оквиру Османског царства, па је акт изградње овог звоника и оглашавање звонима читљива метафора новоостварене слободе, демонстрација државног суверенитета и моћи владара. Једноставне архитектонике, једнобродна грађевина са куполом је сведених димензија са одсуством разраде фасадних декоративних детаља. У симплификованој градитељској концепцији препознаје се карактеристичан модел градње сакралних објеката из периода укинуте државности и слободе и самим тим лимитираних градитељских могућности.⁹⁰ Са друге стране, задужбина војводе Првог српског устанка представљала је најрепрезентативнији храм револуционарног доба што се види у раскошној обради ентеријера.⁹¹ Живопис, иконопис и уметничка израда неопходних литургијских предмета, били су поверени потврђеним мајсторима и најталентованијим уметничким личностима тога времена попут Јеремије Михаиловића и устаничког војводе Петра Николајевића Молера. Репрезентативна задужбина и духовно средиште престонице својим пажљиво одабраним програмским решењима у олтарском простору, славила је узорне

⁸⁵ О концепту владарске побожности у оквиру нововековне европске традиције двора видети у: J. Adamson, *Making of the Ancien-Regime Court, 1500-1700*, J. Adamson (ed.), *The Princely Courts of Europe*, London 2000, 24-27.

⁸⁶ Б. Дробњаковић, нав. дело, 63.

⁸⁷ М. Коларић, нав. дело, 9; Б. Вујовић, нав. дело, 98; Т. Ивановић, нав. дело, 5.

⁸⁸ Исто.

⁸⁹ К. Ненадовић, нав. дело, XXXV.

⁹⁰ Детаљније о архитектури и ентеријеру храма видети у: Т. Ивановић, нав. дело, 28-60 са наведеном литературом и прилозима.

⁹¹ Исто.

личности средњовековне српске државе. Позивајући се на традицију освештаног српског краљевства и његове најзначајније представнике државно-црквене власти, истицан је континуитет и потврђиван неприкосновени владарски ауторитет ктитора.

Кључну улогу у пропагандно-политичким величањима Тополе као Карађорђевог престонице и реторичке потврде Карађорђа као хришћанског владара, имале су тродневне јавне свечаности организоване у порти цркве, у част његовог светитеља заштитника Светог Климента. Упркос непостојању детаљнијих описа свечаности, јасно је да је ова церемонија која је подразумевала окупљање великог броја народа из околних места и присуство свих народних старешина, носила дубље идејне основе, бивајући од изузетне важности за популаризацију и фиксирање владарске слике. Мемоаристи помињу да је без обзира на важност текућих послова, Карађорђе прекидао обавезе посвећујући се организацији славске прославе у Тополи и непосредној комуникацији са народом што јасно указује на планско коришћење јавне религијске свечаности у циљу сопствене популаризације и перманентног меморисања у свести популуса.⁹² На основу оскудних извора и спрам аналогичне каснијих празновања које је, по угледу на свог оца, посвећено настављао и редовно практиковао кнез Александар, тродневне свечаности су подразумевале масовно учешће народа испред цркве где би вожд уобичајено повео коло афирмишући се као народни владалац. Са друге стране, важан аспект представљао је долазак и дочек привилегованих званица које су имале ту част да присуствују обедовању у двору. На овај начин, ритуалне светковине су представљале оживотворену слику друштвеног поретка и недвосмисленог увида у позиционирање у оквиру заједнице на чијем челу је позицију неприкосновеног ауторитета заузимао Карађорђе. Не постоје сачувани подаци, али се са много сигурности може претпоставити да је још једна од важних свечаности јавног карактера са елементима владарске глорификације и пропаганде свакако била и храмовна слава Рођења Пресвете Богородице.

⁹² Л. Арсенијевић – Баталака, нав. дело, 332. Т. Ивановић, нав. дело, 65. Концепт јавне свечаности – ефемерног спектакла, познат је још од античких времена и развијан је и надограђиван кроз историју. У српској средини, преузет из средњовековних узора и потом пропуштен кроз призму просветитељско – рационалистичке епохе и нововекованих културно – политичких околности постаје неизоставним династичко – пропагандним медијем модерних српских владара. Више о коренима ефемерног спектакла у српској средини видети у: М. Тимотијевић, *Визитација манастира Шишатоваца у XVIII веку. Прилог истраживању ефемерног спектакла*, у: Д. Давидов (ур.), *Манастир Шишатовец*, Београд 1989, 341-366; И. Борозан, нав. дело, 100, 118-119 (са наведеном литературом).

Познато је и да је, у јуну месецу 1812. године, у Тополи одржана народна скупштина поводом одредби закључених Букурешким споразумом између Русије и Турске. Том приликом, руски царски изасланик Марко Ивелић одликовао је Карађорђа оредном Св. Ане. Нажалост, изостали су детаљнији описи свечаности и самог догађаја који би нам дали бољи увид у изглед довршеног града.⁹³

Године 1813. дошло је до обрта и слома Првог српског устанка када Карађорђе напушта Србију. У повратничкој акцији, османска војска је у јесен под вођством Сулејман-паше Скопљака запалила Карађорђево град у Тополи.⁹⁴ У наредним годинама немира, уследило је још једно паљење града, а становници Тополе су у неколико наврата обнављали само цркву за потребе богослужења, а десет година касније и школску зграду.⁹⁵ Обнова града и нови успон Тополе у уследила је тек за време владавине кнеза Александра Карађорђевића о чему ће бити речи нешто касније.

Успоном кнеза Милоша и смакнућем Карађорђа, у јулу месецу 1817. године, Топола је, разумљиво, изгубила свој значај. Међутим, Карађорђево убиство и директна повезаност кнеза Милоша као налогодавца, оставили су значајног трага у каснијем меморисању Тополе као виталног националног топоса. Наиме, након убиства у Радовањском лугу, Карађорђево тело било је обезгављено и тамо покопано.⁹⁶ Кнегиња Љубица је две године касније пренела тело и сахранила га у крипти испред олтара. Нејасно је и изазовно истраживачко питање да ли је црква Рођења Пресвете Богородице била иницијално замишљена као породични маузолеј Карађорђевића или је то тек накнадно постала. Извесно је да је маузолејску функцију Карађорђевог задужбине у Тополи, утемељио сам кнез Милош изградњом Карађорђевог гробнице на јужној страни припрате и смештањем његовог тела у ту гробницу 1820.⁹⁷ Управо овим

⁹³ Р. Марковић, нав. дело, 9.

⁹⁴ Р.Љушић, нав. дело, 512.

⁹⁵ Б. Вујовић, нав. дело, 99. Т.Ивановић, нав. дело, 8.

⁹⁶ Лобања је похрањена испод старе Саборне цркве у Београду. Р.Љушић, нав. дело, 469 – 472.

⁹⁷ Ј.Вујић, нав. дело, 130. Индикативно је да је кнез Милош имао посебан однос према Карађорђевој граду у Тополи. Иако у потпуности свестан да је Топола кључно средиште и место окупљања директних политичких опонената, кнез Милош није прибегавао очекиваним осветничким акцијама и разарањима. Поред црвене мермерне надгробне плоче са текстом који слави Карађорђево ослободитељско заслуге склањајући фокус са његове налогодавне улоге, а која је по сведочењима немачког путописца Вилхелма Ритера била наручена из Пеште и постављена над Карађорђевог гробом, кнез Милош није заобишао Карађорђево цркву ни

чином којим се учитава есхатолошко-сотериолошка димензија и трајно меморише Карађорђе као херој-мученик, Топола добија виталну снагу који ће јој омогућити каснију ревитализацију средишта неугасле националне свести.

Без обзира на екстремно кратак период постојања у свом изворном облику, Топола је, бивајући уобличена у складу са одговарајућим канонима дворске репрезентације, темељно мапирана као државни и династички простор династије Карађорђевић.

2.2. Дворови кнеза Милоша

Конституисање Карађорђевог престонице и искуства проистекла из овог градитељског подухвата неминовно су оставили трага на уобличавање потоњих српских престоница. Међутим, у атмосфери опште неизвесности и нестабилне политичке ситуације, у периоду између слома Првог српског устанка 1813. и проглашења Милоша Обреновића за наследног кнеза 1817. године, није се могао очекивати наставак оног таласа интензивне грађевинске делатности који је запљуснуо револуционарну Србију на самом почетку деветанестог века. Свеопште тешкоће и промењене околности, приморале су некадашњег Карађорђевог Рујанско - Рудничког војводу на збег и неминовну сарадњу са турским властима, па је уочи Другог српског устанка он носио титулу турског башкнеза рудничке, пожешке и крагујевачке нахије.⁹⁸ Чињеница да је Милош Обреновић прихватио да делује са позиције активног чиниоца Османлијског политичког апарата, у знатној мери је одредила његов владарски идентитет. Положај, намена, бројност и територијална распрострањеност кнежевских резиденција сликовити су одраз консолидације власти и кнежевог нарастајућег статуса.

приликом даривања звона 1830. године. В. Ритер, Прилике у Србији под кнезом Милошем до 1839. године, Крагујевац 1984, 66; Т. Ивановић, 10-11;

⁹⁸ Р. Марковић, нав. дело, 13; М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, Београд 1876, 325.

2.2.1. Горња Црнућа

Ограничен конкретним околностима пред Други српски устанак, након сурове осветничке похаре Османлија 1813. године, Милош Обреновић заснива први српски кнежевски двор и престоницу на Руднику, у селу Горња Црнућа, где је на безбедној удаљености од фреквентних путева искористио прилику да осигура своје преимућство на народно вођство. Елиминацијом свих потенцијалних ривала и пружањем уточишта угледним народним старешинама компромитованим у Хаци-Продановој буни, кнез Милош је уз истовремену сарадњу са Портом и неизбежан суживот са османским представницима власти, полако, али сигурно утирао пут свом неприкосновеном ауторитету, изместивши средиште устаничке акције из Тополе у Горње Црнуће. Не разликујући се од осталих сеоских задруга, Горња Црнућа која функционише као Милошева престоница у периоду од 1814. до 1818. године, представљала је идеални центар за пројекат националног ослобођења и афирмисање кнеза Милоша као народног владара. Попут првог Карађорђевог имања и Милошево газдинство у Црнући је требало да оставља утисак материјалног просперитета заједнице вођене руком способног оца породице и угледног старешине неспорног ауторитета. У изолованој долини опасној шумом, у близини реке Груже, подигнута је кућа по типу куће „на ћелицу“ са економијом која није много одскакала од локалне градитељске традиције стамбених објеката рудничко-таковског краја.⁹⁹

Изведена брвнара са карактеристичним високим стрмим кровним покривачем од шиндре делује готово заштитнички. Има препознатљив дрвеним димњак са капићем и постављена је тако да је пад терена искоришћен за изградњу подрумске просторије која је служила као остава и стаја. Зидови доњег дела куће изведени су од камена, док је горњи део од дрвених талпи. Редуковани опсег боја природних материјала еманира жељени складан утисак исконске снаге и домаћиновог сигурног уточишта.

⁹⁹ Б. Вујовић, нав. дело, 127. О традиционалним брвнарима овог краја видети у: А. Дероко, Народна неимарство II, Београд 1940.

Сл. 4 Конак кнеза Милоша у Горњој Црнући, разгледница у издању Радојице Јоксића, Из збирке Градске библиотеке у Чачку „Чачак на старим разгледницама“, доступне у оквиру дигиталних завичајних збирки Народне Библиотеке Србије.

Сл. 5 Конак кнеза Милоша у Горњој Црнући, данашње стање, снимак из приватне збирке.

Горњи део Милошевог конака у Горњој Црнући чиниле су две просторије – „кућа“ и соба.¹⁰⁰ „Кућа“ је традиционални просторни облик са обавезујућим отвореним огњиштем које стално гори представљајући реалну и симболичну жижу дома и гравитирајућу тачку свих укућана. Овде „кућа“ како је то и уобичајено има два наспрамно постављена улаза. Соба је имала зидану пећ од лончића и служила је за спавање.¹⁰¹ Читавом здању придодат је истакнути доклат који је служио за окупљање породице и обављање појединих кућних послова, а лети за потребе обедовања и спавања. Функционално и конструктивно изражајан, трем представља упечатљив ликовни елемент фасаде. Уз главну зграду било је распоређено неколико помоћних здања уредног изгледа попут млекара, кошева, амбара, бунара и хара за коње, а читав комплекс је био окружен негованим воћњацима и плодним ораницама који су остављали утисак општег благостања тога времена, како то, додуше нешто касније, описује Феликс Каниц дирнут скромношћу овог значајног кнежевског седишта које упркос једноставности и редукованој форми носи директну и недвосмислену

¹⁰⁰ А. Кадијевић, *Архитектура – оквир приватног живота у српским земљама од почетка 19. века до Првог светског рата*, у: *Приватни живот код Срба у XIX веку* (прир. А. Столић, Н. Макуљевић), Београд 2006, 250.

¹⁰¹ За илустрације примера видети: А. Дероко, *Народно неимарство I*, Београд 1939; Б. Којић, *Архитектура српског села. Шумадија и Поморавље. Развој од XVIII века до данас*, Београд 1941; Б. Којић, *Сеоска архитектура и руризам*, Београд 1968, 56; Б. Вујовић, *нав. дело*, 127; Г. Милошевић, *Становање у граду и на селу*, у: А. Столић, Н. Макуљевић (прир.), *Приватни живот код Срба у XIX веку*, Београд 2006, 158-159.

поруку седишта владара заједнице у реалним условима одређеног историјског тренутка.¹⁰²

Простор унутар самог конака користио се релативно мало и то понајвише у зимским месецима, а употреба тог простора је била дефинисана добро утврђеним неписаним правилима. У прочељу наспрам огњишта са ступом, веригама, бакрачем и црепуљом наглашено већа столица била је намењена домаћину, док су се остали мушки чланови распоређивали спрам позиције у оквиру заједнице. У складу са породичним кућама уобличеним у сеоским срединама, непосредно окружење, башта и двориште, представљали су место место колективне приватности и на изванредан начин продужени простор куће.¹⁰³

Нешто даље од конака у Црнући налазило се дрво јабуке „под којом се несаломљиви кнез 1814. године често договарао са својим поверљивим присталицама.“¹⁰⁴ Дрво се симболички и функционално у сложеној менталној географији простора сеоске заједнице може разумети као соба која пре свега припада старешини.¹⁰⁵ Испред свог конака, на Цвети 1815. године, Милош је ритуално развио барјак, предао га Сими Милосављевићу Паштрмцу и обратио се окупљеном народу пред устаничку акцију чиме је јасно наглашен значај Црнуће као устаничког исходишта, мада ће врло брзо Таково бити препознато као снажнији топос патриотске религије и веома утицајно династичко-пропагандно оруђе, па ће свесним интервенцијама остати меморисано у колективној свести нације као устаничко средиште.¹⁰⁶

У Црнући не видимо да је постојала развијена свест о подели на јавну и приватну сферу. Међутим, већ овде се јасно формира круг одабраних, повлашћених појединаца који уживају владарску милост и остварују непосредан приступ њему и његовој резиденцији, као и одређени број слугу који га

¹⁰² Р. Марковић, нав. дело, 13; Ф.Каниц, нав. дело, 333.

¹⁰³ О менталној географији простора сеоске заједнице видети: М. Тимотијевић, *Приватни простори и места приватности*, у: А. Столић, Н. Макуљевић (прир.), *Приватни живот код Срба у XIX веку*, Београд 2006, 165-244.

¹⁰⁴ Ф.Каниц, нав. дело, нав. стр.

¹⁰⁵ М. Тимотијевић, нав. дело, 195.

¹⁰⁶ Др Б. Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића (1804-1850)*, Београд 1901, 72; Р. Марковић, нав. дело, нав. стр. О меморисању Такова као династичког топоса Обреновића видети: М. Тимотијевић, *Престоничка урбана меморија и флексибилна национална географија - сађење младице Таковског грма у Београдском Дворском парку*, Наслеђе 10, Београд 2009, 11-40; Исти, *Јубилеј као колективна репрезентација: Прослава 50-годишњице Таковског устанка у Топчидеру 1865. године*, Наслеђе XI, Београд 2008, 9-49; Исто, *Таковски устанак - српске Цвети : о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичкој политици званичне репрезентативне културе*, Београд 2012.

свакодневно опслужују. Милан Ђ. Милићевић записао је у свом Поменику следеће:

„Милошева кућа, у оно доба, била је веома смерна. У њој су живели Кнез Милош и Кнегиња Љубица са децом; од дворана и слуга били су само писар Димитрије Ђорђевић, имраор Инџа Лазар, кавеција Вуле Глиргоријевић, кувар Арса Андрејевић и над свима њима „Газда“ Вук Перишић. Петар Лазаревић добије дужност да распаљује чибукe и да служи каву.

У једној соби, на патосу, причао је Петар: - простирала се постеља где су спавали Кнез Милош и Кнегиња Љубица.

Испод њихових ногу легали су Вуле и Пера Цукић.

Кад изјутра треба устати, Кнез би викнуо и гргуо Вула да се пробуди и да устане. А Кнегиња би, на исти такав начин, пробудила Перу. Вуле би отишао да ложи ватру, и Пера би донео карлицу и врг са водом, те полио Господару да се умије.“¹⁰⁷

Из скромног записа и малобројних других извора читамо да је Тома Вучић-Перишић своју политичку каријеру отпочео управо на двору у Горњој Црнући као домостроитељ тј. шеф кнежевог двора и дворске економије.¹⁰⁸ Поред њега, кнежев човек од поверења био је тумач, писар и благајник Димитрије Ђорђевић.¹⁰⁹ На Црнућком двору боравиле су и многобројне личности које ће временом оформити сложени широко засновани управно административни апарат Милошеве Србије. Први књиговођа који је утемељио Милошеву финансијску администрацију заснивањем „протокола порезорасполагателним“ у кнежевој канцеларији у Горњој Црнући био је учени Јован Миоковић.¹¹⁰ Отац Мелентије Павловић, игуман манастира Враћевшница био је кнежев духовни саветник и чест гост црнућког двора, а постаће први Митрополит у обновљеној Србији.¹¹¹ Сима Милосављевић Паштрмац представљао је неку врсту „надворног советника“, а често виђени гости двора били су и кнежеви секретари Сима Урошевић, Никола Николајевић и Аврам Петронијевић.¹¹²

Политичка амбиција кнеза Милоша да досегне статус наследног кнеза одредила је умногоме живот и понашање свих чланова владарске породице. Кнез је очинским ауторитетом у потпуности контролисао све аспекте породичног

¹⁰⁷ М. Ђ. Милићевић, Поменик знаменитих људи у србскога народа новијега доба, Београд 1888, 807.

¹⁰⁸ Р. Марковић, нав. дело, 15.

¹⁰⁹ Исто; М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, 197.

¹¹⁰ Р. Марковић, нав. дело, 14.

¹¹¹ М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, 273

¹¹² Р. Марковић, нав. дело, нав. стр.

живота и располагао финансијским средствима. Важна личност на Милошевом двору, која је у физичком одсуству кнеза преузимала владарске обавезе у мањем обиму и постајала његовим репрезентом, била је кнегиња Љубица. Поред традиционалне представе улоге жене и њеној припадности кућној и породичној сфери која се пре свега огледала у оквирима ваљаног вођења куће и исправног васпитавања деце, кнегиња је изражавала велики интерес за јавне послове и друштвени ангажман, па је између осталих дужности у кнежевом одсуству била званични благајник црнућког комплекса.¹¹³ Вештине стечене услед неизвесних ратних година као што је умеће јахања и зауздавања коња, али и спретно руковање пиштољем осведочено у биткама на Љубићу и у Никољи, издвајале су кнегињу од уобичајених шаблона и конвенционалних родних улога тога времена.¹¹⁴ Кнез и кнегиња су, по свему судећи, били не само емотивно-брачни, већ и комплементарни партнери у државним пословима. По општеприхваћеној конвенцији спрам патријархалног обрасца, питање части било је темељно усађено у старешински идентитет, а како је мушка част неодојива од жене то је морални лик супруге био изузетно утицајан. Подређени законима владарске презентације, испуњавањем улога владарског пара као стуба друштва и егземплума врлина у оквирима идеализоване народне заједнице, кнез Милош и кнегиња Љубица су одражавали у јавним друштвеним понашањима стандарде жељене патријархалне породичне хијерархије у којој је подразумевана мушка доминација и женска послушност.¹¹⁵ С тим у вези стоји и чињеница да је у присуству гостију кнегиња као чуварка традиције послуживала ручак стојећи са стране.¹¹⁶ Са друге стране, Милошев конак у Црнући обележила је и готово

¹¹³ Исто, 14-15. Колико је кнегиња имала важну улогу у друштвеним активностима и државним пословима сведоче и речи путописца који се тридесетих година затекао у Београду и забележио: "...Срби добро цене своју кнегињу и када би њен муж случајно умро, држи се да би јавно мишљење предало госпођи Љубици намесништво кнежевско..."

¹¹⁴ О. Д. Пирх, Путовање по Србији у години 1829, Београд 1899, 64; М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 332.

¹¹⁵ О друштвеним улогама мушкараца и жена у контексту идеализоване патријархалности и родним улогама у српској средини деветнаестог века видети: А. Столић, *Родни односи у „Царству подељених сфера“* у: А. Столић, Н. Макуљевић (прир.), *Приватни живот код Срба у XIX веку*, Београд 2006, 89-111; А. Вулетих, *Власт мушкараца, покорност жена – између идеологије и праксе* у: А. Столић, Н. Макуљевић (прир.), нав. дело, 112-132 посебно 113-119.

¹¹⁶ Пирх приликом једне посете бележи како „књагиња од како је удата, још није са својим мужем јела за једним столом“ и како „тако захтева стари српски обичај“. О. Д. Пирх, нав. дело, 66.

легендарна прича о убиству лепе Петрије, која је поред Туркиње Јеленке, била дугогодишња дворкиња кнегиње Љубице и кнежева милосница.¹¹⁷

Чињеница да је Црнући комплекс газдинско домаћинство које се лако подиже и још лакше напушта, говори нам о томе да је кнез Милош имао план да у складу са нарастајућим владарским ингеренцијама гради и себи двореве спрам своје улоге и места у друштву. У периоду своје прве владавине до проглашења Србије за Кнежевину, кнез Милош фокусира своје снаге на хомогенизацију државе и централизацију своје власти. Након Таковског устанка, кнез је често и веома интензивно путовао, али се враћао у свој двор у Црнући. Заслугама стеченим у Другом српском устанку, кнез Милош се потврдио као народни лидер, а конституисање те идеолошке слике у оквирима пројекта националног ослобођења пратило је и потпомогло владарско седиште у Црнући. Кнез Милош је својом резиденцијом која није нимало одскакала од кућа у којима је живео народ тог времена идентификовао себе као народног владара. Тај концепт народности кнеза Милоше постаће базични елемент династичког програма Обреновића.

Од устанка у Такову, па до доношења Сретењског устава, народ је Милоша Обреновића ословљавао титулом Господару уз додатак титуле Светлости („*Ваша Светлост, Милостивејши Господару*“), а потписиван је дуго као врховни књаз што много говори о јасним аспирацијама и жељеним пројекцијама карактера Милошеве власти у овом периоду.¹¹⁸ Управо је на двору у Горњој Црнући одржана прва устаничка скупштина 19. децембра 1815. године када је усвојен буџет устаничке Србије, изабрани чланови савета и донета одлука о обавези вођења пореских књига.¹¹⁹ Важна је и чињеница да је том приликом донешена одлука црнућке скупштине о избору кнеза Милоша за „врховног кнеза и правитеља народа српског“, чиме је трасиран пут ка потоњем решењу

¹¹⁷ Пословична Милошева наклоност према лепим женама, те приметна кнежева „већа слобода у држању брачних обавеза“ довела је до немилог инцидента када је трудна кнегиња Љубица ненајваљено дошла у Двор и убила Петрију затекавши је у Црнући са њеним супругом у постељи. М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 332; Р. Марковић, нав. дело, 15; М. Гавриловић, М. Гавриловић, Милош Обреновић II, Београд 1909, 714-719.

¹¹⁸ То ће се променити тек након 1835. године када се Милош потписује само именом, а ословљавају га са „Светлејшиј књаз“ Р. Љушић, Кнежевина Србија 1830-1839, Београд 1986, 199-200.

¹¹⁹ Р. Марковић, нав. дело, 14.

скупштине одржане у Београду 6. новембра 1817. године којим је Милошевој породици додељено наследно кнежевско достојанство.¹²⁰

2.2.2. Престоно-резиденцијални комплекс у Крагујевцу

Све до 1818. године престоница кнеза Милоша је била у Горњој Црнући с тим што су период од успостављања усмене погодбе са београдским Марашли-Али пашом 1815. године обележила интензивна путовања и куповина земљишних поседа, па је самим тим и сразмерно мало кнез физички боравио у црнућкој резиденцији и уопштено гледано, ретко се дуже задржавао само на једном месту. Увидевши да очување и јачање личне власти стоје у директној спречи са територијалном експанзијом, урбаном трансформацијом и ослобађањем од феудалног уређења државе, кнез Милош отпочиње интензивну модернизацију и урбанизацију Србије.¹²¹ Сходно томе, овај период карактерише учестала покретљивост владара, налик оној средњовековној, затим миграције и агломерације насеља, као и озбиљни градитељски подухвати.¹²² Иако је, по везировом захтеву, Милош био у обавези да обитава у Београду, што је кнез мање – више формално и испуњавао својим повременим боравцима у периоду између 1815. и 1817. године, овај још увек доминантно османски, недовољно безбедан и непријатељски настројен град није му пружао адекватну подлогу за реализацију зацртане политичке мисије. Непотврђене претпоставке о томе да је кнез Милош инсценирао више пута поновљене нападе на његов конак у Београду, говоре у прилог чињеници да се тражио погодан и довољно јак разлог за аргументовано напуштање Београда.¹²³ Такође, то нам јасно ставља до знања

¹²⁰ Исто.

¹²¹ Б. Максимовић, Урбанизам у Србији, Београд 1938, 50-70; Б. Вујовић, нав. дело, 152-160; В. Мацура, Чаршија и градски центар, Ниш-Крагујевац 1984, 29-45

¹²² Кнежева путовања личила су на војни поход, будући да се кретао у озбиљно организованог многољудној формацији са стражом, послугом и чиновницима. Пролазак кроз села био је важан аспект владарске пропаганде, добро испланиран и унапред изрежиран постројавањем становника који би одавали пошту скидањем фесова. Посебна пажња обраћала се на место где ће владар одседати за шта су, до изградње многобројних конака по Србији, најчешће за те потребе припремани заостала станишта (конаци) имућнијих Турака. О једном оваквом путовању посведочио је и Вилхелм Ритер у: В. Рихтер, Прилике у Србији под кнезом Милошем до 1839. године, Крагујевац 1984, 49-51.

¹²³ М. Гавриловић, Милош Обреновић I, Београд 1908, 265-266.

да је и у ово време постојала развијена свет о томе да је напад на седиште владара изједначен са нападом на народ кога он репрезентује. Комплекс у Горњој Црнући изнео је успешно своју улогу у подизању револуције и дефинисању Милоша као народног вође. Даљи политички, национални и династички пут, оличен тежњом за унитарном и централизованом државном управом и територијално-идејним уједињењем, захтевао је нужно дефинисање нове престонице која ће адекватно одговорити новим захтевима историјског тренутка и успоставити реторични дијалог између владара и народа. Вођен прагматичним мотивима, Милош детерминише Крагујевац за нову престоницу.¹²⁴ Психолошки осећај сигурности и поверења условљен устаничком историјом и национално хомогеним становништвом које се великим делом у датом историјском тренутку изјашњавало кнежевим присталицама, као и погодан географско-административни положај, природно заштићен и одлично повезан са богатим привредним областима, а опет измештен од одвећ фреквентног Цариградског друма, одредили су Крагујевац за следећу престоницу Србије.¹²⁵

Државни идентитет града Крагујевца отпочиње изградњом Милошевог двора. Са градњом Кнежевог конака, на левој обали реке Лепенице, почело се још 1817. године, али како би се читавом пројекту учитао легитимитет, почетком маја 1818. године, сазвана је и скупштина у манастиру Враћевшница која је својом одлуком верификовала Милошев избор престонице.¹²⁶

Основан као мала војно-административна турска паланка, Крагујевац је још у време аустријске власти током осамнаестог века већином напустио турски живаљ, па је почетком Првог српског устанка ослобођен без већих потешкоћа и насељен већинским српским становништвом.¹²⁷ Благо узвишени терен у релативно неизграђеном насељу, између Ердоглиског потока и леве обале реке Лепенице, са лепим визурама на речну долину и њено залеђе, наметнуо се готово природно као идеалан простор на коме ће се врло брзо развити престоно-резиденцијални комплекс са знатним бројем пратећих здања. Дворски комплекс

¹²⁴ Р. Марковић, нав. дело, 27

¹²⁵ Ф.Каниц, нав. дело, 299-300; В. Мацура, нав. дело, 39; О.Д. Пирх, нав. дело, 162; *Крагујевац као престоница* у: М.Н. Николић, Споменица мушке гимназије у Крагујевцу 1833 – 1933, Крагујевац 1934, 14.

¹²⁶ Р. Марковић, нав. дело, 22,26; М. Ћ. Милићевић, нав. дело, 328;

¹²⁷ Ј. Вујић, Путешествије по Србији I, Београд 1901, 161 са напоменом 2; М. Дробњаковић, Крагујевац, Гласник географског друштва, свеска 12, Београд 1926, 46.

у Крагујевцу је недвосмислено артифицијелно упросторен. Средиште дворског комплекса заузимали су Кнежев конак (мушки) и Конак кнегиње Љубице (женски) познатији под именом Шарени.¹²⁸ Постојање и неговање концепта кнегињиног и кнежевог конака има своје корене у подели резиденцијалног простора османског света на харемлук и селамлук. Међутим, и у исламској култури оваква подела била је условна и мора се посматрати исључиво у социолошком контексту и у оквирима идеје истицања завидног степена моћи и високо котиране сталешке припадности, будући да су харемлук и селамлук могли приуштити себи само и искључиво најбогатији представници друштва у Османском царству, без обзира на религијску припадност.¹²⁹

Сл. 6 Дворски комплекс у Крагујевцу: 1. Кнежев конак 2. Шарени конак 3. Амицин конак цртеж из 1837. године, репродукован у: М. Дробњаковић, *Крагујевац*, Гласник географског друштва, свеска 12, Београд 1926, 51.

Простор непосредне околине оба конака у Крагујевцу био је истакнут покривачем од калдрме, а сама здања и физички одвојена од остатка комплекса вртovima са храстовим палисадним оградама.¹³⁰ У непосредној близини мушког и женског конака, подигнут је тзв. Амицин конак (зван још и момачки) у коме

¹²⁸ Богдан Несторовић помиње да је кнежева резиденција локално називана и великом шарено обојеном кућом. Б. Несторовић, *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд 2006, 49.

¹²⁹ О проеклу и развоју конака у Отоманској европи видети: А. Altiner, С. Budak, *The Konak Book – A Study of the Traditional Turkish Urban Dwelling in its Late Period*, Istanbul 1997.

¹³⁰ *Крагујевац као престоница...*, 14; К. Митровић, *Двор кнеза Милоша Обреновића ...*, 267 са напоменом 20.

су поред главног домоградитеља крагујевачког двора Симе Паштрмца, одседале старешине и управници нахија који су послом долазили у Крагујевац, као и дворска свита у сталној служби кнежевој.¹³¹

Градња кнез Милошевог конака у Крагујевцу отпочета је 1817. и довршена 1823. године са мањим ентеријерским изменама и допунама током 1824.¹³²

Сл. 7 Конак кнеза Милоша у Крагујевцу (Мушки конак), разгледница из приватне колекције г. Милоша Јуришића.

Будући да је Кнежев конак касније преправљан и у ектеријеру и у ентеријеру за потребе смештања официрске касине и дивизијске војне команде, а потом и разрушен у 1941. године у Другом светском рату, о његовом изгледу можемо закључивати само на основу респектабилних забелешки путописаца који су се задесили у Крагујевцу, у периоду кад је оформљен у Милошеву престоницу.¹³³

Сачувани извори и ретке белешке истичу величину, пространост и монументалност Кнежевог конака што и не изненађује, будући да до Милошевог доласка у Крагујевац, ово невелико насеље се није могло подичити

¹³¹ М. Дробњаковић, нав. дело, 50-51; Р. Марковић, нав. дело, 13.

¹³² Б. Несторовић, нав. дело, 49.

¹³³ На овом месту је након Другог светског рата подигнута нова војна зграда у којој се данас налази Команда оперативних снага. Ј.Вујић, нав. дело, 162; Б. Несторовић, нав. дело, нав. стр; Б. Вујовић, нав. дело, 129-130; А. Стаменковић, *Paraden Platz Милоша Великог*, Идејна реконструкција решења Дворског комплекса кнеза Милоша Обреновића, Крагујевац 2008, 5.

обимношћу и квалитетом градитељског фонда.¹³⁴ Пријатно декоративно бојење и уочљива полихромација фасаде који дају свежину и доприносе ликовности здања, сведоче о текућем градитељству и неспорном оријенталном утицају, али и о свесној потреби да се оба здања владарског пара визуелно издвоје и хијерархијски акцентују.¹³⁵ Томе активно доприноси и систем ограда које сада постају не само физичка, већ и ментална категорија.

Сл. 8 Конак кнеза Милоша у Крагујевцу (Мушки конак), разгледница из приватне колекције.

Конак кнеза Милоша у Крагујевцу градили су осведочено квалитетни мајстори, најбољи који су се у то доба могли наћи. Судећи по записима Тихомира Ђорђевића, на дворском комплексу затичемо градитеље Мартина, Тодора Петровића, Кара-Пашу и Јању Михајловића.¹³⁶ Додатно је за потребе уређења ентеријера, ангажован посебан италијански мајстор Ђузепе ди Антонио ди Лугано, чувен по умећу израде „штокатора“ тј. гипсаних таваница.¹³⁷

¹³⁴ Ј. Вујић, нав. дело, нав. стр.

¹³⁵ Б. Несторовић, нав. дело, 50-51, О.Д. Пирх, нав. дело, 166; Д. Ст. Павловић, Конзерваторско-рестаураторски радови у Београду. Три зграде из времена кнеза Милоша, ГГБ II, Београд 1955, 298.

¹³⁶ Б. Несторовић, нав. дело, 50; Т. Ђорђевић, Из Србије кнеза Милоша. Културне прилике од 1815. до 1839. године, Београд 1922, 152.

¹³⁷ Т. Ђорђевић, нав. дело, нав. стр.

Руководиоци обимног градитељског посла били су Димитрије Ђорђевић и Петар Топаловић.¹³⁸ Процес формирања и коначног уобличавања изгледа дворског комплекса у Крагујевцу, у свим аспектима изведбе и опремања, одвијао се под непосредним надзором и личним заузимањем кнеза Милоша.

Елеганција здања, коју истичу и Јоаким Вујић и Ото Дубислав Пирх приликом својих посета Кнежевој резиденцији, происитицала је, по свему судећи, из одмерених пропорција изражено симетричног решења које се огледало како у диспозицији просторија, тако и на фасадном платну.¹³⁹ Њихови описи пружају нам могућност делимичне реконструкције дворског комплекса у Крагујевцу. Кнежев конак је било пространо функционално здање са подрумом, приземљем и једним спратом. У приземним деловима грађено је од камена, док је спрат изведен у бондрук систему са испуном од опеке.¹⁴⁰ Грађевина је окренута ужом страном према улици, развијена слободно по дубини дворишта са чардаком према врту и улазом преко трема. Примећује се високи сокл засигурно различитог колорита од остатка фасаде. Испред главног улаза позициониран је бињекташ, камен са кога је кнез брзо и лако могао узјахати коња. Улазна партија је наглашена полукружним профилисаним тимпаноном. Кров на четири воде благог нагиба, покривен ћерамидом, имао је типично истурену стреху, врло вероватно тамно обојену, која је бацала јаку сенку на здање, остварајући упечатљиву живост. Додатно, кров су истицали китњасте димњаци са капама и два копља за барјаке. Фасада је доследно и логично одражавала унутрашњи распоред многобројних просторија. Величина и бројност просторија могу се посматрати као својеврсни одраз луксуза конкретног историјског тренутка, а у складу са обавезујућом политиком величајности. Посебну скупocenост видљиву споља представљала је уградња стаклених прозора са жалузинама наместо уобичајених отвора од пенцдерли хартије.¹⁴¹

Кнежев конак имао је делимично резиденцијалну, а доминантно службену функцију. Приземље у складу са службеном функцијом је и симболично и реално било отвореније за „јавност“, другим речима приступачније пажљиво одабраном привилеговном кругу дворјана. Спратни део, делимично службени, а

¹³⁸ Б. Несторовић, нав. дело, нав. стр.

¹³⁹ О.Д.Пирх, нав. дело, нав. стр.; Ј. Вујић, нав. дело, нав. стр. Б. Вујовић. нав. дело, 130.

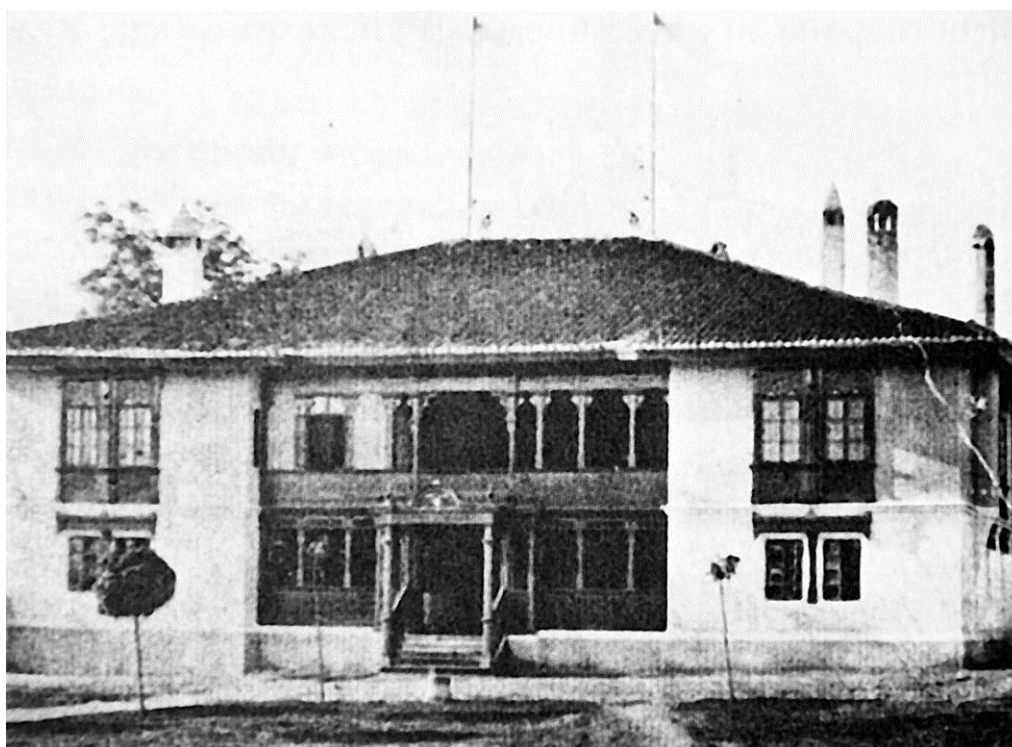
¹⁴⁰ Б. Вујовић, нав. дело, нав. стр.

¹⁴¹ Р. Марковић, Крагујевачка нахија..., 62-65; М. Поповић, М. Тимотијевић, М. Ристовић, нав. дело, 327.

делимично резиденцијалан, намењен превасходно кнезу и његовој породици, самим тим је био значајно рестриктивнији у смислу ексклузивности приступа.¹⁴²

У овом конаку се 7. октобра 1819. године родио кнежевић Милан.¹⁴³

Средишњи простор приземља, око кога су биле распоређене мање просторије заузимала је трпезарија за шездесеторо људи.¹⁴⁴ Трпезарија је била осветљена полијелејима и свећњацима, а посебна пажња обрађала се ритуалним церемонијалима служења ручкова, поставци обеда, састављању јеловника и набавци прибора, есцајга, столњака и осталих пратећих кухињских и трпезаријских утензилија.¹⁴⁵

Сл.9 Конак кнеза Милоша у Крагујевцу (Мушки конак), стереоскопски снимак Анастаса Јовановића из 1858 г. штампано у: К. Митровић, *Двор кнеза Милоша Обреновића у: Приватни живот код Срба у XIX веку* (прир. А. Столић, Н. Макуљевић), Београд 2006, 265.

Кнез Милош седео је у челу стола, а његов положај додатно је био истакнут највећом столицом пресвученом кожом. У одсуству кнежевом, место је остајало упражњено.¹⁴⁶ У продужетку трпезарије се налазио незаобилазни део кућа овог

¹⁴² К. Митровић, нав. дело, 271.

¹⁴³ Б. Вујовић, нав. дело, 129; М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, 293; М. Ђ. Милићевић, *Поменик ...* 470.

¹⁴⁴ Ј. Вујић, нав. дело, нав. стр.

¹⁴⁵ АС КК II 236, 238; О. Д. Пирх, нав. дело, 65-68.

¹⁴⁶ К. Митровић, нав. дело, 273.

типа – репрезентативни и благо узвишени простор диванхане.¹⁴⁷ Диванхана се отварала тремом према башти. Просторије у приземљу су биле службеног карактера и по записима путописаца са доста сигурности се претпоставља да су биле намењене канцеларијама кнежевих чиновника и за боравак гостију.¹⁴⁸ До изградње Амициног конака (1820. године), овде је боравила кнежева гарда и надзорник двора.¹⁴⁹

Просторна диспозиција приземља и спрата била је идентична. Средињу спрата заузимала је кнежева канцеларија са холлом и репрезентативном диванханом. Около су се низале собе, међу којима се истицала парадна соба кнеза Милоша. Свака соба имала је своје помоћно одељење и оцаклију. Кнежева соба једина је ексклузивно имала припадајући тоалет који је могао употребљавати искључиво кнез Милош.¹⁵⁰ Лева страна спратног дела конака била је намењена лично кнезу, док су департмане десно користили службеници и гости. Спратна диванхана се доклатом отварала према врту засађеном шимширом и декоративним биљем и далеким визурама на простор дворског комплекса према Лепеници.¹⁵¹ Феликс Каниц бележи да је кнежево омиљено место било на јастуцима размештеним у доклату.¹⁵² Да се кнез Милош у потпуности понашао у складу са концептом *luis vitae ac necis*, неприкосновеног господара и врховног судије који је располагао правом на живот и смрт својих поданика, сведочи и легендарна сува крушка, уцртана на сачуваном цртежу комплекса у Крагујевцу, која се добро видела са позиције господаревог доската, а где су по директном налогу кнежевом скончали многи кажњеници.¹⁵³ Позиција „казначејства“ - тамнице у непосредној близини конака, говори о тачности утиска који су Каниц и Пирх стекли, да је кнез Милош по узору на османске паше, у складу са актуелним обрасцима политичке и активне административне позиције турског великодостојника, аутократорски господарио „неузнемираван контролом

¹⁴⁷ Исто; К. Митровић, нав. дело, 271; J. Bogdanovic, On the Architecture of the Konaks in Serbia (1804-1830), Serbian Studies: Journal of the North American Society for Serbian Studies 22(2): 2007, 170.

¹⁴⁸ О. Д. Пирх, нав. дело, 167.

¹⁴⁹ *Крагујевац као престоница*, 15.

¹⁵⁰ К. Митровић, нав. дело, 272.

¹⁵¹ Р. Марковић, Крагујевачка нахија, 1815-1839. Свеска прва 1815-1827, Књажевска канцеларија, књига друга, Београд, 1954, 377.

¹⁵² Ф. Каниц, нав. дело, 303.

¹⁵³ Исто, 304.

београдског наше и страних конзула.“¹⁵⁴ До 1824. године, опремање соба миндерлуцима, отоманима, орманима за луле, јастуцима и ћилимима размештеним по подовима што свеукупно мало тога има од српских особености и традиције, сведочи о томе да је владавина кнеза Милоша до проглашења Кнежевине била интонирана нужним видљивим прихватањем културних образаца османске елите.¹⁵⁵ То се између осталог манифестовало и ритуалним испијањима кафа и пушењем чибука у духу карактеристичног турског комфора и доколице.¹⁵⁶

У даљем опису доксата мушког конака у Крагујевцу, или како то путописац каже „великог трема,“ Пирху је посебно запала за око алегориска персонификација *Каритаса*, копија слике из галерије Белведере за коју он наводи да је радио исти уметник који је извео и кнежев портрет.¹⁵⁷

Сл. 10 Каритас (Caritas) гавира рађена по Франческинију, Из Царске и краљевске галерије Белведере у Бечу, прва четвртина деветнаестог века, власништво Британског музеја.

Апострофирање теолошке врлине *Каритаса* коју је Тома Аквински истакао као најужишенију и директно смештање ове композиције у престижни део двора где свакодневно обитава владар, упућује на кнежеву санктификацију, као и на његову недвосмислену аспирацију ка бесмртној владарској личности. Комплексна симболика теме ове композиције и њено истакнуто место у резиденцији, издиже је из чисто декоративне и естетске категорије у сферу универзалних етичких идеала. Визуелно артикулисана традиционална врлина *Каритаса* стављена је у службу величања мецене – она успоставља посебан

¹⁵⁴ Исто; О. Д. Пирх, нав. дело, нав. стр.

¹⁵⁵ *Крагујевац као престоница*, 18.

¹⁵⁶ К. Митровић, нав. дело, 287.

¹⁵⁷ О. Д. Пирх, нав. дело, нав. стр; Т. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша. Културне прилике од 1815. до 1839. године*, Београд 1922, 160-161.

дикурс и издвајајући владарску личност од пропадљивости и пролазности, приближава је божанској вечности. У овом простору је кнез често примао у аудијенцију кнезове, секретаре и потоње министре, али и слушао молбе народа и давао пресуде.¹⁵⁸ С тим у вези, владар је промовисан као просветитељска личност која брине о својим поданицима по божанској промисли и ауторитетом који из тог односа проистиче.

Парадна соба, уједно и приватна кнежева богомоља, истакнута је у описима као посебно декорисана и опремљена, чиме је указано на њену важност у просторној диспозицији владарског дома. Јоаким Вујић је је приликом своје посете нагласио како у њој „к востоку стоју две намештене иконе с једним кандилом, а унаоколо друга светска изображенија виде се.“¹⁵⁹ Иконе и кандило, у изразито личном простору кнежевом, репрезентују молитвени карактер собе и речито прокламују цењену врлину развијене приватне побожности владара. Православна вероисповест била је важан вредносни код српског идентитета. Владарски легитимитет богоизабраности српских владара, произилазио је из окриља цркве као једине споне са средњовековним царством и као чувара српског идентитета након његове пропасти. Побожност је, с друге стране, била и обавезујућа владарска врлина. С тим у вези, православље и верска пракса су, у мултиконфесионалној и мултикултуралној држави каква је била Отоманска империја, представљале важне посебности српског друштва које су неодвојиво биле интегрисане у идентитет српске круне.¹⁶⁰ Посебна важност молитвеној пракси кнеза Милоша, давана је њеним истицањем у ритуалној свакодневици коју дворски кружок, не случајно, пропагандно саопштава привилегованим посетиоцима и гостима кнежевског дома.¹⁶¹ Владар као стуб и морални егземплум друштва носилац је идеалних очинско патријархалних врлина међу којима, по основу развијеног програма глорификације европских владара и утемељеној вишевековној пракси српских средњовековних монарха, лична религиозност заузима важно место. Непосредан молитвени контакт кнеза са Богом истиче привилеговани статус и достојанство владара за директну

¹⁵⁸ Ф. Каниц, нав. дело, нав. стр; М. Гавриловић, Милош Обреновић II, 703-704.

¹⁵⁹ Ј. Вујић, нав. дело, 162.

¹⁶⁰ И. Борзан, Репрезентативна култура..., 313-315; К. Митровић, Топчидер... 175 - 176.

¹⁶¹ М. Гавриловић, нав. дело, 701-703. Србија у години 1834: Писма грофа Боа ле Конта де Рињи министру иностраних дела у Паризу о тадашњем стању у Србији, Споменик СКА XXIV, Београд 1894, 33.

комуникацију са Творцем и конструише утицајну слику о животу Милошевом заснованом на хришћанским врлинама и њему као достојног носиоца истих.¹⁶²

Кнежева парадна соба је поред истакнутих религиозних предмета обилувала бројним уметничким предметима који су красили и улепшавали дворску свакодневицу и потврђивали висок друштвени положај власника куће кроз његове естетске преференце.¹⁶³ Практику сакупљања уметничких дела и механизам владарске патронаже у уметности започео је кнез Милош о чему сведоче управо слике на зидовима парадне собе у Крагујевцу где су, као означитељи свести о естетском поимању и чистом уживању у уметности, виђене „француске голицаве слике“ односно копије митолошких композиција са фриволним мотивима великих страних мајстора.¹⁶⁴ Препознавши суптилну и вишеслојну, а истовремено веома утицајну политичку моћ феномена лепоте који је савршено кореспондирао са неизбежним концептом величајности владарских глорификаторских програма, дом Обреновића је од самог почетка прихватио и активно неговао идеју естетског поимања, владарског колекционарства и покровитељства уметности и уметника у српској средини.¹⁶⁵ На овај начин, конструисана је слика кнеза као просвећеног естетски осетљивог уживаоца у уметности, њеног врсног познаваоца и веома активног добротвора.¹⁶⁶

По узору на актуелне образце опремања репрезентативних дворана европских владарских кућа, саставни део уређења ентеријера Милошевог конака у Крагујевцу чинили су портрети знаменитих личности. Кнежевска канцеларија

¹⁶² И. Борозан, нав. дело, 293-295

¹⁶³ Ф. Каниц, нав. дело, 304; Ј. Вујић, нав. дело, нав. стр;

¹⁶⁴ Исто; И. Борозан, нав. дело, 158; К. Митровић, нав. дело, 274.

¹⁶⁵ О сакупљању уметничких дела на дворовима, владарској патронажи и коришћењу естетских категорија лепоте и укуса у сврху истицања друштвеног статуса видети: F. Haskell, *Patrons and painters. Art and Society in Baroque Italy*, New Haven – London 1980; Isti, *The Arts as an Index of Society, History and Its Images. Art and Interpretation of the Past*, New Haven – London 1993, 217-235; Н. Trevor-Roper, *Princes and Artists: Patronage and Ideology at Four Habsburg Courts, 1517-1633*, London 1976. И. Борозан, нав. дело, 157-159, Б. Вујовић, нав. дело, 268.

¹⁶⁶ Кнез Милош је иницирао акцију прикупљања старина 1821. године, а касније и предлог о отварању Народног музеја у Београду. Успоставио је праксу државног покровитељства уметника када је послао на студије Ликовне академије у Бечу младог Павла Радомировића Додатно, кнез Милош је наручивао и куповао дела српских уметника што ће резултовати успостављањем репрезентативне дворске збирке. Детаљније о кнезу Милошу као протектору и љубитељу уметности видети: М. Коларић, *Класицизам код Срба, 1790-1848*, Београд 1965, 217; ; М. Целебџић, *Кнез Милош и српске власти према старинама и уметности у Србији 1815-1839*, Архивска грађа за историју Народног музеја књ.1, Београд 1969. М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, Београд 1901, 873-874; М. Целебџић, *Кнез Милош и српске власти према старинама и уметности у Србији 1815-1839*, Архивска грађа за историју Народног музеја књ.1, Београд 1969.

Крагујевачког двора на коју су били пренети сви атрибути власти претходне Народне канцелрије из Београда, била је смештена на простораном централном делу горњег спрата конака.¹⁶⁷ Красили су је репрезентативни портрети богомданих владара европских кућа попут цара Михаила Теодоровића Романова, цара Теодора III, императора Петра Великог, императора Александра I, цара Махмуда II, Наполеона I Бонапарте и многих других познатих самодржаца.¹⁶⁸ Централно место међу етаблираним владарима апсолутистима у фреквентној просторији официјелног карактера, заузимао је портрет кнеза Милоша у пуној фигури, репрезентативни рад сликара Павла Ђурковића који је по позиву и непосредној поруџбини аутор израдио на лицу места 19. марта 1824. године.¹⁶⁹ Ова галерија портрета ефектно је истицала Милошев идеолошки програм и политички курс неспорне апсолутне власти. Постављањем бакрореза са портретима Немањића које бележи Ото Дубислав Пирх током посете конаку у Крагујевцу 1829. године, визуелизована је идеја династичког континуитета и санктификације династије везивањем за српску средњовековну лозу.¹⁷⁰

Неизоставни део пропагандног декорума кнежеве канцеларије, у функцији величајности владарске куће и учвршћивања династичког ауторитета, представљали су многобројни ордени, оружје, устанички барјак, глобус, географске карте и пажљиво одабране књиге већином из области економије, политике и права.¹⁷¹ Концепт образованог и мудрог владара прихваћен преко модела развијеног и устаљеног српској средини на подручју Хабзбуршке монархије оличен је у раном формирању кнежеве библиотеке у Крагујевцу.¹⁷² Свеукупно гледано, сва дела и предмети који су били смештени у овај кључни простор кнежевог двора успостављају један надјавни дискурс који ослобођен приватности стаје у корист сликовитог апострофирања егземпларних врлина које дају упориште неприкосновеном ауторитету власника куће.

¹⁶⁷ Р. Марковић, нав. дело, 30.

¹⁶⁸ Ј. Вујић, нав. дело, 163.

¹⁶⁹ Овај портрет, нажалост, није сачуван. Том приликом настао је читав низ династичких портрета поручених од истог аутора не само за двор у Крагујевцу, већ и за двор његовог брата Јеврема у Шапцу. Исто; Б. Вујовић, нав. дело, 268-269.

¹⁷⁰ О.Д. Пирх, нав. дело, нав. стр; И. Борозан, нав. дело, 97.

¹⁷¹ О.Д. Пирх, нав. дело, нав. стр.

¹⁷² Љ. Дурковић – Јакшић, Историја српских библиотека, Београд 1963, 631.

Конак кнегиње Љубице или *Шарени конак* налазио се северно од Кнежевог конака, на месту где се данас завршава источно крило здања гимназије у Крагујевцу.¹⁷³ Градња овог конака почела је 1818. године.¹⁷⁴ Ни ово здање, нажалост, није очувано, нити реконструисано након 30. новембра 1884. године када је нестало у пламену пожара.¹⁷⁵ За разлику од Кнежевог конака који је имао експлицитно церемонијалну и јавну функцију, Шарени конак је функционисао као породична резиденција у коме је живела кнегиња Љубица са децом, служавкама и женском свитом сачињеном од угледних жена народних старешина.¹⁷⁶ Прихватање османске културе становања огледа се између осталог и у јасној дефиницији јавне и приватне сфере односно, у овом случају, издвајању харемлука у засебно здање. У Шареном конаку је 4. септембра 1823. године рођен кнежевић Михаило.¹⁷⁷ Кнегиња Љубица је на овом месту живела са децом све до 1825. године када се измештају у конак у Пожаревцу. Шарени конак постаје гостински и о њему је бринула већ поменута кнежева милосница Јеленка.¹⁷⁸

Сл. 11 Шарени конак или Конак кнегиње Љубице у Крагујевцу, снимак објављен у: А. Стаменковић, *Paraden Platz* Милоша Великог, Идејна реконструкција решења Дворског комплекса кнеза Милоша Обреновића, Крагујевац 2008, 7.

¹⁷³ Ј. Вујић, нав. дело, 169; Споменица мушке гимназије..., 15.

¹⁷⁴ Б. Вујовић, нав. дело, 130.

¹⁷⁵ М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 482; Ј. Вујић, нав. дело, нав. стр; Б. Несторовић, нав. дело, 49;

¹⁷⁶ Ј. Вујић, нав. дело, нав. стр.

¹⁷⁷ М. Ђ. Милићевић, нав. дело, нав. стр; С. Тирковић, *Књаз Михаило Обреновић – Живот и политика*, Београд 2011, 22.

¹⁷⁸ Споменица мушке гимназије..., 16.

Конак кнегиње Љубице је такође био пространа грађевина са подрумом, приземљем и спратом. Кнегињин конак је попут мушког пандана имао свој издвојени простор врта који је био ограђен засебним палисадом и посебно рестриктиван у смислу приступа и заштите од радозналости непозваних пролазника. Дрвени тремов и докати су имали истуренији испад према дворишту, али су били далеко затворенијег карактера. Читава грађевина је била доминантно дрвене грађе што је ишло у прилог њеном брзом нестанку у каснијем пожару. У приземљу је било пет соба, а на спрату четири са пратећим оцаклијама.¹⁷⁹ Ретки скромни описи и немуште фотографије екстеријера не остављају много места за детаљнију реконструкцију изгледа, а још мање за сазнања о просторној опреми и употреби овог конака. Јоаким Вујић забележио је да је кнегињин конак имао широке ходнике са репрезентативно намештеним одајама.¹⁸⁰ Сачуване фотографије потврђују да је конак био спратно здање са кровом од ћерамиде на четири воде и декоративним димњацима. Снимци, такође, дају назнаку сликаних украса на фасадама који су заузимали простор начињен од хоризонталних појасева и поља условљених вертикалном поделом система бондручне конструкције. Ове површине испуњаване су арабескама, стилизованим биљним орнаментима и флоралним мотивима који јасно означавају дом достојанственика у оквирима османске империје у складу са важећим образцима репрезентативне културе.¹⁸¹

Свој назив Шарени конак дуговао је, пре свега, раскошној сликаној декорацији ентеријера коју бележе ретки привилеговани гости којима је указана част да га виде изнутра. На основу аналогије са потоњим дворовима, претпоставља се да је најраскошнију декорацију имала просторна целина хола са диванханом на спрату и личне просторије кнегиње Љубице. Полихромно богати програм ентеријера сачињавале су живописне представе идиличних пејзажа, пасторалне, љубавне сцене и сцене битака.¹⁸² Сликани репертоар обједињавао је теме идеализовано схваћене природе са супротстављеним антитетичним сценама фантастичне архитектуре и ратовања чиме је визуелизована актуелна амбивалнетна симболика природе у контексту антропоцентрично схваћеног света

¹⁷⁹ Исто.

¹⁸⁰ Ј. Вујић, нав. дело, нав. стр.

¹⁸¹ Б. Вујовић, нав. дело, 379.

¹⁸² Ф. Каниц, нав. дело, 305; В. Ђорђевић, Путничке црте, књига 2, Крагујевац 1869. 146-148

новог века.¹⁸³ Пракса осликовања ентеријера мотивима који су тематизовали модерно схваћену идеалну слику света, била је разрађивана и примењивана током претходног века у оквирима османске резиденцијалне културе.¹⁸⁴ Декоратерска продукција идејно и естетски кодификована на двору у Цариграду брзо се проширила међу утицајним друштвеним слојевима Османског царства. Богати Хришћани под османском управом су у конвенцијалном току официјелне уметности резиденцијалног зидног сликарства видели своју могућност да, упоредо са високим рангом у друштвеној хијерархији, истакну своју локалну културну традицију и верски идентитет увођењем фигуралних представа.¹⁸⁵ Фигуралне представе су како наводе описивачи невеште, највероватније диспропорционалне, будући да мајстори који су их радили нису имали искуства нити нужног академског образовања за њихово представљање.¹⁸⁶ Наивност цртежа, међутим, не умањује вишеслојност симболичне представе. Недостатак прецизнијих описа не дозвољава могућност тумачења сликаног програма, али се са много сигурности може претпоставити да је у оквиру њега био приказан сложен идејни концепт са великом вероватноћом ангажованог политичког, националног и верског значења. Дечја соба у којој су одрастали синови, била је осликана приказима из детињства кнежевића. Владан Ђорђевић помиње велику слику на којој дадиља љуља кнежевића Милана у колевци. Хијерархијски значај кнеза наследника постигнут је увећаним приказом детета у односу на дадиљу и његовим приказом у луксузној одећи са важним детаљем у виду зелене чалме на глави.¹⁸⁷ Капа, уз парадно одело, постала је вредносни модел истицања статуса, неизоставни елитни означитељ припадности највишем друштвеном слоју актуелног историјског тренутка и културне климе.¹⁸⁸ Скупоцено одело било је реткост и привилегија изузетног појединца и стога је представљало важан модус

¹⁸³ К. Митровић, нав. дело, 276-277.

¹⁸⁴ О таласу европских утицаја на искуство османског владарског архитектонско – декоративног програма видети више у: К. Митровић, нав. дело, 276-278 (са наведеном литературом); К. Митровић, Топчидер..., 68-85 (са наведеном релевантном литературом).

¹⁸⁵ К. Митровић, Топчидер..., 82-83.

¹⁸⁶ Исто, 83; *Крагујевац као престоница...*, 15;

¹⁸⁷ В. Ђорђевић, нав. дело, нав. стр.; *Крагујевац као престоница...*, нав. стр; Б. Вујовић. нав. дело. нав. стр.

¹⁸⁸ О идеолошком тумачењу капе кнеза Милоша видети: И. Борозан, нав. дело, 251-252.

самоидентификације власника.¹⁸⁹ Попут иконографије присутне у уметности иконописа, изнад колевке је била представљена Божја рука која благосиља будућег кнеза чиме се подцртава идејала привилегованог наследног права и континуитета крвне линије по милости Божијој. Постојање сличног мотива забележио је Феликс Каниц у спаваћој соби кнегиње Љубице која је касније била преиначена у капелу. У осликаној ниши је била насликана сугестивна шака која се благосиљајући заштитнички појављује изнад облака у блиставим зрацима светлости, а читаву композицију прати исписани мото на немачком који је појашњава *Божја рука нека благослови малог Милана*.¹⁹⁰ Оваквих и сличних натписа који указују на Божије присуство и заштиту је било још у Шареном конаку и они се могу разумети као израз доследног потврђивања кнегиње као владарке мајке престолонаследника и у контексту моралног еталона који чини упориште њеног владарског идентитета. Званична супруга деловала је у оквирима додељене јој улоге чуварке традиције и активно учествовала у националној педагогији у области јавног морала.¹⁹¹ У оквиру такве културе живљења и утврђених конвенција, кнегиња Љубица је имала значајно сужено поље деловања у простору изван двора. Редак прихватљив чин битисања изван простора конака био је боравак у негованом врту испуњеном цвећем где је уз обавезну пратњу кнегиња проводила време са децом.¹⁹²

И Кнежев и Шарени конак носили су како у ентеријеру, тако и у екстеријеру јасно истакнуту *тузру* – калиграфски потписни знак султана Османског царства, а у складу са још увек актуелном двојном управом и законском обавезом поштовања султана, поред српског грба стајао је и турски.¹⁹³ Обликовне вредности оба конака у Крагујевцу, организација и употреба просторних целина, подела на интимни и јавни део, опремање и декоративно осликавање ентеријера и екстеријера, као и нескривено уживање у комфору оријенталног карактера, откривају нам да је културни хоризонт кнеза Милоша стајао у непосредној вези са обликом индивидуалног становања ага, паша и бегова другим речима да је припадао препознатљивом координатном систему елитних османских кругова. Са друге стране, превасходно унутар дворова, приметно је и

¹⁸⁹ О идеолошком третирању одеће у Србији: Н. Макуљевић, нав. дело, 240-243; Исти, *Атила кнеза Милоша*; И. Борзан, 248-250.

¹⁹⁰ Ф. Каниц, нав. дело, 305-306.

¹⁹¹ О.Д. Пирх, нав. дело, 63-65. К. Митровић, *Двор кнеза Милоша ...*, 299.

¹⁹² Ф. Каниц, нав. дело, 306; К. Митровић, нав. дело, 298.

¹⁹³ Ф. Каниц, нав. дело, 304-305; *Крагујевац као престоница...*, 15;

прихватање европских идејних оквира који се огледају кроз чинове портретрисиња, идеје колекционарства и меценарства, кухињске утензилије и многе друге манифестације у оквирима приватног идентитета. Култура османске елите и европски културни модели се у овом случају не сучељавају, већ равноправно коегзистирају у систему владарске репрезентације кнеза Милоша. Треће и подједнако важно место у формирању идентитета круне Обреновића јесу националне особености српске етничке заједнице који су били неодвојиви од православља и патријархалног устројства.

Једино до данас сачувано здање дворског комплекса кнеза Милоша у Крагујевцу јесте поменути **Амицин конак** који је заузимао позицију између Кнежевог и Шареног конака најближе реци Лепеници, данас у Улици Вука Караџића, на простору Милошевог венца.¹⁹⁴ Подигнут је између 1819. и 1824. године.¹⁹⁵ Назив је добио по дворском надзорнику Сими Милосављевићу – Паштрмцу коме је кнез Милош наденуо препознатљиви надимак Амица (што на турском значи ујка или стриц).¹⁹⁶ Верни кнежев саборац од самих почетака је уживао његово ретко велико поверење и нескривене симпатије, па је и у Крагујевцу био постављен као дворскоуправитељ и надзорник дворског комплекса који је надзирао комплетно дворско пословање и подносио детаљне извештаје кнезу Милошу о свим релевантним догађајима на двору.¹⁹⁷ Конак је осим за смештај Паштрмчеве канцеларије, био намењен кнежевим момцима у служби и функционисао као гостопријемни објекат државним службеницима који су послом долазили у Крагујевац, па су га још називали и *момачким здањем*.¹⁹⁸ Током времена претрпео је доста измена, али се упркос томе може сагледати његова првобитна структура. Ово здање се ослања на традицију гостинских кућа вајата, конака и чардака. Амицин конак је, спрам времена у коме је настао, сразмерно велика приземна грађевина, али због денивелације терена на коме је изграђен оставља утисак двоспратног здања кад се посматра са уличног (јужног) фронта, односно некадашњег широког простора за окупљање војске и народа.¹⁹⁹ Главном фасадом доминира изражена симетерија која оставља утисак склада и

¹⁹⁴ Ово здање данас користи Народни музеј у Крагујевцу.

¹⁹⁵ И. М. Здравковић, *Конаци кнез Милошеве Србије*, ГЕИ САН књ. 2-3, Београд 1953-54, 419.

¹⁹⁶ Ј. Вујић, нав. дело, 174 нап.2; М.Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, 272.

¹⁹⁷ И. М. Здравковић, нав. дело, нав. стр; Б. Вујовић, нав. дело, 130.

¹⁹⁸ *Крагујевац као престоница...*, 17;

¹⁹⁹ Б. Вујовић, нав. дело, нав. тр.

пријатне једноставности. Допадљивости чеоног зидног платна доприносе два истакнута бочна еркера које су првобитно подупирали косници обложени профилисаним површинама од малтера и летава.²⁰⁰ На северној и источној страни према узвишеном дворишту налази се пространи угаони трем са витким стубовима и ниском оградом од дрвета. Као и остали конаци и Амицин је покривен кровом на четири воде од ћерамиде са наглашено истуреном стрехом и архитектонски уобличеним димњацима.

Сл. 12 Амицин конак у Крагујевцу, разгледница из колекције г-дина Милоша Јуришића.

Испод зграде се простире каменом зидани подрум засведен крстастим сводовима од опека. У њега се улазило на два улаза – мањи са источне стране и већи који је постављен испод југоисточног еркера који и данас красе масивна двокрилна врата са очуваним оригиналним звекиром и дрвеном бравом.²⁰¹

Постоји податак да је венац који издваја подрум и стамбени део био осликан „јаком посном бојом на жутом пољу.“²⁰² Три мала подрумска лучна прозора имају карактеристичне декоративне решетке од кованог гвожђа.

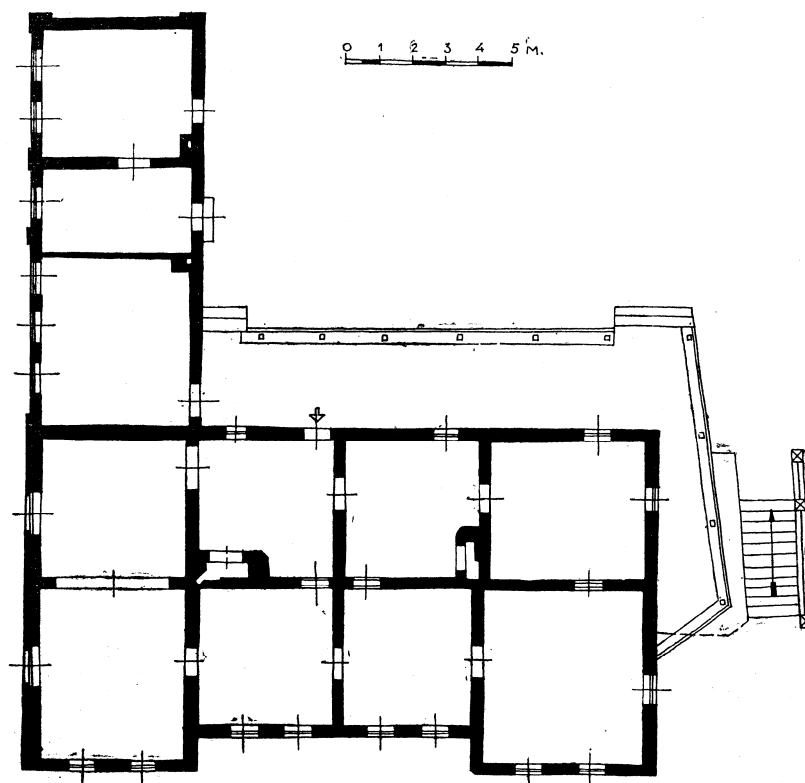
Уколико изузмемо касније додатно западно крило са три помоћне просторије, уочавамо изражено симетричну основу од осам одаја организованих у два

²⁰⁰ Оригинална слободно носећа конструкција испод еркера је у неком тренутку попустила, па је као што сведочи приложена фотографија на разгледници била једно време подупрta дрвеним ступцима. Данас је реконструисан првобитни изглед. Б. Несторовић, нав. дело, 50.

²⁰¹ И. М. Здравковић, *Амицин конак и старе куће у Крагујевцу*, Музеји 3-4, Београд 1949, 145; Исти, *Конаци кнез Милошеве...*, 419.

²⁰² *Крагујевац као престоница...*, нав. стр.

тракта.²⁰³ Овај тип куће са двоктрактном основом представља један од два најдуговечнија типа породичних кућа који ће дуго времена доминирати.²⁰⁴ Угаоне просторије према улици су највеће, захваљујући проширењима у виду еркера. Њихов значај био је наглашен и дрворезбареним таваницама са розетама и вратима која нажалост нису сачувана.²⁰⁵

Сл. 13 Основа Амициног конака у Крагујевцу, штампано у: И. М. Здравковић, *Конаци кнез Милошеве Србије*, ГЕИ САН књ. 2-3, Београд 1953-54, 418.

У размаку од само неколико година, дворски комплекс на левој обали Лепенице је, поред три конака у непосредној близини, обogaћен читавим низом придворних здања и помоћних објеката од бондрука и дрвета за свакодневно неометано функционисање породичног живота кнежевске породице.²⁰⁶ Међу

²⁰³ Б. Несторовић, нав. дело, нав. стр.

²⁰⁴ Б. Несторовић, *Еволуција београдског стана*, ГТБ II, Београд 1955, 250; А. Кадијевић, *Архитектура – оквир приватног...*, 249.; Б. Вујовић, нав. дело, 130; За преглед типологије видети још и: М. Roter-Blagojevic, *Basic Typology of the Public Buildings Presented on the Examples Built in Belgrade in Period Between 1830-1900*, *Facta Universitatis, University of Nis*, Vol 1 No 4, Nis 1997, 509 -524; Исти, *Основна типологија грађевина јавних намена изграђених у Београду од 1830 – 1900*, АУ 4, Београд 1997, 62 – 68.

²⁰⁵ И. М. Здравковић, *Конаци кнез Милошеве...*, нав. стр.

²⁰⁶ И. М. Здравковић, *Конаци кнез Милошеве Србије*, ГЕИ САН књ. 2-3, Београд 1953-54, 419.

њима су били: кухиња, кнежева благајна, стражара, млекарник, житница, коњушница, тамница, бунар, воденица, перионице, фуруна, складиште и леденица.²⁰⁷

Готово истовремено са резиденцијалним комплексом изграђиван и је читав низ јавних здања на десној обали реке Лепенице. У периоду између 1822. и 1838. године изграђени су: Народни суд, Конзисторија, Театар, Кнежевска књигопечатња и др.²⁰⁸ Насупрот Кнежевом конаку, на месту старог гробља са друге стране реке, подигнут је престони храм Свете Тројице, познатији данас као **Стара црква крагујевачка**.²⁰⁹

Сл. 14 Стара црква у Крагујевцу изглед из 1907. године, разгледница из приватне збирке.

Задужбина кнеза Милоша у Крагујевцу посвећена Духовима тј. Силаску Св. Духа на Апостоле, завршена је у новембру месецу 1818. године, о чему сведочи

²⁰⁷ Исто; Ј. Вујић, нав. дело, 170; М. Дробњаковић, нав. дело, 51; Б. Вујовић, нав. дело, 130.

²⁰⁸ Б. Несторовић, нав. дело, 51.

²⁰⁹ Назив Стара црква актуелизован је 1869. године када је почела градња Саборне цркве. Б. Несторовић, нав. дело, 124; В. Трифуновић, Архитектура о Крагујевцу, Крагујевац 2003, 16; А. Тодоровић, Туристичка валоризација Милошеве и Саборне цркве у Крагујевцу, Глобус 31, Београд 2006, 116; Детаљно о цркви видети у: Р. П. Марковић, Стара црква кнеза Милоша у Крагујевцу, Крагујевац 1935; Ктиторска активност заузимала је важно место у политичком програму кнеза Милоша и носила је сложене идолошко пропрагандне конотације. О ктиторској делатности кнеза Милоша видети: Б. Вујовић, нав. дело, 108-126; Д. Кашић, Рад кнеза Милоша на подизању и обнови цркава и манастира, Гласник СПЦ 10, Београд 1960, 267-271.

очувани натпис уклсан на мермерној плочи изнад северног портала.²¹⁰ Главни извођач био је Милутин Гођевац, талентовани неимар из Ваљевске нахије који је оставио плодан опус у области сакралног градитељства.²¹¹ Грађевина је једноставна, једнобродна са додате три полукружне апсиде – олтарска на истоку и мање певничке на северном и јужном зиду. Црква је сразмерно велика спрам тадашњих прилика у којима је градња немуслиманских верских објеката била строго контролисана и развијана у оквирима стриктних регулатива. У складу са тиме како су вазалне обавезе и налагале, величина новоподигнутог храма није смела парирати постојећој џамији у непосредној близини Камене ћуприје коју је такође, зарад верске трпељивости, а у духу политичке освешћености, обновио кнез Милош.²¹² У вези са овим храмом, остала је упамћена и касније често препричавана кнежева довитљивост и дипломатско-преговарачка вештина којом је успео да у Крагујевцу изведе далеко већу грађевину, а да не погази султанову одредбу.²¹³ На западној страни, кнез је наредио да се изгради дрвена припрата, а уз цркву је подигнут још један покривени простор који је правдан потребом да се окупљени народ, који се није могао сместити у цркви, склони у случају лошег времена. Овај простор је лако претваран у перформативни простор јавних прослава и различитих народних окупљања попут оних поводом општенародних празника или доношења скупштинских одлука.²¹⁴ На овај начин, камени сегменти грађевине остали су величином мањи од суседне џамије, док су дрвене структуре драстично увећавале њену пространост и речито сведочиле о нарастајућим владарским прохтевима суверена. Архитектонски концепт овог храма остао је у сигурним оквирима наслеђених решења старијих сакралних објеката.²¹⁵ Црква је зидана од ломљеног камена у кречном малтеру, а многобројне надгробне плоче затечене на старом крагујевачком гробљу су интерполиране у њене масивне зидове и темеље. Засведена је полуобличастим сводом од опеке и камена, нема кубе и била је омалтерисана и споља и изнутра. Током времена више пута је преправљана. Првобитна дрвена припрата дозидана на западној страни је 1907. године

²¹⁰ Б. Вујовић, нав. дело, 242.

²¹¹ Б. Несторовић, нав. дело, нав. стр; Б. Вујовић, нав. дело, 108.

²¹² О.Д. Пирх, нав. дело, 163.

²¹³ Р. П. Марковић, нав. дело, 47-49.

²¹⁴ О.Д. Пирх, нав. дело, 168; Ј. Вујић, нав. дело, 170. На овом месту су одржаване и Народне скупштине где је 15. фебруара 1835. године донет Сретењски устав.

²¹⁵ Б. Вујовић, нав. дело, нав. стр.

замењена зиданом варијантом. Претходно је те исте године по пројекту архитекте Јована Илкића сазидан живописни ханзенатски звоник - данас препознатљиви маркер задужбине кнеза Милоша.²¹⁶ Оригинална дрвена звонара из 1829. године била је једна од оних за коју су наручена прва звона обновљене Србије будући да су, до тада, приликом богослужења коришћена искључиво клепала.²¹⁷

Уређење ентеријера храма Св. Тројице у Крагујевцу било је поверено истим мајсторима који су радили и дворска здања, мауеру Мартину и Ђузепеу ди Антониу.²¹⁸ Посебну вредност чине очувани оригинални иконостас и тронове са дрворезбареним хералдичким знамењима, поверени на рад искусном зографу Алексију Лазовићу²¹⁹, који су изражавали нескривену кнежеву тежњу ка јавном испољавању идеје о државном суверенитету овде тактички усаглашену са актуелном реалношћу и неминовношћу поштовања правила двојне управе. Изнад царских двери изрезбарен је и колорисан у бојама српске заставе двоглави орао са круном, а испод њега је постављен полумесец који га својим роговима симболично обухвата.²²⁰ Владарски трон је на врху имао дрворезбарен државни грб на коме је уместо круне била представљена турска чалма.²²¹ Испод се налазио белим словима исписан молитвени натпис које је прокламовао религиозност владара: *„Милост твоја, Господе, нека ме прати све дане живота мојега.“*²²²

Црква је са двором била повезана дрвеним пешачким мостићем и функционисала је као једини парохиски храм за Крагујевац и неколико околних села, а веома брзо и као митрополијска катедрална црква.²²³ Први Србин на дужности „митрополита целе Србије“ био је архимандрит манастира Враћевшница Мелентије Павловић који је одмах по ступању на положај, у августу 1832. године, пренео седиште највеће црквене власти Србије у Крагујевац које ће ту остати све до пресељења у Београд крајем 1835. са

²¹⁶ Б. Несторовић, нав. дело, нав. стр; А. Кадијевић, Један век тражења националног стила у српској архитектури - средина XIX - средина XX века, Београд 1997, 57.

²¹⁷ Р. П. Марковић, нав. дело, нав.стр.; М. Петровић, нав. дело, 762; Д. Кашић, нав. дело, 270; О. Д. Пирх, нав. дело, 57.

²¹⁸ Б. Несторовић, нав. дело, нав. стр.

²¹⁹ Б. Вујовић, нав. дело, 197. Иконопис је наставио и завршио Јања Молер. Исто, 254.

²²⁰ Исто, (са напоменом 284).

²²¹ Исто.

²²² Ј. Вујић, нав. дело, 171,26.

²²³ Р. Марковић, Питање престонице..., 33.

митрополитом Петром Јовановићем на челу.²²⁴ Владичански конак, подигнут је у порти храма Св. Тројице, али је 1911. године срушен.²²⁵ Извори нам преносе да је дом Митрополије у Крагујевцу било скромно приземно здање кога су сачињавале свега неколико соба, канцеларија и трпезарија.²²⁶

Стара црква у Крагујевцу је, поред свега, функционисала и као придворна капела, посвећено место јавне афирмације владареве небеске богоизабраности и хармоничне синергије цркве и круне што је потврђивано редовним кнежевим одласцима на недељно богослужење и срачунатим репрезентативним присуством владарске породице на свечаним народним прославама и свечаностима организованим у црквеној порти.

Упркос иницијалном противљењу, Кнез Милош је веома рано био принуђен да се посвети незавидним просветним приликама и да директно подржи образовање и културно уздизање становништва. Да је просвета била схваћена као важан агенс друштвене комуникације и кохезиони елемент формирања националне заједнице сведочи и чињеница да су просветно-педагошки објекти смештани у непосредној близини цркве и двора, а њихови програми били под директним брижним надзором власти.²²⁷ Источно од црквене порте, налазила се једна велика, а мало даље, северно, на левој обали Лепенице, друга мања школска зграда са собама за учитеље.²²⁸ Године 1833. је основана Гимназија, а пет година касније и Лицеј у Крагујевцу.²²⁹

Прерастање Крагујевца у престоницу са дворско-резиденцијалним комплексом, пратио је популациони раст, пре свега кроз континуирано досељавање државних чиновника који су обављали најразличитије послове диктиране новонасталим потребама попут писара, секретара, преводилаца, послужитеља, тумача, учитеља и сл.²³⁰ Потребне нарастајућег становништва и учестали боравци гостију у престоници и седишту управно – административне и судске власти зарад обављања државних послова, изазвали су значајан привредни развој, појачану

²²⁴ Исто, 33,36.

²²⁵ Р.П. Марковић, нав. дело, 71.

²²⁶ Исто.

²²⁷ *Крагујевац као престоница...*, 24-30.

²²⁸ Исто, 17.

²²⁹ Исто.

²³⁰ В. Мацура, нав. дело, 38.

грађевинску делатност и преображај старе оријенталне варошице чиме је Крагујевац задобио значајан пораст степена урбанитета. Пут ка културном прогресу и развоју урбане свести водио је управо кроз развој вароши, а искуство дворско-резиденцијалног комплекса у Крагујевцу имало је значајну улогу у потоњим обликовањима српских државних седишта.

2.2.3. Двор у Пожаревцу

Мапирање Пожаревца као истакнутог националног топоса извршено је за време кнеза Милоша, али је имало своју предисторију и епски контекст као кључна тачка браничевског региона.²³¹ Смештен у североисточном делу Србије, између четири реке: Дунава, Велике Мораве, Млаве и Пека, Пожаревац је у осамнаестом веку облежен као одсудни браник шумадијског Поморавља и често место окршаја и примирја током ратних дејстава. Легендарни подвизи Змај-Огњеног Вука обележили су град и подарили му још од средњег века конотацију топоса херојске борбе.²³² Пожаревац је у светску историју ушао на велика врата, потписивањем Пожаревачког мира 1718. године који је био закључен између Отоманске империје са једне стране и Хабзбуршке монархије и Млетачке Републике са друге стране, уз посредовање Холандије и Велике Британије.²³³ Први српски устанак донеће овом, у то време, невеликом месту огромну славу када су се својом храброшћу и херојским отпором против бројно надмоћнијих Турака истакли Петар Добрњац и Миленко Стојковић.²³⁴ Поновно успостављање турске власти било је очекивано након краха Карађорђевог устаничког Србије. Међутим, Пожаревац поново постаје актуелно место херојске борбе за ослобођење под устаничким барјаком Кнеза Милоша. У првом неустрашивом јуришу на турска утврђења у Пожаревцу погинуо је барјактар Јован Вукомановић, једини рођени брат кнегиње Љубице.²³⁵ Херојска смрт,

²³¹ М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, 1015-1089.

²³² Исто.

²³³ Ф. Каниц, нав. дело, 167

²³⁴ П. М. Ненадовић, нав. дело, 167; М.Ђ. Милићевић, нав. дело, 1039-1043; М. Манојловић, Пожаревац од турске касабе до српске вароши: 1804-1858, Пожаревац 2005, 10.

²³⁵ На месту где је погинуо Јован Вукомановић, кнегиња Љубица је посадила дрво тополе. Ф. Каниц, нав. дело, 168; М.Ђ. Милићевић, Поменик..., 71 . М. Манојловић, нав. дело, 31.

бунтовнички карактер мештана и борбена спремност умногоне су одредили даљу судбину града.

Непомирљив карактер становника и побуњеничку нарав препознао је и искористио најпре београдски везир Марашли – Али паша када је у пролеће 1821. године, управо у Пожаревцу, лако подстакао устанак против кнеза познатији као Абдулина буна.²³⁶ Будући да је у и буни Милоја Ђака, Пожаревац имао пресудан значај, кнез Милош доноси одлуку да интервенише и успостави јаче присуство власти у овом граду поготово што је Пожаревац представљао најнасељенију нахију Београдског пашалука.²³⁷ То је веома брзо и учињено хитром изградњом дворског комплекса, пресељењем његове породице одмах након Ђакове буне 1825. године, потом активнијим владарским манифестовањем и преношењем бројних државних послова и институција у Пожаревац.²³⁸

Дворски комплекс у Пожаревцу је био саграђен на простору наспрам некадашњег централног градског парка, а на месту које ће касније, крајем века, заузети монументално здање Окружног начелства и суда. Како кнез Милош није имао планове да ту гради нову престоницу, дворски комплекс у Пожаревцу грађен је, разумљиво, далеко штедљивије и релативно скромно у односу на Крагујевац. За потребе брзе изградње, у складу са отежаним условима набавке грађевинског материјала, искоришћене су цигле од порушене цркве из оближњег села, а остатак је делимично израђен у Ковину, а делимично у самом Пожаревцу.²³⁹ По узору на престонички модел у Крагујевцу, комплекс дворских здања у Пожаревцу био је, такође, издвојен палисадом, а унутар дворишта око конака постављена је калдрма.²⁴⁰ У Пожаревцу је, такође, био прихваћен османски елитни резиденцијални концепт у виду издвојеног селамлука и харемлука у две одвојене куће, односно јавног простора оличеног у виду **Кнежевог конака** и породичног простора оличеног у **Конаку кнегиње Љубице**.²⁴¹

²³⁶ L. Ranke, A History of Serbia and the Servian Revolution, London 1853, 225-226.

²³⁷ М. Манојловић, нав. дело, 34.

²³⁸ Исто, 54-55.

²³⁹ Б. Несторовић, нав. дело, 52.

²⁴⁰ Ј. Вујић, нав. дело, 50, Д. Фелдић, Стари Пожаревац, Пожаревац 1992, 36; О. Д. Пирх, нав. дело, 55. М. Манојловић, нав. дело, 57.

²⁴¹ К. Митровић, Топчидер..., 59.

Судећи по опису Јоакима Вујића, за само годину дана, овде је изграђено десетак здања међу којима су се својом величином истицали Кнежев конак, Кнегињин конак и касарна. Поред два величином истакнута конака кнежевског пара, у Пожаревцу је био изграђен и један мањи за кнежевиће.²⁴² Додатно, пожаревачки комплекс су употпуњавала следећа здања: зграда за дворске службенике, писаре и послугу, зграда за момке, кухиња, коњушница, барутана, касарна и благајникова кућа.²⁴³ Дворска економија у Пожаревцу била је главна и највећа кнежева непокретна имовина. Сачињавали су је бројни поседи у непосредној околини вароши и одатле се комплетан двор снабдевао храном и пићем.²⁴⁴ Пољопривреда и сточаство имали су важну улогу у економским приходима Кнеза Милоша, а близина имања била је важна за економско издржавање великог комплекса какав је био пожаревачки. У селу Морава, на пола сата хода западно од дворског комплекса, кнез Милош је купио велико газдинско имање којим је и номинално управљала кнегиња Љубица.²⁴⁵ Кнежев конак је изведен за непуна два месеца почевши од средине априла до 11. јуна 1825. године.²⁴⁶ Разрушен је већ 1844. године због, претпоставља се, слабије грађе, али и незахвалног влажног терена који је због ниског терена често плављен и чиме је неретко нарушавана статика зграде.²⁴⁷ Постоји доста сигурно аргументована претпоставка да је конак у Чачку Јована Обреновића, брата кнеза Милоша, рађен као копија Кнежевог конака у Пожаревцу.²⁴⁸

²⁴² Ј. Вујић, нав. дело, 51; Б. Несторовић, нав. дело, нав. стр.; М. Манојловић, нав. дело, 57.

²⁴³ Ј. Вујић, нав. дело, 50; М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина...*, 1062-1063.

²⁴⁴ М. Манојловић, нав. дело, 71-72.

²⁴⁵ Ово земљиште је касније, у априлу 1860. године кнежевим указом постало државна својина где је смештена ергела „Морава“које у част кнегиње Љубице, иницијативом кнеза Михаила 1866. године, прозвана Љубичево. М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 1066.

²⁴⁶ Милошев пожаревачки конак се налазио на месту које данас заузима здање Главне поште, према Стадиону малих спортова М. Манојловић, нав. дело, 55-56, 58.

²⁴⁷ М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 1063; Д. Фелдић, нав. дело, 36-37.

²⁴⁸ Исто; О господар Јовановом конаку у Чачку видети у: И. М. Здравковић, *Конаци...*, 419-421.

Сл. 15 Конак Јована Обреновића у Чачку, рађен по узору на Конак кнеза Милоша у Пожаревцу. Снимак публикован у: Б.Несторовић, Архитектура Србије у XIX веку, Београд 2006, 48.

У вези са изградњом Кнежевог конака у Пожаревцу познато је да је ово спратно здање било грађено у бондручном систему конструкције са испуном до опеке и да је било омалтерисано и споља и изнутра.²⁴⁹ Грађевински надзорници били су Вуле Глигоријевић и Митар Јосифовић, док је главни градитељ био мајстор Веселин.²⁵⁰

Како нас извештава Вујић, кнежев конак је било спратно здање са пространим и репрезентативно уређеном диванханом. Потпуно очекивано, био је слично организован као и његов крагујевачки пандан. У приземљу су биле смештене званичне просторије, трепзарија, канцеларија и неколико соба, док је спрат, по свему судећи, био резервисан искључиво као приватни кнежев простор.²⁵¹

Свакодневни живот на двору директно је био условљен добром организацијом и строгим надзором многобројног персонала који је упошљаван. Први устроитељ и домоуправитељ дворског комплекса у Пожаревцу био је Арсеније Андрејевић.²⁵² Од виђенијих људи на двору у Пожаревцу Ото Дубислав Пирх је приликом своје посете 1828. године забележио следеће дворјане: Димитрија Давидовића, првог секретара, Алексу Поповића, другог секретара, Василија

²⁴⁹ Исто, 55.

²⁵⁰ Б. Несторовић, нав. дело, нав. стр; М. Манојловић, нав. дело, нав. стр.; Д. Фелдић, нав. дело, 34.

²⁵¹ Ј. Вујић, нав. дело, нав. стр.

²⁵² М. Манојловић, нав. дело, 67.

Поповића, кнегињиног рођака и главног кнеза Пожаревачке нахије, архимандрита Мелентија Павловића, Симу Милосављевића Паштрмца, сталног кнежевог пратиоца и доктора Јована Стејића, личног кнежевог лекара.²⁵³ Пирх је, такође, оставио прворазредну забелешку са Милошевог пожаревачког двора који нам пружа увид у основе функционисања овог комплекса и потврду наше тезе да се живот владара дефинисао спрам двора као позорнице власти. Испред улаза у двор је била постављена двострука стража, визуелни наговештај безбедности и безбрижности дворског живота и маркер церемонијалног и институционалног карактера простора.²⁵⁴ Дневна рутина кнеза Милоша састојала се од низа активности које су се одвијале по устаљеном распореду и који је, по свему судећи, са мањим одступањима представљао неку врсту протокола који је важио за све резиденције.²⁵⁵ Рано устајање се подразумевало, а сви послови су се, осим у изузетним случајевима, завршавали до шест сати поподне. У летњем периоду кнез је устајао још пред зору, а зими око шест сати.²⁵⁶ Можемо претпоставити да је радном делу дана претходила рутина јутарње молитве и доручак како је то било и у Крагујевцу. У дворишту су га веома рано спремно чекали секретари, чиновници и служитељи. Акцент на безбрижности дворске свакодневнице и хваљене врлине владарске присности, Пирх је поентирао опаском да први поздрав са поданицима кнез отпочиње ноншалантно у шали, а да се потом у даљем раду прелази постепено на озбиљне послове и теме.²⁵⁷ Том приликом кнезу је реферисано о текућим стварима, актуелним проблемима, читана су писма, решаване молбе, диктиране заповести старешинама и саслушаван свет који је различитим потребама долазио код кнеза. Најсвечанији део дана био је једночасовни ручак који је, како нам очевидци преносе, обзнањиван звоном сервиран у једанаест часова и отпочињао прањем руку и молитвом.²⁵⁸ Поред кнеза чије је место било увек у челу стола на посебно високој и истакнутој столици, са леве стране седео је престолонаследник Милан, а са десне млађи кнежевић Михаило. До Михаила је обично седео архимандрит Мелентије, а до Милана први секретар Димитрије Давидовић после кога би обично следили Сима Паштрмац и Васа Поповић,

²⁵³ О.Д. Пирх, нав. дело, 61-63.

²⁵⁴ Исто, 55, 70.

²⁵⁵ М. Гавриловић, нав. дело, 701

²⁵⁶ О.Д. Пирх, нав. дело, 69.

²⁵⁷ Исто.

²⁵⁸ М. Гавриловић, нав. дело., 701

уколико није било других важних гостију на ручку. Након ручка, уследило би још једно прање руку, након чега би чибугџија приносио дуван уз кафу, док је у складу са опуштеним расположењем атмосферу лежерне доколице неретко употпуњавала музика Цигана. После краћег одмора, током којег је морао владати потпуни мир, уследила би молитва и наставак пословних активности, обилазак економије и комплекса.²⁵⁹ Радни дан се окончавао партијом карата и билијара током којих су се кнезу читале актуелне европске новине *Petersburger Zeitung*, *Augsburger allgemeine Zeitung*, *Oesterreichische Beobachter* и *Constitutionnel*.²⁶⁰ Недељом и празницима када је кнез Милош боравио у Пожаревцу, пред конаком се играло коло.²⁶¹ Вечера је служена у осам сати, док се у девет одлазило на починак.²⁶² Можемо приметити да су у први план истакнути врлина скромности, уређеност владарске свакодневнице и самодисциплинованост као животни модус. Препознавање и уважавање ових цењених владарских квалитета од стране путописца говори на о томе да је на двору кнеза Милоша постојала развијена свест о текућим идејама о ауторитету и владарској идеологији у Европи тог времена.

Конак кнегиње Љубице био је дом кнежеве породице од 1825. године, па све до пресељења у Београд 1831. Заузимао је средишњи простор данашњег Окружног здања.²⁶³ Управо је за потребе изградње ове раскошне палате у којој је тада било смештено Окружно начелство и суд, Конак кнегиње Љубице срушен 1887. године.²⁶⁴ Изградња Конака кнегиње Љубице у Пожаревцу трајала је од 1827. године до 1829.²⁶⁵

Сачувани снимци из 1883. године, у одсуству других извора, не остављају много места за тумачење и реконструкцију здања. Судећи по фотографијама закључујемо да се у конструктивном и обликовном погледу није много тога изменило у односу на Крагујевац. Пространа једноспратна грађевина је једноставних омалтерисаних, претежно мирних фасада са еркером према

²⁵⁹ Исто, 703-704.

²⁶⁰ М. Манојловић, нав. дело, 63.

²⁶¹ Исто.

²⁶² К. Митровић, *Двор...*, 290.

²⁶³ Д. Фелдић, нав. дело, 38.

²⁶⁴ Ф. Каниц, нав. дело, 169; М. Манојловић, нав. дело, 59.

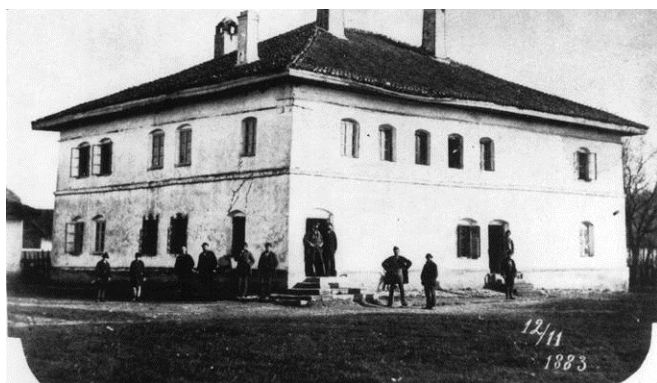
²⁶⁵ М. Манојловић, нав. дело, нав. стр.

дворишту. Покривена карактеристичним кровом на четири воде од ћерамиде, имала је препознатљиве декоративне димњаке са капама.

Приликом своје посете Пожаревцу, Ото Дубислав Пирх, педантни пруски капетан нарочито је хвалио чистоћу и уредност двора о коме су бринуле старије жене угледних становника и народних старешина.²⁶⁶

Сл. 16, 17 Конак Кнегиње Љубице у Пожаревцу са pročеља (лево) и зачeља (десно), снимци Ј. Влаховића, из 1883. године.

Сл. 18 Конак кнегиње Љубице у Пожаревцу, снимак из 1883. године публикован у: Б. Несторовић, Архитектура Србије у XIX веку, Београд 2006, 48.

Важно и истакнуто место у оквиру двора у Пожаревцу имала је касарна. Поменути скорији догађаји интонирани алармантним бунтовним духом организоване побуне против актуелне власти, условили су и маркирали Пожаревац као место где је позициониран највећи део стајаће српске војске и где је по први пут уведена регуларна војска.²⁶⁷ Овим се недвосмислено јавно пропагирала моћ, демонстрирала сила и активно „препоручивала“ лојалност према владару и династији. Додатно, у Пожаревцу је утемељена и војна школа из које ће понићи каснија Војна академија.²⁶⁸

У светлости свих наведених проблема са којима се територији Браничева учестало суочавао, кнез Милош је зарад успостављања контроле и утиска свог

²⁶⁶ О.Д. Пирх, нав. дело, нав. стр; М. Манојловић, нав. дело, 66.

²⁶⁷ Ј. Вујић, нав. дело; О Пожаревцу у контексту војног средишта у нововековној Србији видети: М. Манојловић, нав. дело, 89-96.

²⁶⁸ Исто; М. Манојловић, нав. дело, 10.

присуства, веома рано преселио породицу у Пожаревац. Чланови породице су, у реалном кнежевом одсуству због актуелних државних питања и послова изградње кнежевине, представљали његово симболично присуство. Двор у Пожаревцу је, у том контексту, симболично представљао кнежеву омнипрезентност и служио као активни агенс идентификације народа са сувереном. Иако је државним пословима махом и даље остајао везан за Крагујевац, кнез Милош је, такође, користио сваку прилику да се у Пожаревцу манифестује у позитивном светлу па је тамо „*радо прослављао своју крсну славу, Ускрс, Божић, итд.*“²⁶⁹ Поред свечаности за памћење које су остале забележене у званичним гласилима, белешке путописаца нам остављају драгоцену сведочанство да је двор био место активних дипломатских и политичких активности. Најистакнутији део светковина је отпочињао под окриљем оближње цркве која је слично попут Старе цркве у Крагујевцу попримала функцију придворне цркве.

Налик Крагујевцу, Пожаревац је веома рано добио своју парохијску цркву. Већ 1819. године кнез Милош је подигао **храм Светих арханђела Михаила и Гаврила**.²⁷⁰ Црква је подигнута на стратешком месту, испод брда на ком су били кнежеви виногради и измештена од пијаце и старе турске чаршије представљала је идеално средиште потоње српске вароши Пожаревца.²⁷¹ Конкретних података и сачуваних извора о оригиналној изведби храма нема, а касније многобројне измене значајно отежавају детаљнију реконструкцију. Храм је, претпоставља се са извесном резервом, на Благовести 1823. године освештао београдски митрополит Агатангел.²⁷² Попут сличних храмова тог периода (Јагодина, Крагујевац) и пожаревачка црква је подигнута као једнобродна грађевина са певничким апсидама на северној и јужној страни и средишњом, олтарска на источној, с тим што су конхе изнутра полукружне, а споља полигоналне тако да асоцирају на триконхални план.²⁷³ Претпоставља се да је протонеимар био мајстор Тодор из самог Пожаревца, премда и око градитеља постоје неслагања међу истраживачима пожаревачког

²⁶⁹ Ф. Каниц, нав. дело, 168.

²⁷⁰ М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 1065; М. Лазић, *Саборна црква у Пожаревцу у светлости архивских извора*, Саборност 4, Пожаревац 2009, 274.

²⁷¹ М. Манојловић, нав. дело, 97.

²⁷² Исто, 98; Д. Фелдић, нав. дело, 26; М. Лазић, нав. дело, 276 (напомена 11).

²⁷³ Б. Несторовић, нав. дело, 125.

градитељства.²⁷⁴ Црква је зидана у масивним зидовима са сводовима од опеке, а покривена је стрмим кровом на све воде.²⁷⁵ Камен је доношен из Рама, а у зидове су инкорпорирани и остаци џамије из Ћирковаца.²⁷⁶ Првобитно сазидана без звоника, цркви ће од 1830. године бити придодата скромна дрвена звонара, а зидани торањ на западној страни црква у Пожаревцу ће добити 1856. године.²⁷⁷ Познато је и да је по кнежевом налогу, прве иконе на иконостасу радио Аксентије Јанковић.²⁷⁸

Од 1825. године храм Светих Архистратига добија и придворну функцију када доласком владарске породице, њени чланови редовно присуствују недељним богослужењима.²⁷⁹ Посете страних представника, прославе политичко-дипломатских успеха и обележавања важнијих црквених или породичних празника владарске породице обавезно су отпочињале благодарењем или литургијским богослужењем у храму. Током ових масовних свечаности, активно и истакнуто место припадало је кнезу Милошу и члановима његове породице, у присуству свите и обавезне страже. Светковине су биле пропраћене масовном партиципацијом становништва и имале су важну национално-педагошку ноту у чијој основи лежи неприкосновено поштовање ауторитета. Након службе, свечаности су настављане у дворском комплексу. Смештањем прослава у оквиру дворског живота и повезивањем простора двора са простором храма путем светковине, недвосмислено се истицала симболичка спрега ове две кључне идеолошке тачке. Сви ови догађаји били су до краја церемонијализовани и интонирани политичком конотацијом.

У политичкој и сакралној топографији ране нововековне Србије, Пожаревац је заузимао важно место све до абдикације кнеза Милоша 1839. године.

²⁷⁴ Б. Несторовић, нав. дело, нав. стр.; Д. Фелдић, нав. дело, 31; М. Лазић, нав. дело, 275.

²⁷⁵ М. Манојловић, нав. дело, нав. стр.; Б. Вујовић, нав. дело, 110.

²⁷⁶ Б. Несторовић, нав. дело, нав. стр.

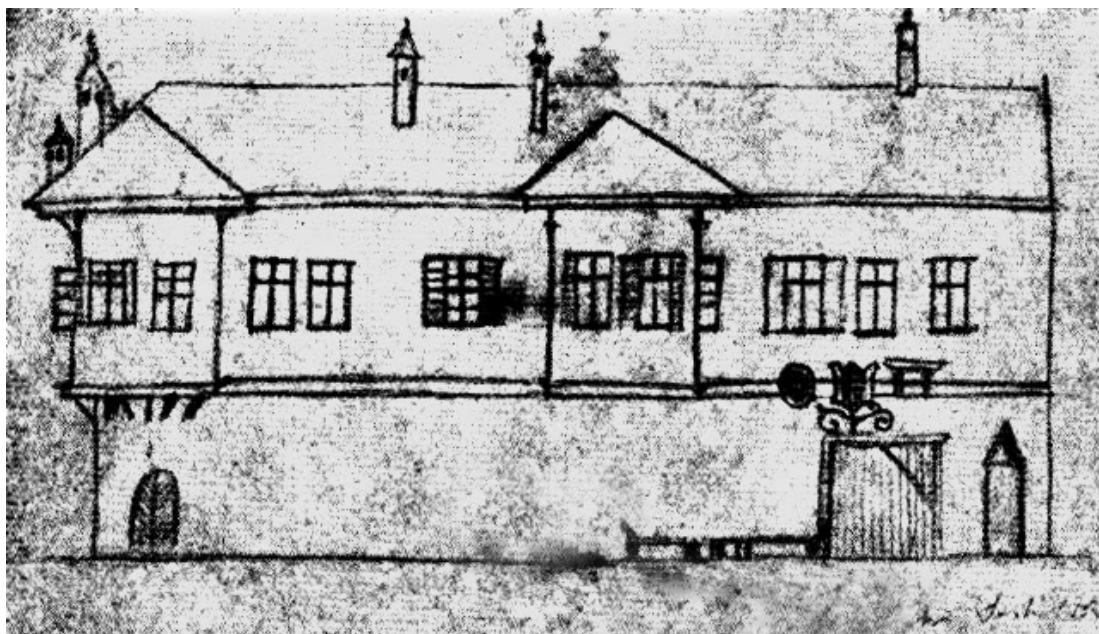
²⁷⁷ М. Манојловић, нав. дело, 98-99; Б. Несторовић, нав. дело, нав. стр.

²⁷⁸ Д. Фелдић, нав. дело, 26; М. Лазић, нав. дело, 289.

²⁷⁹ О пожаревачком храму Светих Арханђела Михаила и Гаврила у контексту истакнутог националног и династичког топос на простору Кнежевине Србије видети: М. Лазић, Црква и двор у Пожаревцу као идеолошки центри владарске репрезентације кнеза Милоша, *Viminacium* Зборник радова Народног музеја у Пожаревцу бр. 16, Пожаревац 2011, 135-167.

2.2.4. Господарски конак

Тешкоће око задобијања Београда, нису спречиле кнеза Милоша да интензивном дугорочном политиком припреми терен за пресељење престонице у привредно и војно стратешки важан град на ушћу Саве у Дунав. За младу кнежевину која је тек требало да стаса и умрежи се са светом, београдско подручје је било од прворазредног значаја. Већ у првим послеустаничким годинама кнез је, упркос неспокојним условима и одвећ компликованој сарадњи са београдским везиром Марашли – Али Пашом, успео да најпре усмено и привремено, а најпосле и трајно запоседне простор који се пружао од Варош капије до Топчидерског друма.²⁸⁰ Овај простор функционисао је као дворска економија са баштама и воћњацима кнежеве београдске резиденције.²⁸¹

Сл. 19 Господарски конак кнеза Милоша у Београду, цртеж непознатог аутора из 1833. године, публикован у: Љ. Дурковић – Јакшић, *Господарски конак у Београду*, ГГБ IV, Београд 1957, 341.

Стари кнежев конак познат и као Господарски конак представља, хронолошки посматрано, најстарије коначиште кнеза Милоша у Београду. Прва кнежева београдска резиденција налазила се унутар Вароши опасане шанцем код Варош-капије, на углу некадашњих улица Богојављенске (данас Кнеза Симе Марковића) и Краља Петра, на месту здања данашње Патријаршије, а наспрам

²⁸⁰ Р. Марковић, нав. дело, 17-22; В. Мацура, нав. дело, 35.

²⁸¹ Ј. Вујић, нав. дело, 42.

прочела старе српске цркве.²⁸² Доста је нејасно када је тачно сазидан овај конак који је најпре припадао извесном Јанаћку Грку, па је потом присвојен од стране Турака, али је по свему судећи то изгледа свакако било пре 1816/1817. године када је Марашли-Али паша у покушају да чвршће веже кнеза Милоша за Београд даривао ово коначиште од слабог материјала српском владару.²⁸³ До нас је остао забележен податак да је 1818. године из државне благајне исплаћено 15.000 гроша за ово београдско имање и да је дунђер Карапеша преуредио постојеће здање у складу са потребама кнеза Милоша.²⁸⁴ Било је то прво непокретно имање купљено финансијским средствима Народне благајне.²⁸⁵ Године 1836. конак је комплетно реновиран државним средствима.²⁸⁶ Ови подаци су индикативни показатељи да трошкови куповине, изградње и преуређења двора као јавне институције не представљају лични трошак владара већ легитимни државни издатак.

Господарски конак је срушен у јесен 1847. године за потребе зидања зграде Митрополије, након што је утврђено да је првобитну идеју о реновирању трошне и статички непоуздане старе структуре немогуће реализовати.²⁸⁷ Занимљив је податак да је без обзира на очигледну дотрајалост овог здања, династички реваншизам кумовао рушењу Милошевог конака, будући да је један од главних налогодаваца био Јан Неволе главни инжењер Одељења грађевина Попечитељства унутрашњих дела и много важније симпатизер супарничке династије.²⁸⁸

Откриће Љубомира Дурковића - Јакшића из заоставштине Симе Милутиновића у виду јединог сачуваног цртежа фасаде Господарског конака према Улици кнеза Симе Марковића, уз незаобилазне белешке путописаца, представља

²⁸² Б. Вујовић, нав. дело, 128.

²⁸³ С. Г. Богуновић, Архитектонска енциклопедија Београда XIX и XX века I, Београд 2005, 167; Б. Несторовић, нав. дело, 49; Б. Перуничкић, Управа вароши Београда 1820-1912, Београд 1970, 578. Расправу о проблемима изградње Господарског конака видети у: М. В. Спасић, нав. дело, 67 – 89.

²⁸⁴ М. Петровић, нав. дело, 760-761; С. Г. Богуновић, нав. дело, нав. стр; Б. Перуничкић, нав. дело, 579-580; Љ. Дурковић – Јакшић, Господарски конак у Београду, ГГБ IV, Београд 1957, 339.

²⁸⁵ М. Петровић, нав. дело, нав. стр.

²⁸⁶ Исто.

²⁸⁷ Д. Ђурић – Замоло, нав. дело, 144. Зграда Митрополије је подигнута 1850. године и стајала је на овом месту све до изградње здања Патријаршије арх. Виктора Лукомског 1933. године. Љ. Дурковић – Јакшић, нав. дело, 340-342, С.Г. Богуновић, нав. дело, 170; М. В. Спасић, нав. дело, 7.

²⁸⁸ Д. Ђурић-Замоло, Градитељи Београда 1815-1914, Београд 1981, 75.

непроцењив извор информација за архитектонску анализу овог важног несталог објекта.²⁸⁹

Господарски конак је био једносратни угаони објекат са асиметричном диспозицијом просторија. Пружао се на дубокој парцели са баштом која је допирала до Косанчићевог венца.²⁹⁰ Својом градитељском концепцијом се у потпуности уклапао у типичне оријенталне резиденцијалне објекте становника Балканског полуострва.²⁹¹ Приземље је било компактно без прозорских отвора. Главни, уједно и колски улаз, са декоративним двокрилним вратима налазио се уз стражару и ниски банак са десне стране главне фасаде, тачно преко пута старе православне цркве на месту данашње Саборне.²⁹² Изнад је по налогу кнеза Милоша била постављена султанова тугра, а са њене десне стране, нешто касније ће, по проглашењу Хатишерифа и Берата 1830. године, ово здање међу првима понети српски грб који је био постављен на волутним конзолама након свечане церемоније кнежевог миропомазања у старој цркви Св. Архангела Михаила.²⁹³ Елиптични медаљон од кованог гвожђа произведен је у радионици земунског ковача Јована Петровића који је овај занатлија поклонио обновљеној Србији „за услугу роду и отечеству“.²⁹⁴ Други, нешто мањи лучни улаз у конак, налазио се готово на самом углу. Спратна фасада испадала је изнад линије приземља и имала је два упадљива еркера. Један еркер се налазио отприлике на средини фасаде, док је други маркирао угао и протежући се, вероватно ка оба улична фронта, био је оснажен подупирућим косницима.²⁹⁵ Прозорски отвори су, судећи по цртежу, имали дрвене капке. На крову благог нагиба и дубоке стрехе, уочљиви су и на скромном цртежу карактеристични витки димњаци са декоративним капама.

²⁸⁹ Љ. Дурковић – Јакшић, нав. дело, 341, 343; Ј. Вујић, нав. дело, 26; О.Д. Пирх, нав. дело, 33; Ј. Вујић, нав. дело, 26.

²⁹⁰ Б. Вујовић, нав. дело, нав. стр.

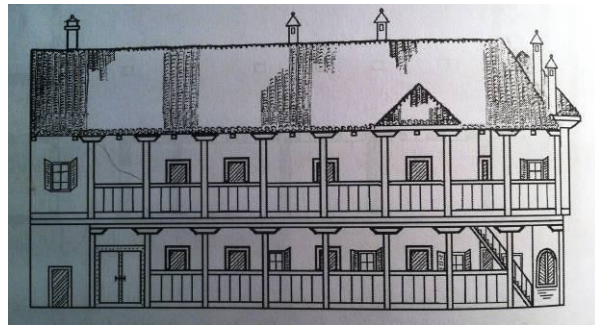
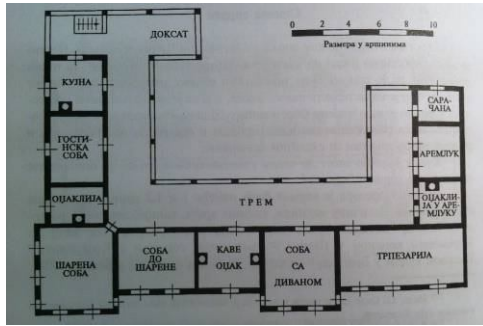
²⁹¹ Ј. Vогdanović, нав. дело, 173.

²⁹² Д. Ђурић – Замоло, Београд као ..., нав. стр.

²⁹³ С.Г. Богуновић, нав. дело, 168; Д. Ђурић – Замоло, нав. дело, нав. стр.

²⁹⁴ Љ. Дурковић – Јакшић, нав. дело, 344; М. Поповић, *Грбови на јавним здањима Београда (I)*, ГГБ XL/XLI, Београд 1993/1994, 110; М. С. Петровић, *Београд пре сто година*, Београд 1930, 172.

²⁹⁵ Исто.

Сл. 20 (лево) Могућа реконструкција основе Господарског конака у Београду

Сл. 21 (десно) Могућа реконструкција дворишне фасаде Господарског конака у Београду
 Публиковано у: М. В. Спасић, Први београдски двор Обреновића, Београд 2004, 62,64.

Није познат изглед дворишне фасаде Господарског конака, али је занимљиву претпоставку изнео Мирослав Спасић, анализирајући и руководећи се примерним градитељства тог периода и доступним изворима.²⁹⁶ Могуће је да је овај конак имао крила по дубини плаца, доклат у јужном крилу, као и да је веома извесно имао пространи дрвени чардак дуж читавог спрата.²⁹⁷

Сачувани инвентар Господарског конака из 1846. године и књиге расхода кнежевог двора из 1824. и 1829. године допуштају нам делимичан увид у ентеријер Милошевог првог београдског двора.²⁹⁸ У приземљу се налазило осам соба, кухиња и помоћне просторије или „*разнаго вида собе за различите служитеље*“ како је то Јоаким Вујић приликом своје посете београдској резиденцији забележио.²⁹⁹ У дворишту иза конака налазили су се многобројни помоћни објекти попут штала, шупа и подрума и једна веома стара и трошна мања кућа у којој се становала породица коју је кнез узео у своју заштиту. Ова структура се урушила 1830. године услед дотрајалости.³⁰⁰

На спрату Господарског конака смештене су биле све главне одаје. Ту се налазило више соба за становање са две оцаклије („*каве оćак*“ и „*оćаклија армлука*“) потом канцеларија, велика трпезарија и соба за администрацију.³⁰¹ Собе су осветљаване лојаним свећама, а само ретко су коришћени малобројни бакарни чираци и фењери који би се по потреби преносили из собе у собу. Малобројним путписцима није промакла допадљива сликана и дрворезбарена декорација спратних просторија Старог Милошевог конака у Београду, али и

²⁹⁶ М. В. Спасић, нав.д ло, 61-65.

²⁹⁷ Исто.

²⁹⁸ М. Петровић, Финансије..., 422-427; Б. Перуничкић, нав. дело, 200.

²⁹⁹ Б. Перуничкић, нав. дело, нав. стр; Ј. Вујић, нав. дело, нав. стр.

³⁰⁰ М. С. Петровић, нав. дело, нав. стр.

³⁰¹ М. В. Спасић, нав. дело, 16-19.

чистоћа самог здања којом се, очигледно, нисму могле похвалити остале варош-капијске куће на почетку века.³⁰²

Најрепрезентативнији простор Господарског конака који се издвајао величином и богатством дрворезбарене декорације била је *Шарена соба*. У њој се поред обавезне султанске тугре као симбола османског суверенитета, налазило велико огледало које је представљало посебан одраз луксуза и стаутсног симбола оног времена, као и два репрезентативна сликана портрета кнеза Милоша и његове кћери Јелисавете, радови Павела Ђурковића.³⁰³ Појава огледала се може објаснити и означитељем самоспознаје новог телесног идентитета, рационалног сагледавања сопства и непосредне контроле личног изгледа.³⁰⁴ Карактеристичан саоднос портрета кнеза и кнегињице и султановог владарског знака манифестовали су у овом специфичном јавно-приватном простору осетљив израз моћи и храбру политичку поруку равноправности врховних личности кнежевине и Османског царства. Оријентални укус доминирао је у уређењу ентеријера, па је тако шарена соба за седење и одмарање била опремљена миндерлуком са црвеном чојом и седамнаест јастука од кадифе уз још једно шилте са два јастука.³⁰⁵ У соби до шарене, затечен је приликом пописа инвентара 1824. године прибор за пушење, што сведочи да је и у овом дворском програму присутан елитни османски код манифестован кроз културу уживања у дувану и испијању кафе након obroka. Те године је конак претрпео извесне измене у смислу набавке мобилијара „по европском укусу“ и резбарене декорације таваница, будући да овде била приређена свадба Милошеве ћерке Петрије која се удала за Годора Бајића из Земунске трговачке породице.³⁰⁶

Соба намењена кнегињи називала се и „соба аремлука“ и у њој је било велико огледало. Ентеријерну опрему су чинили шилте, јастук и застор од чоје, али је постојала и постељна опрема у виду јоргана, чаршава и додатних тринаест јастука од плаве чоје што сведочи о уобичајеној мултуфункционалности простора у сфери османске резиданцијалне културе. Оријентална пракса подразумевала је да се постеље преко дана склањају у долапе, а предвече наново

³⁰² Ј. Вујић, нав. дело, нав. стр; О.Д.Пирх, нав. дело, 28.

³⁰³ М. В. Спасић, нав. дело, 17.

³⁰⁴ М. Тимотијевић, *Приватни живот у породици. Удобност породичне приватности*, у: М. Поповић, М. Тимотијевић, М. Ристовић, *Историја приватног живота у Срба од средњег века до савременог доба*, Београд 2011, 339.

³⁰⁵ М. С. Петровић, нав. дело, 173.

³⁰⁶ М. В. Спасић, нав. дело, 16.

постављају на под. Додатно, овај коначки простор имао је и молитвени карактер о чему сведочи мала икона Пресвете Богородице и воштане свеће.³⁰⁷

Трпезарија Господарског конака истицала се као и у осталим актуелним резиденцијама европским уређењем. У њој су били смештени велики сто са двадесет и пет дрвених столица и једним посебно већим седиштем који је био намењен кнезу, потом два мања стола и један ормар.³⁰⁸ С обзиром на чињеницу да је кнез ретко боравио у београдском Старом конаку, посуђе, есцајг, кухињске утензилије и предмети за украшавање трпезаријског стола били су сведени на елементарне материјале, али је ипак и овде забележено постојање салвета, столњака, стаклених сланика, порцеланских тањира, тацница за слатко и сличних „луksузнијих“ потрепштина.³⁰⁹ Употребни украсни предмети од порцелана и стакла били су привилегија отменог света најбогатијих.

Соба до трпезарије је, очигледно, била предвиђена за канцеларију и у складу са официјелном наменом жељеним тоном озбиљности, јастуци у њој били су пресвучени црном чојом. Ту се поред писаћег стола налазила, каса (*азна*), даска за бројање новца, земљана мастионица за писање (*дивит*), маказе и посебно цењена драгоценост тога времена *федермесер* тј. расклопиви мултифункционални ножић.³¹⁰ Канцеларија је имала диванхану према башти са које се отварао леп поглед да Саву.³¹¹ Од осталих помоћних просторија у читавом конаку помињу се момачка соба, *мутвак* (кухиња), *ћилер* (млекарник), *магаза* (остава), подруми и *хар* (простор за смештај коња и стоке).³¹²

Због нестабилне политичке ситуације и још увек несигурних околности, кнез Милош није често боравио у Београду. У кнежевом одсуству, у београдском Старом конаку, боравили су, по потреби, кнегиња и деца све до изградње новог конака у суседству. Кнегиња је редовно боравила у конаку када је одлазила у посету својој ћерки Перки у Земун.³¹³ Неретко се на београдском двору могао видети и кнежев брат, господар Јеврем.³¹⁴ Уколико на двору у Београду није било никог од кнежеве породице, обавезно се на њему налазио неко од

³⁰⁷ Исто, 174.

³⁰⁸ Исто, 174 - 175.

³⁰⁹ Исто; М. Петровић, нав. дело, 415.

³¹⁰ М. С. Петровић, нав. дело, 175.

³¹¹ Д. Ђ. Замоло, нав. дело, 144.

³¹² М. С. Петровић, нав. дело, 176.

³¹³ М. В. Спасић, нав. дело, 17.

³¹⁴ Љ. Дурковић – Јакшић, нав. дело, 340.

кнежевих чиновника који је носио титулу *већилара* односно економа Господарског конака.³¹⁵ У његовој служби, под непосредном јурисдикцијом били су *ћилерџија* који је водио рачуна о подрумима и *аиџија* који је руководио кухињом.³¹⁶ Већилар је морао достављати кнезу Милошу детаљне дневне извештаје о сваком аспекту живота на београдском двору.

Стари конак је био сведок многобројних догађаја из периода Милошеве прве владе. Међу њима најважнији је свакако био онај који је обележио крај његове прве владавине, јер је управо у Господарском конаку кнез Милош потписао абдикацију и одрекао се власти у корист свог сина Милана 1. јуна 1839. године.³¹⁷ У периоду између 1830. и 1833. године у Господарском конаку се, од свог оснивања, па до пресељења у Крагујевац, налазила Виша школа коју су похађали кнежевићи Милан и Михаило.³¹⁸ По одласку кнеза Михаила из Србије, 1842. године, на спрату Господарског конака биле су смештене две богословске учионице трећег и четвртог разреда, а у приземље је усељена Државна штампарија.³¹⁹

2.2.5. Нови конак у Београду

Охрабрен плодним упорним дипломатским напорима и смишљеним политичким потезима који су резултовали потписивањем Акерманске конвенције 1826. и склапањем Једеренског мира 1829. године, у атмосфери очекиваног испуњења обавеза које је Порта морала извршити у смислу правног дефинисања аутономног статуса Србије у оквирима Османског царства, кнез Милош је у јуну месецу 1829. године отпочео изградњу новог двора у Београду, на суседном плацу у непосредној близини *Господарског конака*.³²⁰ Оснивање

³¹⁵ Исто.

³¹⁶ М. С. Петровић, нав. дело, 177.

³¹⁷ Ф. Каниц, нав. дело, 63.

³¹⁸ Љ. Дурковић – Јакшић, нав. дело, 344.

³¹⁹ Исто, 342.

³²⁰ М. Петровић, нав. дело, нав. стр.; М.С. Петровић, нав. дело, 94. О питањима које је Порта требало да реши по основама Акерманске конвенције и Једеренског мира, као и току дипломатских активности кнеза Милоша у циљу регулисања политичког статуса Кнежевине Србије видети: Г. Јакшић, Европа и васкрс Србије (1804 – 1834), Београд 1927, 413-415; Р. Љушић, Кнежевина..., 1-20.

нове резиденције у Београду било је мотивисано снажним убеђењем да су се стекли услови за преузимање потпуне контроле и доминацију над Београдом што је требало и манифестовати репрезентативним српским двором првог кнеза слободне Србије у његовом средишту.

Важну улогу у легитимисању монархијске власти у Србији, уз издејствовани Хатишериф, имала је посебно издата царска диплома тзв. *султански Берат* којим је Порта кнезу Милошу Обреновићу препустила самосталну управу Кнежевином и потврдила наследно кнежевско достојанство по принципу примогенитуре чиме је Србија озваничена као наследна монархија под султановим сизеренством.³²¹ Хатишериф и Берат су свечано прочитани на дан Светог Апостола Андрије Првозваног 1830. године на Ташмајдану који је узет као дан Кнежевине и који је од тада редовно прослављан посебно за време прве Милошеве владе што представља корен формирања званичног српског календара општенародних празника у чијем темељу лежи глорификација идеје народне суверености са народним владарем на челу.³²²

Паралелно са успостављањем недвосмисленог државно-правног основа Кнежевине Србије и гаранцијама да се Срби могу национално и културно развијати у оквирима Османске царевине које су дефинисане одредбама Хатишерифа 1830. године, поново је актуелизовано питање престонице.³²³ Крагујевац је упркос сигурности и разрађеном деценијском систему спровођења власти, већ тада постао тесан спрам нових прилика. Све већа флукуација чиновника усложњеног државног апарата и посетилаца двора, показала је многе недостатке Крагујевца као престоног места. Тешко доступна периферна позиција, рђава мрежа путева, нехигијенски услови, мањак стамбеног простора и недостатак воде као важног привредног и животног ресурса, натерали су кнеза Милоша да почне озбиљније разматрати позицију нове престонице.³²⁴ У овом периоду, бележи се интензивно кретање кнеза Милоша по Србији и изградња мањих владарских коначишта намењених његовим краћим боравцима углавном

³²¹ Р. Љушић, нав. дело, 11 .

³²² Исто, 13; Др Б. Куниберт, 254-265. О увођењу државних празника у контексту институционализације историјског сећања на прошлост и важности обележавања Св. Андреја Првозваног видети: М. Тимотијевић, *Јубилеј као колективна репрезентација: Прослава 50-годишњице Таковског устанка у Топчидеру 1865. године*, Наслеђе XI, Београд 2008, 9-49 посебно 10-12.

³²³ Р. Марковић, *Питање престонице...*, 37-45.

³²⁴ Исто, 37-39.

током летњг периода, попут кнежевих конака у Свилајнцу, Кладову, Брестовачкој и Соко бањи где су уз конаке изграђени и амами.³²⁵ Овде треба скренути пажњу да је широкој омнипрезентности владара у ово доба, доприносила репрезентативност и симболична улога резиденција његове браће, конака господара Јеврема у Шапцу и Ваљеву и конака господара Јована у Чачку и Брусници.³²⁶ Озбиљан противкандидат Београду за званично Милошево седиште, представљало је Смедерево, али је привлачном снагом свога положаја, политичким, економским и симболичким значајем, Београд био неупоредив без обзира на све спорне околности и временски исцрпљујуће процесе разрешења проблема око његовог задобијања.³²⁷

У оквирима дипломатских преговора у Цариграду, питање претварања Београда у престоницу Кнежевине Србије заузимало је високо приоритетно место.³²⁸ Упркос напорима, Милошево очекивано преузимање Београда наилазило је на много спотицања и застоја. Предвиђено исељавање турских власти, турског цивилног и војног присуства из Београда, ометано је и одлагано различитим дипломатским средствима диригованим директно од стране Порте.³²⁹

У вези са промењеним околностима, у атмосфери несигурне близине Турака, морало се одустати од првобитне идеје да Нови конак постане званична кнежева резиденција и београдски двор кнеза Милоша. Истовремено, процес повратка окураженог хришћанског становништва узима маха, па без обзира на опструкције београдског везира и неповерење према турским обећањима, на Савској падини настаје животворна српска варош у чијем средишту збивања стоје Нови двор и стара црква посвећена Архангелу Михаилу, на месту данашњег Саборног храма.³³⁰ Нови београдски конак постаће 1831. године београдска породична кућа кнегиње Љубице и кнежевића Милана и Михаила, а кнез Милош ће само повремено и релативно ретко боравити у њему са својом

³²⁵ Б. Несторовић, нав. дело, 52-53; И. М. Здравковић, Споменици културе у Брестовачкој бањи, ГЕИ САНУ I/1-2, Београд 1952, 436-438.

³²⁶ Исто.

³²⁷ Р. Марковић, нав. дело, 38. Милош је у периоду 1827. – 1833. године у Смедереву купио виноград и изградио вински подрум са кућом. С. Цветковић, нав. дело, 11,14,23-24,43-47.

³²⁸ М. Петровић, нав. дело, 509; Р. Марковић, нав. дело, 39.

³²⁹ Р. Љушић, нав. дело, 16-20.

³³⁰ М. С. Петровић, нав. дело, 86; Д. Ванушић, А. Стојановић, П. Поша, Конак кнегиње Љубице, Ентеријери београдских кућа 19. века, Београд 2012, 17.

свитом.³³¹ У овом здању је 8. јула 1839. године, у наручју кнегиње Љубице преминуо тек постављени кнез Милан, а убрзо ће се, након преране смрти брата, у конак вратити кнез Михаило који ће током своје прве владавине живети управо у овом простору са мајком.³³² Стога ће ово репрезентативно архитектонско остварење, иако грађено и опремано као званична кнежева палата, остати упамћено до наших дана као конак Кнегиње Љубице.³³³

Конак је хваљен по својој успелој и зналачки простудираној архитектоници, једна је од ретких данас сачуваних грађевина из времена прве владавине кнеза Милоша Обреновића и налази се на адреси Кнеза Симе Марковића бр. 8 (у некадашњој Богојављенској улици).³³⁴ Градња новог конака отпочела је у лето 1829. године рашчишћавањем терена и копањем темеља.³³⁵ Радовима на изградњи је руководио, а највероватније и саме планове израдио Хаџи – Никола Живковић, водећи кнежев неимар овог периода.³³⁶

Делатност Хаџи Николе или Хаџи Неимара како су га често називали неодвојива је од личности кнеза Милоша. Дошавши у Београд са озбиљним градитељским искуством усавршеним у битолско-прилепском региону и стручним образовањем стеченим у Солуну или Атини, Хаџи Никола је уживао велико кнежево поверење и заузимао привилеговани положај надзорника државне градње што је резултовало његовим финансијско-техничким надзором над готово свим званичним градитељским подухватима из периода Милошеве прве владе.³³⁷ Порекло, искуство и велики углед омогућили су му да се лако сналази као руководилац и координатор развијене мреже зидара, уметника и занатлија који су, најчешће, управо са подручја југа Балкана долазили да раде

³³¹ Д. Ванушић, А. Стојановић, П. Поша, нав. дело, 10.

³³² Д. Ђурић – Замоло, нав. дело, 154.

³³³ Б. Вујовић, нав. дело, 137.

³³⁴ Д. Ђурић – Замоло, нав. дело, нав. стр.; Б. Којић, *Конак кнегиње Љубице*, Уметнички преглед бр. 4, Београд 1938, 118-119.

³³⁵ М. С. Петровић, нав. дело, 95.

³³⁶ Не постоје поуздани докази о томе да је Хаџи Никола био и аутор планова за Конак кнегиње Љубице, али је друго ауторство далеко мање вероватно и тешко уверљиво међу искусним истраживачима архитектуре. Н. Несторовић, *Грађевине и архитекти у Београду прошлог столећа*, Београд 1937, 13-19; М. Коларић, *Класицизам код Срба. Грађевинарство*, књ. 2, Београд 1966, 30-31; Б. Несторовић, нав. дело, 53; Д. Ђурић – Замоло, *Градитељи...*, 42-43; И.М. Здравковић, нав. дело, 2; Б. Вујовић, нав. дело, 143-144.

³³⁷ Б. Несторовић, нав. дело, 54; М. Коларић, нав. дело, нав. стр.

удружени у тзв. *тајфе* и били од виталног значаја за градитељску и уметничку продукцију Србије овог периода.³³⁸

Интензивна изградња Београда и обимна градитељска продукција тридесетих година деветнаестог века произвела је праву плиму путујућих дунђерско-занатлијских удружења у српској средини. Бројност тајфи и људства које их је сачињавало, те неопходна материјална средства које је требало издвојити за реализацију нимало јефтиних државних пројеката, захтевали су нужно успостављање строго устројеног система надлежности и покушаја институционализације у процесу планирања и реализације државних градитељских пројеката.³³⁹ За ове потребе присвојен је и адапитран модел који је установљен и практикован у Османском царству од седамнаестог века у смислу постављања ауторитативних посредничких личности на релацији поручилац – извођачи радова и то *мимар-наше* (главног архитекте) и *бина-емина* (неке врсте министра грађевина).³⁴⁰ Први посредник је у овом конкретном случају био Хаџи Никола, док су се на позицији другог често смењивали многобројни званичници из редова државне администрације.³⁴¹ На врху овог пирамидално устројеног система неприкосновену врховну позицију заузимао је кнез Милош. Газдински однос и захтевану беспоговорност наредби када је о градњи двора реч, сликовито дочарава више пута препричавана анегдота о томе како је током припремних радова на изградњи Конака кнегиње Љубице, кнез Милош у духу практиковане политике застрашивања, лично дошао на градилиште, укопао дирек и окачио ченгеле као опомену мајсторима у случају да кућа не буде ваљала.³⁴² Међутим, да је свест о важности и значају јавних грађевина у процесу изградње државе била развијена, сведочи нам и чињеница да је управо кнез издао 1834. године акт дефинисан у седам тачака

³³⁸ К. Митровић, *Топчидер...*, 52-53. О хијерархији и функционисању тајфи видети наведену литературу посебно напомену 5; М. Јовановић, *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба*, Београд-Крагујевац 1987, 97-101; К. Томовски, *Велешките мајстори и зографи во XIX и XX век. Преглед на творештвото*, Културно наследство св. 5, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје 1959, 51-59; А. Кадијевић, нав. дело, 14-24; N. Makuljević, *State, society and visual culture: late Ottoman architecture in Serbia, Macedonia and Bosnia and Herzegovina / Država, društvo i vizuelna kultura u Srbiji, Makedoniji i Bosni i Hercegovini*, Centres and peripheries in Ottoman architecture: Rediscovering a Balkan Heritage, Hartmuth, Sarajevo 2011, 118-121; М. Коларић, нав. дело, 237-249.

³³⁹ Б. Вујовић, нав. дело, 143; К. Митровић, нав. дело, 54-55.

³⁴⁰ О овоме детаљно у К. Митровић, нав. дело, нав. стр. (са наведеним изворима).

³⁴¹ Исто.

³⁴² М.С.Петровић, нав. дело, 94-95.

којим су прописана права и обавезе надзорника државне изградње, *бина-емина* за кога је тада и званично био постављен Хаџи – Никола Живковић.³⁴³

Упоредо са изградњом *Новог двора* тј. Конака, бележимо и прве урбанистичке активности на простору Варош – капије. Просецају су и калдрмишу улице, истурени плацеви се секу, трошне учерице руше, а увучени плацеви добијају додатно земљиште како би изашли на регулациону линију. Простор око старе цркве је ограђен и забрањено је даље сахрањивање на том месту, а сазидан је и дрвени звоник одакле су недељу дана готово без прекида звонила звона у част озваничења права стечених Бератом и Хатишерифом.³⁴⁴ Простор недвосмислено османске вароши изменио се суштински, како идејно, тако и материјално, јер поред градитељских активности иницираних од стране кнеза Милоша, имућни трговци и занатлије подизали су репрезентативна резиденцијална здања стварајући један сасвим нови Београд који ће убрзо постати средиште обновљене српске државе.³⁴⁵

Извештаји Хаџи Неимара, Петра Лазаревића и Томе Вучића - Перишића, откривају нам да је процес изградње *Новог конака* обележен бројним проблемима од незахвалног терена, преко тешкоћа са набавком материјала и, најпосле, организацијом и ангажовањем радника.³⁴⁶ На овом комплексном градитељском подухвату било је ангажовано многобројно људство најпознатијих мајстора тога периода.³⁴⁷ Међу њима се, уз Хаџи Неимара, помињу мајстори Богдан и Стојиљко и, посебно, Јања Михајловић и Никола Ђорђевић који са својим тајфама представљају доминантне носиоце градитељске продукције Милошеве прве владе.³⁴⁸ Упркос бројним недаћама и незахвалним условима, Конак кнегиње Љубице завршен је 1831. године.³⁴⁹

Нова дворска резиденција осмишљена је као слободностојећа репрезентативна градска палата на пространој богато озелењеној парцели, окруженој високим

³⁴³ М. Коларић, нав. дело, 233; М. Ротер-Благојевић, Архитектура грађевина јавних намена изграђених у Београду од 1830. до 1900. године, (рукопис магистарског рада одбрањен на Архитектонском факултету 1994), 96-97.

³⁴⁴ Д. Ванушић, А. Стојановић, П. Поша, нав. дело, 19. О зачецима регулације видети више у: Б. Максимовић, Идеје и стварност урбанизма Београда 1830-1941, Београд 1983, 8-12.

³⁴⁵ Исто, 20-22. М. Ротер-Благојевић, Стамбена архитектура Београда у 19. и почетком 20. века, Београд 2006, 35-37.

³⁴⁶ М. Коларић, нав. дело, 181; Б. Вујовић, нав. дело, 137; Д. Ванушић, А. Стојановић, П. Поша, нав. дело, 25; АС КК III 413, 420, 421, 422, 426, 429.

³⁴⁷ С.Г. Богуновић, нав. дело, 221; М. Коларић, нав. дело, 27-29.

³⁴⁸ М. Коларић, нав. дело, нав. стр.

³⁴⁹ М. Петровић, нав. дело, 426; И.М. Здравковић, нав. дело, 415.

пуним зидом, са предбаштом према главној улици и унутрашњим двориштем према Савској падини где су само чланови породице имали приступа.³⁵⁰ Према Богојављенској улици налазила се масивна зидана колска капија са пространим кровом од ћерамиде који је својом изломљеном хоризонталном линијом стрехе понављао живописан тимпанонски мотив кровног покривача конака.³⁵¹ Репрезентативност и луксузност здања у видокругу турских великодостојника Београдске вароши биле су у служби речитог израза моћи и нарасле позиције српског кнеза и припадајуће државе.

Сразмерно велико, ово репрезентативно здање заузима правоугаони простор од готово 500m², спољних димензија 26 x 18m.³⁵² Састоји се од подрума, приземља и спрата. Посматрајући здање из перспективе дворишта, због усклађивања са стрмом косином терена, оставља утисак монументалне двоспратнице. Године 1836. дозидан је тик уз југозападни зид амам са тоалетом који је повезан са зградом и са њом чини целину.³⁵³

Сл. 22 Конак кнегиње Љубице у Београду, изглед према Богојављенској улици, снимак И. В. Громана из 1876. године, збирка Музеја града Београда инв. бр. ВМ Р 7655 (Ур 5053)

По својој архитектонској замисли, минуциозности реализације, естетици и луксузној опреми, реализовано здање видљиво и достојно репрезентује друштвени углед, значај и материјалну моћ српског владара. Истовремено, ова

³⁵⁰ Б. Вујовић, нав. дело, нав. стр; J. Bogdanovic, nav. delo, 174; С.Г. Богуновић, нав. дело, нав. стр.

³⁵¹ А. Дероко, *Један стари београдски ентеријер*, ГГБ I, Београд 1954, 215

³⁵² Б. Несторовић, нав. дело, 56; С. Г. Богуновић, нав. дело, нав. стр.

³⁵³ Б. Несторовић, нав. дело, 57.

отмена господска кућа представља брижљиво конципирани заштитни омотач приватности породице. О томе сведочи избор дворишне фасаде за главну и у складу са том интимном функцијом њена деликатнија обрада, акцентовани дворишни прилаз и гравитирање свих просторија веће важности ка тој страни што додатно употпуњује оцену да је пројекат Новог београдског конака засигурно проистекао из пера зрелог архитекте плодног искуства и оштроумне градитељске продуктивности.³⁵⁴

Конак кнегиње Љубице има пажљиво осмишљен конструктивни склоп.³⁵⁵

Сл. 23 Конак кнегиње Љубице у Београду, чеона фасада, снимак из фото документације Историјског музеја Србије бр. 29/29

Обимни фундаменти и подрумски зидови изведени су од грубих тесаника са местимичном употребом дрвених сантрача.³⁵⁶ Сводови подрума са потпорним луцима изведени су од опеке, док су носећи четвртасти ступци и плитки пиластри зидани од притесаног камена са понеком уметнутом опеком.³⁵⁷ Зидови приземља и спрата рађени су у комбинацији бондручне конструкције са испуном од опеке и овојним ојачањима од опеке у спољним слојевима. Напоследку, зидови су обложени двоструким слојем малтера који је на спољним

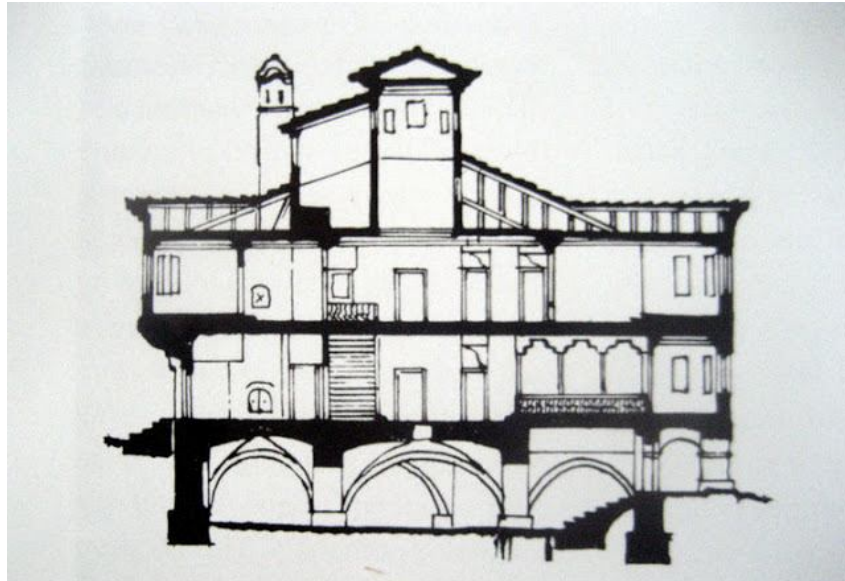
³⁵⁴ Б. Несторовић, нав. дело, 53-54.

³⁵⁵ Н. Несторовић, нав. дело, 19; И. М. Здравковић, нав. дело, 416; А. Дероко, нав. дело, нав. стр.

³⁵⁶ Б. Вујовић, нав. дело, 139; С. Г. Богуновић, Архитектонска енциклопедија Београда XIX и XX века I, Београд 2005, 223.

³⁵⁷ Б. Вујовић, нав. дело, нав. стр; С.Г. Богуновић, нав. дело, нав. дело, нав. стр.

фасадама педантно углачан и окречен, те даје грађевини готово мермерно елегантни финиш. Кровна конструкција на четири воде карактеристично дубоких стреха са веома издуженим димњацима, начињена је од масивне храстовине и покривена ћерамидом. Кров ефектно надвишава централно постављена осмострана кула, осматрачница за стражу и светларник названа *Баба Финка*, одакле се пружају далеке визуре на реку Саву и Подринске планине.³⁵⁸

Сл. 24 Конак кнегиње Љубице у Београду, вертикални пресек кроз здање објављено у: Љ.Милетић-Абрамовић, Архитектура резиденција и вила Београда 1830-2000, Београд 2002, 24.

Основом Конака кнегиње Љубице доминира апсолутна симетрија и затворени композициони склоп свих површина плана.³⁵⁹ Симетрија је хармонично подржана и у спољним, добро избалансираним архитектонским обележјима овог здања. Доследно спроведен принцип симетрије који се протеже и кроз узајамно прожимање хоризонтала и вертикала, доприноси јасноћи и прегледности унутрашње организације простора.³⁶⁰ Распоред основе са традиционалним централним просторним решењем је поновљен на оба нивоа.³⁶¹ Средишњи хол је срце простора око кога су складно распоређене остале одаје.³⁶²

³⁵⁸ Исто.

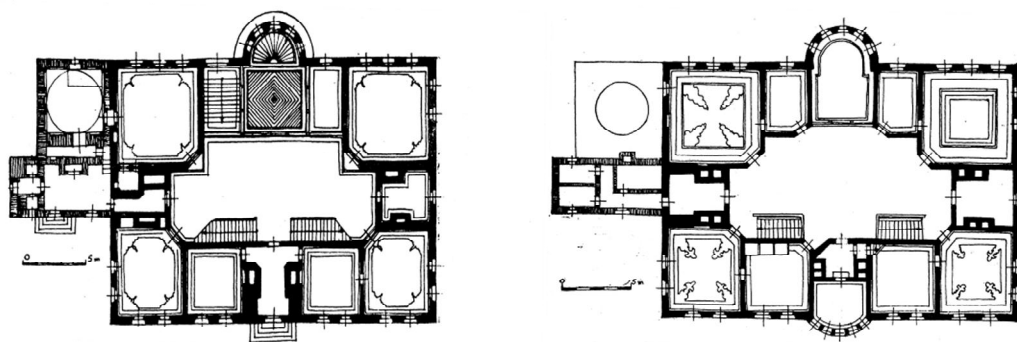
³⁵⁹ Овде треба изузети касније дозидану структуру амама који је нарушио савршену правоугаону пропорцију. Б. Вујовић, нав. дело, нав. стр.

³⁶⁰ М. Ђурђевић, А. Кадијевић, *Симетрија у новијој српској архитектури*, ЗЛУМС 27/28, Нови Сад 1991-1992, 3.

³⁶¹ Д. Ђурић – Замоло, Београд као ...,154.

³⁶² Проф. Дероко је посебну пажњу посветио провенијенцији централног хола са диванханом, карактеристичне унутрашње организације простора резиденцијалних здања на Балкану. Он је порекло овог елемента видео у атријумима кућа Месопотамије, Египта и античког Средоземља, који је ширењем у области са континенталном климом попут Балканског полуострва еволуирао

Оса коју формирају улаз, вестибил са симетрично постављеним двокраким степеништем и затворена диванхана која је оријентисана према унутрашњем врту, представља чврсту осовину која се рефлектује вертикално на чеоном фасадном платну од улазних врата, потом преко обличастог екрера изнад њих, преломљене линије крова, па све до наглашене позиције куле. У угловима су позиционирани четири велике одаје, а поред улаза две мање. Између су распоређене оцаклије. Широкопотезна решења потпомогнута логиком симетрије, како у распореду спољних маса, тако и у концепцији ентеријера, доприносе монументалности, док вешто изведени детаљи свеукупно живописној композицији.

Сл. 25 Конак кнегиње Љубице у Београду, основе приземља (лево) и спрата (десно) са дозиданим амамом, по снимцима арх. Б. Којића, објављено у: И. М. Здравковић, *Конаци кнез Милошеве Србије*, ГЕИ САН књ. 2-3, Београд 1953-54, 3 (415).

Оцаклије су за задње стране повезиване каљевим пећима, а њихова ложишта су била смештена у малим департаманима између спаваћих соба и свака је имала свој димњак који их на кровној, петој фасади позиционира у простору. Простори диванхана су се загревали *мангалима*, преносивим бакарним посудама са ножицама у којима је тињала жеравица.³⁶³ Скучени улазни простор у који се са уличне стране ступа у конак, отвара се ка холу симетрично постављеним стрмим високим монументалним степеништем што је психолошки припремало посетиоца да понизно приступи владарском телу које је симболички и физички било издигнуто за два степеника у диванхани изнад вестибила у односу на ниво централног хола спрата. Простор мушке, кнежеве диванхане за најприватније

у унутрашњи хол зграде око којег се групишу остале одаје док једна страна остаје отворена у виду диванхане према дворишном простору где остварује непосредни визуелни, симболички и физички контакт са природом и одакле црпи светлост и ваздух. А. Дероко, нав. дело, 215 - 216.

³⁶³ Н. Стефановић, Београд кроз кључаоницу 100 кућа, Београд 2013, 164.

аудијенције се на уличној фасади речито манифестовао полукружним еркером са ефектним тимпанонским кровом наглашеног испада. Претпоставља се да је рељефни српски грб са штитом, оцилима и надвишеном круном био постављен испод кровне стрехе уличног еркера у лето 1839. године, када је Конак кнегиње Љубице постао званичном резиденцијом кнеза Михаила.³⁶⁴ Овај еркер представљао је „очи зграде“ са погледом на улични живот, али су решетке на прозорима и сразмерно скучени улазни отвор јасно стављали до знања о заштити интима кнежевог двора. Без обзира на то што је кнез Милош ретко боравио у Новом београдском конаку, његова диванхана је морала увек бити спремна за изненадни долазак владара и репрезентовати његову свеprisутност. У малом затвореном холу испред кнежеве диванхане налазе се скривене степенице које остварују пролаз на поткровље одакле је стража контролисала читаву околину.³⁶⁵

Сл. 26 Конак кнегиње Љубице у Београду, дворишна фасада, акварелисани цртеж Алексеја Васиљева из 1936. године, публикувано у: Д. Ванушић, А. Стојановић, П. Поша, Конак кнегиње Љубице, Ентеријери београдских кућа 19. века, Београд 2012.

Упркос репрезентативним функцијама двора, концентрација највећих просторија према унутрашњем дворишту са две диванхане постављене једна изнад друге, те архитектонски богато обрађена дворишна фасада са два широка портала и јединим приступом подруму, сведоче о томе да је конак превасходно био намењен задовољењу устаљених потреба и традиционалних навика

³⁶⁴ М. Поповић, нав. дело, 111.

³⁶⁵ Д. Ванушић, А. Стојановић, П. Поша, нав. дело, 26.

породице. Дворишна фасада изразитије изражава савршено симетричну композицију простора двоспратним полукружним испадом диванхана, тремом под њима и истакнутим масивним подрумским вратима.³⁶⁶

Најсвечанији простори Конака кнегиње Љубице су биле диванхане које су представљале места окупљања. Посебно пространа и истакнута јесте диванхана приземља која је служила за званичне аудијенције и дневним окупљањима чланова породице. Она је од хола атрактивно издвојена дрвеним стубовима са специфично китњастим луцима аркаде и зиданим парапетима. Издигнута је два степена у односу на основни ниво пода. Репрезентативна функција овог простора и жељена нота свечаности додатно је наглашена дрворезбареном бојеном декорацијом. Многобројни прозорски отвори уносе обиље светлости и дарују простору неопходну прозачност. Широки степеницама излазило се у култивисани врт. Поплочана каменом, приземна диванхана даривала је, посебно у летњим данима, хладовит ентеријерски кутак, а пријатна близина баште дозвољавала је у пуној мери уживање у благодатима врта унутар дома када временске прилике нису ишле у прилог боравку на отвореном.³⁶⁷ Миндерлуци прекривени ћилимима пратили су социјално захвалну лучну форму прозорског зида, а комфор су додатно употпуњавали бројни јастуци и шилџетци.³⁶⁸

Диванхана спрата, позиционирана тачно изнад диванхане у приземљу, поседује значајно мање формалан тон и самим тим приватнији карактер. Интимнија у димензијама и архитектонској обради, смештена је у нивоу пода, али је истанчаним декором и функционално и симболички истакнут њен високо котирали положај у хијерархији простора конака. Према холу се отвара дискретно акцентованим пролазом који формира пар елегантних витких стубова, док је бочно затворена зидовима и утапа се у остали низ просторија.³⁶⁹ Ова диванхана је имала раскошно осликану декорацију омалтерисане таванице која је указивала на високи статус укућана. За потребе уређења ентеријера и овде је био ангажован италијански мајстор на гласу по изради декоративних малтерних таваница Ђузепе ди Антонио ди Лугано.³⁷⁰ Молерске радове у

³⁶⁶ Б. Несторовић, нав. дело, 53.

³⁶⁷ А. Дероко, нав. дело, 216 - 217

³⁶⁸ Д. Ванушић, А. Стојановић, П. Поша, нав. дело, 28.

³⁶⁹ А. Дероко, нав. дело, 217.

³⁷⁰ Постоје и извесне претпоставке да је Антоније Талијан, како су називали овог умешног декоратера, сарађивао и на финансирању фасада. Б. Несторовић, нав. дело, 56.

конаку изводио је искусни мајстор Ђорђе Далаћур.³⁷¹ Углови изнад бочних врата диванхане спрата су лучно профилисани и заједно са комплексном обрадом таваница и пода стварају живу декоративну мрежу која у садејству сликаног програма активно доприноси богатом доживљају свеукупног простора и уверљивој илузији свода. Диванхане Конака кнегиње Љубице представљају једне од најбоље очуваних примера диванхана на територији Балкана.³⁷²

Слично као и у претходним конацима, бројност просторија, луксузност опреме која је омогућавала комфор и уживање у тренуцима доколице, дозвољеним само припадницима највиших друштвених слојева говори у прилог подржаног концепта политике величајности. Претпоставља се да су сви репрезентативни делови Новог конака у Београду били осветљени фењерима, полијелејима и великим петролејским лампама које су качене и спуштане са таваница помоћу гвоздених вешалица са котуром.³⁷³

Када је 1842. године кнегиња Љубица била принуђена да напусти Србију, све ствари из њеног конака су биле изнете и остављене у дворишту.³⁷⁴ Зграду су у наредним годинама користиле и према себи прекрајале бројне државне институције.³⁷⁵ У недостатку извора, немогуће је прецизно одредити функцију сваког појединачног простора. Сама архитектура употпуњена фрагментарном грађом, недвосмислено сведочи да је Нови двор од почетка замишљен и заснован као церемонијални простор и простор приватности чланова владарске породице. Посебна пажња и будност у опремању ентеријера била је посвећена просторијама на спрату. Металне шарке, квалитетна ораховина за крила врата и подове и месингане жуто колорисане браве биле су специјално поручене из

³⁷¹ Б. Несторовић, нав. дело, 57.

³⁷² Исто. О сродним примерима украшавања таваница на подручју Македоније видети: А. Светиева, Резбарени тавани, долапи и врати во Македонија, Скопје 1992.

³⁷³ Исто; Д. Ванушић, А. Стојановић, П. Поша, нав. дело, 31.

³⁷⁴ Н. Раносовић, *Намештај у Конаку кнегиње Љубице*, ГГБ VII, Београд 1960, 171.

³⁷⁵ Од 1842. године Конак кнегиње Љубице користио је Лицеј, 1845. године Прва београдска гимназија, 1863. Апелациони и Касациони суд, 1912. Завод за васпитање глувонеме деце, потом у периоду од 1929. до 1935. године Музеј савремене уметности, а од 1941. године Црквени музеј и део Патријаршије. У периоду од 1947. до 1971. године у Конаку кнегиње Љубице налазио се Републички завод за заштиту споменика културе Србије. Између 1971. и 1979. године изведена је санација и реконструкција Конака кнегиње Љубице под руководством Светислава Вученовића. С. Вученовић, Конзервација и адаптација Конака кнегиње Љубице, у: Косанчићев венац (ур. С. Вученовић), Београд 1979, 69-85. Од 1980. године ово здање је ушло у састав Музеја града Београда под чијом ингеренцијом се и данас налази. Д. Ванушић, А. Стојановић, П. Поша, нав. дело, 10-11.

Граца, а порцеланске глазиране пећи из Пеште.³⁷⁶ Раскошнији намештај, богатија монументална декорација и луксузнији кућни инвентар првог спрата иду у прилог претпоставци да је цео горњи спрат био намењен „приватности“ чланова владарске породице.

Велике добро осветљене просторе оријентисане ка унутрашњем дворишту користили су такође чланови породице, док су приземне просторије које су гравитирале ка улици биле намењене помоћном особљу двора. Економске просторије и додатне споредне собе за смештај послуге, налазиле су се у засебној згради унутрашњег дворишта.³⁷⁷ Са много сигурности, тврди се да је соба у приземљу, са десне стране била намењена кнезу, док је соба уз коју је касније дозидан амам, користила кнегиња. Пре дозиђивања, једино је ова соба имала мало ноћно купатило тзв. *амамицик*.³⁷⁸ Тоалетни простор је на фасадном зиду имао перфорације за потребе вентилације и осликану флоралну декорацију која је остала једино сведочанство првобитне зидне декорације Конака кнегиње Љубице.³⁷⁹ Када је 1836. године дозидан велики приватни амам, уз њега су изграђене и санитарне просторије.³⁸⁰ Придодато једносратно здање има квадратну основу и засведено је зиданом куполом са многобројним клобучастим окулусима који су доприносили угодности и обезбеђивали неопходну приватност корисницима.³⁸¹ У складу са политиком величајности и препознатљивим знаком луксуза у оквиру османске резиденцијалне културе, амам Конака кнегиње Љубице је изграђен од најквалитетнијих материјала тога времена попут опеке, камена и стакла. Посебну ексклузиву представљала је употреба мермера који је готово искључиво коришћен за сакралне грађевине и ређе вестибиле јавних здања. За потребе извођења пода и каменог подеста кнез Милош је одобрио поруџбину двадесет и пет плоча студеничког мермера које је израдио Милосав Ђурђевац.³⁸² Комплетно парно купатило грејало се системом

³⁷⁶ АС, КК VI 364, КК III 426; М.С. Петровић, нав. дело, 97; Д.Ђурић – Замоло, нав. дело, 155; С.Г. Богуновић, нав. дело, нав. дело, 222.

³⁷⁷ Д.Ђурић-Замоло, нав. дело, 155.

³⁷⁸ Д. Ванушић, А. Стојановић, П. Поша, нав. дело, 29.

³⁷⁹ Мотив цвећа у вази, присутан на цариградским дворovima доследно је понављан широм Османског царства. К. Митровић, нав. дело, 80-82. О архитектури и ликовној пракси на Цариградском двору, репертоару владарске визуелне репрезентације и симболичној улози декоративне уметности видети: Н. Inalick, G. Renda (ed.), *Ottoman Civilization* vol. 1-2, Ankara 2003.

³⁸⁰ Б. Несторовић, нав. дело, 57; М.С. Петровић, нав. дело, 97.

³⁸¹ Д. Ванушић, А. Стојановић, П. Поша, нав. дело, 29.

³⁸² АС, КК XIV 2162

хипокауста чије су скупocenост изградње, па самим тим и ретка примена у домовима тог периода, такође било у служби истицања величајности породице.³⁸³ Додатно амам се са феноменолошког аспекта кроз призму купања може схватити не само као израз хедонизма, луксуза и комфора, већ и као пурификацијски чин прочишћења владарског бића од овоземаљских прљавштина.

Иако је чврсто укорењен у дубоко традиционални градитељски идиом који се читава у савршено симетричној и компактно структурираној композицији плана и препознатљивим архитектонским обележјима кућа истакнутих појединаца на ширем простору Балкана, Конак кнегиње Љубице уводи суптилне иновације који се, пре свега, уочавају у разигранојној силуети грађевине подстакнутој атрактивним суперпонирањем визуелних мотива фасадних платана и у тежњи ка раскошнијој обради у другостепеној пластици попут пиластера, сегментно лучних завршетака, парпетних плоча и шамбрана прозора и профилисаних кровних и подеоних венаца. Посебна пажња која је била посвећена конструктивном склопу конака, засвођавање простора подрума, унутрашња обрада плафона, таваница и столарије, потом искорак ка појединим функционалним детаљима, уношење комода, огледала, кревета у собе и уопште интервенције које теже употребним вредностима простора у корак са савременим начином живота, сведоче о живом интересовању и отворености кнеза и његових градитеља ка новим искуствима и истраживању ефеката уметничких новитета и естетских освежења у српској средини.³⁸⁴

Наступајући осетни талас европског утицаја, децентно аплициран на здању Конака кнегиње Љубице, био је одраз свеопштих струјања и промена у ондашњој визуелној култури Османског царства. Обимна царска уметност цариградског двора није остала имуна на свепрожимајући ефекат европске уметности дворова, нарочито барокне и рококо естетике који ће се снажно одразити на културни модел становања припадника угледних чланова османског друштва, посебно на резиденцијалним здањима оснажених моћника провинцијског племства. У складу са потребама власника, у духу навика и укуса интонираног мало позантом европском естетиком, домаћи мајстори балканског региона, стварали су велика градитељска дела ослоњени само на немушта

³⁸³ Д. Ванушић, А. Стојановић, П. Поша, нав. дело, 30.

³⁸⁴ Б. Вујовић, нав. дело, 139.

упуства наручилаца у опсегу невеликих локалних материјалних могућности уз помоћ великог искуства и природног талента нетакнутог академским нормама. У прилог оваквој тврдњи иде и један од ретких сачуваних примера резиденцијалне архитектуре на територији Балкана попут импресивног комплекса конака Авзи-паше у месту Бардовци близу Скопља. Најмоћнији и најбогатији паша који је владао Скопским санџаком током прве половине деветнаестог века, сазидао је себи импозантан резиденцијални комплекс, највероватније током тридесетих година деветнаестог века.³⁸⁵

Сл. 27 и Сл. 28 Цртежи конака Авзи-паше у Бардовцу код Скопља, објављено у: (сл. 24 – лево) Б. Којић, Конаци и чифлик Авзи-паше у Бардовцу код Скопља, Зборник за заштиту споменика културе IV/V и (сл.25 – десно) А. Дероко, Народно неимарство II, Београд 1940.

Запањујућа је морфолошка сличност резиденције једног од најутицајнијих људи на територији Балкана са Новим двором у Београду. Додатно, овај импозантан комплекс осмишљене композиције слободно постављених објеката разуђених структура и динамично обликованих фасада окружених култивисаним парковским површинама, са ентеријерима раскошних дуборезних и штуко декорација, осликаним ведутама на зидовима, мермерним фонтанама и другим сличним елементима који манифестују привилеговани и утицајни друштвени положај власника, показује склоност ка интервенцијама у простору и пејзажу сведочећи о неспорном утицају нововековних дворских ансамбала на репрезентативну уметност Османског царства.³⁸⁶

У савршеном садејству традиционалних и нових вредности, монументалне и живописне обраде, репрезентативности и интимности, Конак кнегиње Љубице заузима посебно место међу београдским јавним здањима са завидним степеном

³⁸⁵ Овај изузетни комплекс нестао је у повлачењу немачке војске 1944. године. Б. Којић, Конаци и чифлик Авзи-паше у Бардовцу код Скопља, Зборник за заштиту споменика културе IV/V, Београд 1955, 223-242.

³⁸⁶ J. Bogdanovic, nav. delo, 173.

архитектонске простудираности, као несумњиви означитељ друштвених и културних прилика првог раздобља Милошеве владавине и уметничке праксе и укуса елите тек ослобођеног српског друштва.

2.2.6. Дворски комплекс у Топчидеру

У атмосфери која је одисала неспокојем и политичко-дипломатским сукобима са београдским везирима, кнез Милош је почетком треће деценије био осујећен у намери да пресели престоницу Кнежевине у Београд са седиштем у Новом конаку. Од планова за стварање новог Београда ван шанца кнез није одустајао. Међутим, спорост процеса изградње државно – дворског ансамбла у Савамали који ће, се како ћемо то убрзо показати, отегнути читаву деценију, налагала је да се у међувремену пронађе алтернативно решење које ће, макар привремено, обезбедити кнезу репрезентативну резиденцију у складу са новонасталим околностима потврђеног владарског статуса и политичке еманципације. Безбедна присутност репрезентативне појавности владара у непосредној близини Београда остварена је подизањем дворског комплекса у Топчидеру.³⁸⁷

У нераскидивом преплету политике и економије, пољопривреде и трговине, не изненађује кнез Милошев избор пространог плодног поседа на заравни Савског пристаништа и долине Топчидерке уоквиреног шумовитим благим падинама Сењака, Дедиња и Кошутњака. Поред стратешког фактора безбедне дистанце од одбрамбених јединица београдског везира и истовремене погодне близине Београдској вароши, избор Топчидера имао је снажан економски тон. Кнез Милош је монополистички контролисао спољнотрговинске послове са Влашком, Молдавијом и Хабзбуршком монархијом, а једна од фреквентнијих царинарница била је смештена управо код Аде Циганлије.³⁸⁸ С друге стране, будући да је кнез поклањао велику пажњу пољопривреди и сточарству, као есенцијалним и уносним изворима личних прихода, то су геоморфолошки

³⁸⁷ К. Митровић, *Двор кнеза Милоша Обреновића* у: Приватни живот код Срба у XIX веку (прир. А. Столић, Н. Макуљевић), Београд 2006, 261-301; К. Митровић, *Топчидер – двор кнеза Милоша Обреновића*, Београд 2008. Дворски комплекс кнеза Милоша у Топчидеру свеобухватно је проучила Катарина Митровић у цитираним делима, па ћемо за наше сагледавање историјата дворова у Србији се ослонити на недавно објављене резултате њених изучавања.

³⁸⁸ Р.Љушић, нав. дело, 99 – 106.

услови плодног топчидерског пространства природно га предодредили за позицију будућег дворског комплекса. Позиционирана у непосредној околони тадашњег града, на стратешки важној транзитној тачки која омогућавала контролу и блокаду Београдске тврђаве, Топчидерска долина је веома рано постало важно војно упориште, па је и у Првом српском устанку Карађорђе на овом месту улогорио своје устанике међу којима је био и кнез Милош.³⁸⁹

Други битан аспект овог подручја оличен је у чињеници да је веома рано био препознат од водећих политичких чинилаца као ексклузивно место ужитка у готово рајској природи и омиљено излетиште истакнутих Београђана. Евлија Челебија означава Топчидер винским крајем, а век касније видимо га убедљиво маркираног као елитно подручје мајура аустроугарских великодостојника и ловачко насеље принца Александра Виртенбершког.³⁹⁰ У време турске владавине Београдом, београдски везир би одлазио у Топчидер на теферич који је био привилеговани облик коришћења слободног времена и популарна церемонијално хедонистичку форма излета и одмора.³⁹¹ Поседовање Топчидера, било је као што видимо, вишевековни традиционални означитељ формалних господара Београда и самим тим је био предодређен да постане кључни топос српског владара. Све горе наведено имало је утицаја на кнежеву одлуку да до почетка треће деценије запоседене, расели и присвоји већи део Топчидерске области, а од 1831. отпочне интензиван рад на култивисању подручја и предузме опсежну градитељску активност у циљу обликовања адекватног политичког простора.³⁹²

Конституисање дворског комплекса у Топчидеру отпочело је ограђивањем Кошутњака, исушивањем терена и копањем темеља за резиденцију 29. марта 1831. године након што је кнез Милош послао Стефану Пазарцу планове из

³⁸⁹ П. М. Ненадовић, нав. дело, 109-113. К. Протић, *Ратни догађаји из Првог српског устанка под Карађорђем Петровићем 1804 – 1813*, Годишњица Николе Чупића књ. XIII, Београд 1893, 222-224; Б. Стојановић, *Путовања кроз историју и урбанизам Београда*, ГГБ XX, Београд 1973, 383 – 428; Б. Вујовић, нав. дело, 141.

³⁹⁰ Е.Челеби, *Путопис, Одломци о југословенским земљама*, Сарајево 1979, 91; Ж. Шкаламера, *Мапа једног дела београдског дистрикта из 1721. године*, ГГБ XVII, Београд 1970, 53. Б. Стојановић, нав. дело, 405.

³⁹¹ Б. Стојановић, нав. дело, 405; К. Митровић, *Топчидер...*, 20-21; М. Тимотијевић, *Приватни живот у јавном простору. Теферичи, излети и одмори*, у: М. Поповић, М. Тимотијевић, М. Ристовић, *Историја приватног живота у Срба од средњег века до савременог доба*, Београд 2011, 379-382.

³⁹² „Топчидер је мој и ја ничије коње не пуштам, а честити везир нек дева коње где и досад!“ Овим речима Милош демонстрира непоколебану моћ оспоравајући и самом везиру да шаље своје коње на испашу у Топчидер. М. С Петровић, нав. дело, 100; К. Митровић, нав. дело, 23

Крагујевца са детаљним упутствима.³⁹³ Процес изградње који се, и у овом случају одвијао по ауторитарним и нескривено волунтаристичким упутствима самог кнеза, развијао се изузетно брзо.³⁹⁴ Током само једне године подигнуто је срце комплекса - Милошев конак и приближно петнаест придворних објеката у виду кухиња, пекара, млекара, коњушница, шупа и амбара.³⁹⁵ Репрезентативна обрада ентеријера и пропратни завршни радови на уређењу одложиће кнежево уселење до 3. маја 1834. године.³⁹⁶ Кнез Милош ће паралелно са осталим градитељским активностима, наставити да плански дограђује Топчидерски комплекс све до краја своје прве владавине са стратешким циљем утемељења овог простора као државно – династичког топоса.³⁹⁷ Кнегиња Љубица се са децом уселила у Топчидер нешто касније, 18. маја 1837. године.³⁹⁸

За разлику од кнежевих ранијих дворских комплекса који се могу дефинисати као палисадом и ровом осигураних и упросторених скупина управних и економских зграда у оквиру вароши, Топчидер представља новину по својој значајно увећаној површини, али и по томе што је функционисала као аутономна и свесно артикулисана целина међусобно повезаних објеката, смештена у однегованом природном окружењу, далеко изван града.³⁹⁹

³⁹³ КК VI 88; М. С. Петровић, нав. дело, 98; Д. Ст. Павловић, Конзерваторско-реставраторски радови у Београду. Три зграде из времена кнеза Милоша, ГГБ II, Београд 1955, 287-288; К. Митровић, Топчидер..., 60.

³⁹⁴ М. Коларић, нав. дело, 24,189.

³⁹⁵ М. Петровић, нав. дело, 761-762; К. Митровић, нав. дело, 52, 63.

³⁹⁶ Д. Ст. Павловић, нав. дело, 288; Б. Несторовић, нав. дело, 57; М.С.Петровић, нав. дело, 99.

³⁹⁷ К. Митровић, *Двор кнеза*,268.

³⁹⁸ Требало је због безбедности да се кнегиња исели још 1831. године, али је због појаве колере у долинама река она пребачена у Пожаревац где је највећим делом боравила до пресељења у Топчидер. АС КК VI 921, 135.

³⁹⁹ Б. Вујовић, нав. дело, нав. стр; К.Митровић, Топчидер..., 59.

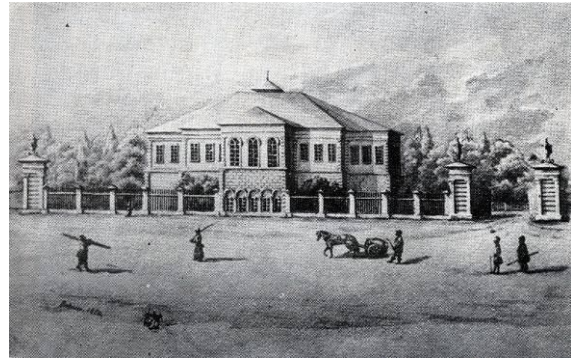
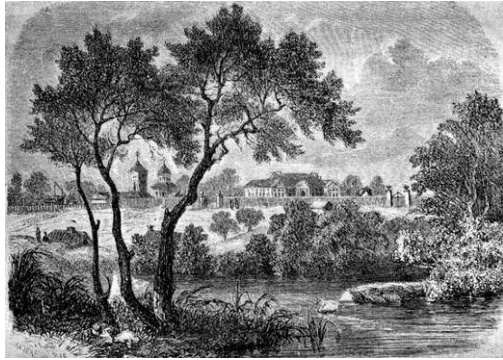
Сл. 29 Срце дворског комплекса у Топчидеру, Милошев конак и придворна црква Светих апостола Петра и Павла, разгледница из збирке Музеја града Београда, инв. бр. 29 - 461

Попут претходних комплекса важан аспект представља разграната дворска економија, с том разликом што је она у Топчидеру непосредније имплементирана у двор. Узорни модел у овако формираном типу дворског комплекса, истраживачи виде у ансамблима ексклузивних средњоевропских владарских резиденција које су по правилу измештене изван урбаних средишта у оплемењеној дивљини природе, надамак великих градова.⁴⁰⁰ Овде су посебан утицај засигурно морали имати племићки велепоседи у Дунавским кнежевинама који су захватили велика пространства и били формирано као мала урбана насеља окружена аграрним пејзажима.⁴⁰¹ На овим просторима је кнез Милош често боравио, а у Влашкој ће убрзо себи и откупити два већа имања.⁴⁰²

⁴⁰⁰ Б. Вујовић, нав. дело, нав. стр;

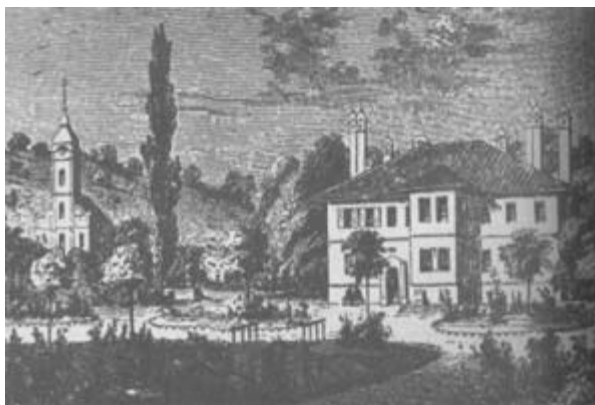
⁴⁰¹ К. Митровић, *Двор кнеза* ..., 268

⁴⁰² Исто; Србија у години 1834..., 35. О српским племићким поседима у румунским кнежевинама видети: В. Поповић, *Српски поседи у Румунији у XIX веку*, Зборник радова Народног музеја у Чачку, Чачак 1974, 29-51.

Сл. 30 (лево) Владарски комплекс Гика на реци Колентини у Букурешту, изграђен 1822. године гравира из 1859. године, преузето са <http://www.show.ro/bucuresti/pages/057-a.htm>

Сл. 31 (десно) Резиденција великог бана Михаи Гике у Букурешту, изграђен почетком деветнаестог века, акварел из 1850., преузето са <http://www.show.ro/bucuresti/pages/036.htm>

Сл. 32 „Књажевска пољска кућа у Топчидеру код Београда“, акварелисани бакрорез Куна фон Квицова из 1856., први визуелни документ Милошевог конака у Топчидеру, објављено у: К. Митровић, Топчидер – двор кнеза Милоша Обреновића, Београд 2008, 48.

Милошев дворски комплекс у Топчидеру обухватао је првобитни ток реке Топчидерке и био издвојен дрвеном оградом. Састојао се од сложено исконструисаног система јасно организованих слојева. Резиденција кнеза Милоша била је постављена на пространи калдрмисани плато који се простирао испред главног улаза, док је иза био пут који је спајао двор са придворном капелом. У близини су се налазиле култивисане баште и воћњаци. Пространа пољана испред дворске цркве маркирана чесмом и отвореним гозбеним павиљоном служила је за масовна окупљања перфромативне свечаности. Појас око цркве и резиденције састојао се од објеката за смештај установа новоуспостављене власти, а све је заокруживао аграрно-индустријски пејзаж са привредним објектима.⁴⁰³

Окосницу језгра дворског комплекса представљају најрепрезентативнија здања, Кнез Милошев конак и придворна црква Светих апостола Петра и Павла која је подигнута у периоду између 1832. и 1834. године. Важну разлику у односу на раније засноване дворске комплексе представља директна и недвомсилена

⁴⁰³ К. Митровић, Топчидер...116-123.

интеркомуникативна и ритуална повезаност између резиденције и цркве (која овде није парохиска већ дворска) чиме се успоставља један посебан значењски однос и оперативни механизам.⁴⁰⁴ Читав комплекс је обиловао бројним помоћним објектима који су подмиривали потребе трговачких и привредних активности становника у Топчидеру.⁴⁰⁵

Сл. 33 Конак кнеза Милоша у Топчидеру, снимак И. В. Громана из 1876. године, збирка Музеја града Београда инв. бр. Ур 3773

Сложен посао организације многобројног људства ангажованог на изградњи и уређењу овог захтевног пројекта био је унеколико олакшан чињеницом да је њиме руководио уиграни Хаџи Неимар Никола Живковић који се одликовао ретким „тактом и гипкошћу у понашању“ у нимало једноставним условима посредовања.⁴⁰⁶ Морфологија, архитектонска конструкција и диспозиција простора иде у прилог претпоставци да је Кнежев конак у Топчидеру и Конак кнегиње Љубице настао по нацртима истог градитеља или искусног неимарског тима.⁴⁰⁷ Градитељи конака и највероватније осталих придворних здања били су

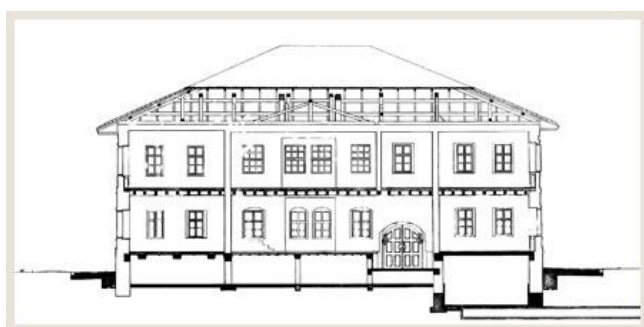
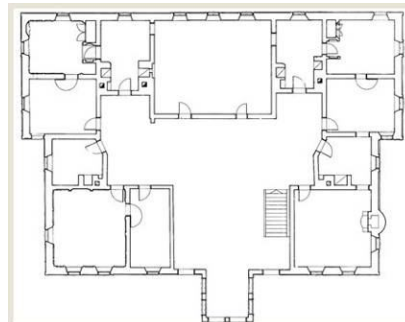
⁴⁰⁴ К.Митровић, нав. дело, 59.

⁴⁰⁵ К.Митровић, *Двор ...*, 268-269. У попису из 1846. који представља најранији попис имања и објеката наведени су: механе, магацини, ледарници, воденице, чесма, чардаци, ћилер, мутвак, амбари, харови, шупе, кокошарници, ловиште Б. Перуничих, нав. дело, 203-204.

⁴⁰⁶ М. Коларић, нав. дело, 181-184; Б. Вујовић, нав. дело, 141; С.Г. Богуновић, нав. дело, 1158-9.

⁴⁰⁷ И овде остаје недоумица и опрезна констатација о ауторском уделу Хаџи Николе Живковића који је по свему судећи био активни надзорник градње оба конака са широким распонем неимарског учешћа. Н. Несторовић, *Грађевине и архитекти у Београду прошлог столећа*, Београд 1937, 13-19; Д. Ђурић – Замоло, нав. дело, 42-43; Б. Несторовић, нав. дело, 58

осведочени мајстори кнежевих градитељских поруцбина, Јања Михајловић и Никола Ђорђевић са својим многољудним тајфама. Међутим обимност подухвата је била толико велика, да је у 1834. години у Топчидеру активно радило близу двестотине људи из петнаест различитих дунђерских дружина.⁴⁰⁸

Сл. 34 (горе лево) Цртеж фасаде Милошевог конака у Топчидеру

Сл. 35 (горе десно) Основа приземља Милошевог конака у Топчидеру

Сл. 36 (доле лево) Вертикални пресек Милошевог конака у Топчидеру Преузето из каталога непокретних културних добара на подручју града Београда

Конак кнеза Милоша у Топчидеру непосредни је наследник Новог двора тј. Конака кнегиње Љубице, па по свом општем изгледу и конструкцији дели многобројне сличности са својим варошким панданом. Топчидерски конак је нешто већих димензија. Попут Конака кнегиње Љубице и он је слободностојећа једносратна грађевина са подрумом, смештена у богато озелењен ектеријер са главном фасадом која гравитира ка дворској башти. Зидан је у тврдом материјалу, у комбинацији камена и опеке између бондручне конструкције са кровним покривачем од ћерамиде.⁴⁰⁹ Сродан је и концепт централног решења основе где се око великог средишњег хола са диванханом у наставку ређају собе и оцаклије, који се потом реплицира и на спрату.⁴¹⁰ Међутим, просторна композиција више није онако чврсто затворена у савршени правоугаонк, већ показује јасну индикацију ка разуђеном степеновању од улице ка башти и

(напомена бр. 85); М. Коларић, нав. дело, 30-31; Б. Вујовић, нав. дело, нав. стр.; К. Митровић, нав. дело, 52-53.

⁴⁰⁸ У документима се појављују имена следећих мајстора: Дамјана Маркова, Симона Кулиша, Марка Димовића, Наума Костића, Крсте Трпче, Ђора Божиловића, велка Младенова, Антонија Јованова, Николе Ваљевског, Николе Рекалије, Михаила Нишлије и мајстора Веселина. К. Митровић, нав. дело, 54; Б. Несторовић, нав. дело, 59-60; М. Коларић, нав. дело, 236-246.

⁴⁰⁹ Д. Ст. Павловић, нав. дело, 301;

⁴¹⁰ Исто; К. Митровић, нав. дело, 65.

развијању габарита у бочна крила.⁴¹¹ Одступање од строге симетричне правилности објашњава се усложњавањем плана и повећањем броја просторија, односно конкретном неопходношћу имплементирања велике сале за трпезарију и кнежеву канцеларију чије увођење је условило додавање једне оцаклије и извесне модификације у плану у смислу разуђености и асиметрије.⁴¹² У Конаку кнегиње Љубице није било нужно уводити ове просторије, будући да их је поседовао Господарски конак у непосредној близини који је редовно коришћен за званичне активности и високе аудијенције. Вертикална повезаност спратова остварена је степеништем које је услед габаритног позиционирања трпезарије наспрам диванхане морало бити померено на њену десну страну, до зида који одваја хол и собу у углу. Консекутивно, дошло је до дезаксирања главног улаза и диванхане.

Сл. 37 Конак кнеза Милоша у Топчидеру, чеона фасада, преузето из каталога непокретних културних добара на подручју града Београда

Фасадна платна Топчидерског конака су сведенија и одражавају једну рационалистичку структуру. Композициона пластика показује тенденцију ка равнотежи и једноставности геометризованих волумена. Уз простудирану пропорцију и ритмику прозорских отвора, добијени резултат је успело истакнута елеганција осамљеног здања у средишту естетизоване дивљине околне природе. У моделацији фасаде уочљива је доминација хоризонталне поделе употребом класицистичког репертоара тракастих профилација у виду подеоних венаца, шамбрана, прозорских капака, ивичних пиластера и

⁴¹¹ Б. Вујовић, нав. дело, нав. стр.

⁴¹² Д. Ст. Павловић, нав. дело, 302 – 303; К. Митровић, нав. дело, 65-66.

надвишеног фронтонa над улазним вратима. Сви ови елементи истакнути су уочљиво светлијим колоритом на контрастно тамнијем тону осталих зидних површина што, такође, припада европеизираном архитектонском вокабулару.⁴¹³

Карактерни визуелни акценат и регулатор зидне масе јесте четвртасти богато остакљени фасадни испад који се простире целом висином тела грађевине доприносећи утиску визуелне асимилације са природним окружењем. Теоретичари архитектуре су запазили у овом ризалиту еволутивни облик традиционалног доксата са снажном интенцијом продора у вртни простор и заштићеним слободним погледом на три стране света као незаобилазном споном између приватног и јавног.⁴¹⁴ Грађевину позиционира традиционални кровни покривач на четири воде стрмо испуштене стрехе, на коме се истичу високи димњаци препознатљиви маркери локално географске градитељске ноте. На њима су истакнути профилисани подеони венци, интерколумне и богато моделоване полуобличасте капе димњака са шиљком пободеним у слемени.⁴¹⁵ Испреплетаност културних модела традиционалне балканско – оријенталне архитектуре са познобарокним и неокласицистичким елементима импортованих из пречанских градитељских дела директна је последица важећег културног плурализма у оквирима Кнежевине Србије која је као хришћанска земља на тлу Европе стасавала у оквирима Османске царевине.⁴¹⁶

И у декорацији ентеријера Милошевог конака, настављена је пракса претходних резиденција. Посебна пажња била је посвећена сликаној и дрворезбареној декорацији чије је богатство, живописност и симболичка сложеност расла спрам значаја у просторној хијерархији куће. Служећи се аналогijом са претходним дворовима, закључено је да је и у Топчидерском конаку приземље коришћено за службене потребе, смештај страже, боравак свите и другог особља, док је спрат био резиденцијалног карактера где су биле обједињене функције харемлука и селамлука.⁴¹⁷ Богатством декорације и симболичким значајем истицале су се

⁴¹³ Д. Ст. Павловић, нав. дело, 290-291; Б. Вујовић, нав. дело, нав. стр.

⁴¹⁴ К. Митровић, нав. дело, 67;

⁴¹⁵ Д. Ст. Павловић, нав. дело, нав. стр.; К. Митровић, нав. дело, 66; С.Г. Богуновић, нав. дело, 226.

⁴¹⁶ К. Митровић, *Двор...*, 272-273; Н. Макуљевић, *Плурализам приватности. Културни модели и приватни живот код Срба у 19. веку*, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку* (прир. А. Столић, Н. Макуљевић), 38-45.

⁴¹⁷ Б. Перуничкић, нав. дело, 293; Д. Ст. Павловић, нав. дело, 303; К. Митровић, *Топчидер...*, 69.

диванхана, парадна соба кнеза, богомоља и велика оцаклија.⁴¹⁸ Комплексна полихромна декорација касетираних таваница са розетама и садејству са осликаним репертоаром фантастичних зооморфних, флоралних и хералдичких мотива заснована је на европеизираној османској декоратерској продукцији у оквирима репрезентативне културе царства о чему је било речи и приликом разматрања Конака кнегиње Љубице.

У оквирима ентеријерног корпуса мобилијара, поново се уочава осетни културни дуализам где су у служби владарске репрезентације и политичке пропагације коегзистирају оријентална струјања и европски културни утицаји. Канцеларија и трпезарија су биле уређене и складу са европским културним моделима, док је доминирајући мобилијар двора био опремљен миндерлуцима, јастуцима, софама, ћилимима и шиљетцима, репрезентовао оријентални културни круг.⁴¹⁹ Приметна пажња која је у инвентарима стављена на грејна тела и дрвене кревете са душеком и квалитетном постелином говори у прилог доследнијег прихватања културе европског становања не само као одраза жељена политичке еманципације, већ и као директног пораста економског стандарда и личне приватности.⁴²⁰ Инвентари показују и видно повећан број квалитетних и скупочених предмета од сребра, ћилибара, процелана и стакла, статусних симбола стављених у функцију репрезентативне појавности и истицања богатства владара.⁴²¹

Посебност Милошевог двора у Топчидеру огледала се у чињеници да је у њему била формирана дворска галерија, прва јавна збирка слика у Кнежевини Србији.⁴²² Зачетке ове колекције треба тражити у откупима дела српских сликара из Хабзбуршке монархије 1823. године за двор у Крагујевцу.⁴²³ Крупан потез у формирању кнежевске уметничке збирке реализован је 1835. године откупом дванаест репрезентативних дела од земунског трговца Наума Димитријадеса.⁴²⁴ Тако формирана дворска колекција се састојала од аполитичних дела махом религиозних, митолошких и фриволних тема, копија

⁴¹⁸ Д. Ст. Павловић, нав. дело, 295 – 303; За детаљну интерпретацију сложене симболике декоративног програма Конака кнеза Милоша видети: К. Митровић, нав. дело, 69 - 85.

⁴¹⁹ К. Митровић, нав. дело, 85 – 87.

⁴²⁰ М. Тимођјевић, нав. дело, 332-338.

⁴²¹ К. Митровић, нав. дело, нав. стр. (са пратећим напоменама).

⁴²² К. Митровић, нав. дело, 87-90.

⁴²³ Т. Ђорђевић, Из Србије кнеза Милоша..., 155-157.

⁴²⁴ К. Митровић, нав. дело, 88; Т. Ђорђевић, нав. дело, 161.

великих старих мајстора попут Рубенса, Коређа и Гвида Ренија.⁴²⁵ Био је ово природан след деценију раније прихваћене европске идеологије лепог кроз аспект колекционарске праксе која је била у функцији исказивања рафинираног личног укуса, култивисаног чулног задовољства и владарског патронства уметности као интегралног дела политике величајности.⁴²⁶

Период завршетка радова на Кнежевом конаку у Топчидеру, 1834. године, поклопио се са амбициозним градитељским подухватом изградње српског Београда у Савамали који је виђен као јавни владарски простор за демонстрирање политичког тела што је био добар шлагворт да се Топчидер редефинише као летња резиденција, место манифестације приватног (природног) тела.⁴²⁷ Под окриљем привидне аполитичности концепта идеалне, рајске природе, захваљујући вишевековној култури летњиковаца и ауре заштићене приватности, кнез Милош је несметано могао да од Топчидера ствара моћно владарско упориште и пропагандно оруђе.⁴²⁸ Церемонијални и институционални карактер Двора у Топчидеру потврђиван је свакодневно. Извршавањем различитих облика државних активности, издавањем наредби, кажњавањем преступника, организацијом дипломатско – политичких сусрета, церемонијалних гозби, аудијенција народних представника и страних изасланика, двор је постао позорница недискутабилне власти и државности.⁴²⁹ Организовањем многољудних јавних светковина у служби династије и нације, уз нужно сусретање народа и владара, спровођено је трајно меморисање Топчидера као симбола Милошеве власти у Београду.

Друга најважнија грађевина која је чинила језгро Дворског комплекса у Топчидеру била је **дворска црква**. Близина цркве у односу на резиденцију сведочи о непромењеној важности јавне манифестације побожности и верског идентитета владара.⁴³⁰ Цркву посвећену Светим апостолима Петру и Павлу саградили су између 1832. и 1834. године Јања Михајловић и Никола Ђорђевић.⁴³¹ Симболика места на коме је саграђена, молитвеног простора

⁴²⁵ К. Митровић, нав. дело, 90; М. Целебџић, нав. дело, нав. стр.

⁴²⁶ И. Борозан, нав. дело, 157-159; М. Тимотијевић, Рађање модерне приватности. Срби у Хабзбуршкој монархији од краја XVII до почетка XIX века, Београд 2006, 508-521.

⁴²⁷ К. Митровић, нав. дело, 28-30.

⁴²⁸ К. Митровић, нав. дело, 29 (са напоменом 53).

⁴²⁹ *Србија у години 1834...*, 33; М. Петровић, нав. дело, 412; К. Митровић, нав. дело, 136-39.

⁴³⁰ К. Митровић, нав. дело, 92.

⁴³¹ М. Коларић, Топчидерска црква, њени градитељи, њени сликари, Зборник радова Народног музеја I, Београд, 1958, 337; Б. Вујовић, нав. дело, 113.

одбрамбеног упоришта током Првог српског устанка и места чудесног Милошевог спасења од разјареног Карађорђа носи снажно значење које је допринело владарској саморепрезентацији.⁴³² Градња придворног храма један је од најскупљих градитељских подухвата Милошеве прве владавине.⁴³³

Топчидерски храм обликован је као једнобродна засведена грађевина са споља и изнутра полукружном олтарском апсидом на истоку, у пуној ширини наоса. На северној и западној страни испуштени су плтики певнички ризалити који су изнутра формирани као правоугаоне нише, док је на западу, изнад двосливног крова изиднут високи звоник правилне квадратне основе.⁴³⁴ Доминантни звоник представљао је демонстративног гласника политичких промена, антитурске еманципације и васкрслог националног достојанства уз неизоставни допринос владарској идеологији у смислу означавања кнеза Милоша као ктитора, добротвора и ослободиоца.⁴³⁵ У архитектонско – просторном погледу, придворна црква у Топчидеру следи укорењена решења сакралних објеката подизаних на подручју Карловачке митрополије током осамнаестог века која су потом примењивана и у обновљеној Србији почетком деветнаестог.⁴³⁶ Истраживачи су у дефиницији овог архитектонског решења препознали Кнежеву интервенцију у сличностима са манастиром Враћевшница у завичају дома Обреновића.⁴³⁷ Видљивом евокацијом средњовековне манастирске цркве на Топчидерском храму кнез Милош је симболично успостављао континуитет српске државности.

Декоративни корпус грађевине истакнут је атрактивним светло жутиим каменом који је вађен из мајдана на Сењаку. Сложени симболички програм плиткорелефне фасадне декорације издваја се завидним умећем израде и пажљиво осмишљеним распоредом.

⁴³² Њено место везује се за устаничке дане где је био црквени шатор под којим је служена литургија у ратним данима, али и наводно место где је Милош умало пострадао од Карађорђевог кубуре. П.М. Ненадовић, нав. дело, 117; Б. Вујовић, нав. дело.

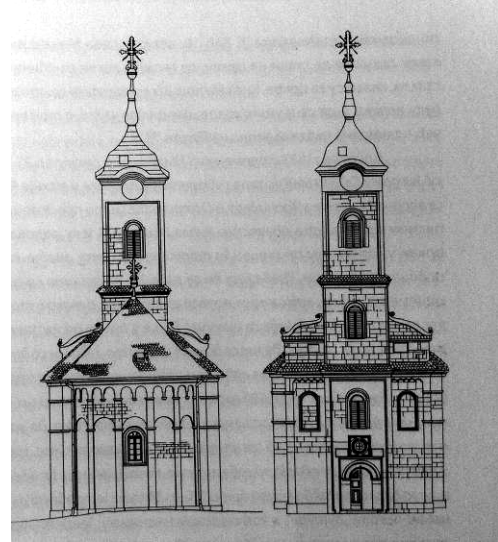
⁴³³ М. Петровић, нав. дело, 761.

⁴³⁴ Б. Вујовић, нав. дело, 114-115; М. Коларић, нав. дело, 335-337; К. Митровић, нав. дело, 96-100; М. Јовановић, нав. дело, 97-98.

⁴³⁵ К. Митровић, нав. дело, 101; За тумачење храма у контексту идеолошке функционалности видети: И. Борозан, нав. дело, 375-377; Н. Макуљевић, Уметност и национална...265-268.

⁴³⁶ Б. Вујовић, нав. дело, 109-110.

⁴³⁷ Враћевшница је представљала посебан меморијални топос кнеза Милоша будући да се тамо налазило гробно место његове мајке. Б. Вујовић, нав. дело, 114; М. Јовановић, нав. дело, нав. стр; К. Митровић, нав. дело, 102.

Сл. 38 (лево) Дворска црква Св. апостола Петра и Павла у Топчидеру, јужна фасада, преузето из каталога непокретних културних добара на подручју града Београда

Сл. 39 (десно) Дворска црква Св. апостола Петра и Павла у Топчидеру, источна и западна фасада, преузето из Б. Вујовић, Уметност обновљене Србије 1791-1848, Београд 1986, 113.

Богатством и маштовитошћу зооморфних, геометријских, флоралних и антропоморфних облика, како декоративних, тако и функционалних Топчидерски храм се сврстава у најуспешнија градитељска дела овог периода и до изградње новог Саборног храма представљаће узорни модел многих сакралних грађевина на простору Кнежевине Србије.⁴³⁸

Раскош материјала, посебно скупоценог меремера, који су употребљени за декорацију ентеријера, визуелно потврђују величајност ктитора. Рад на ентеријеру који је потрајао од 1834. – 1837. године био је поверен Константину Лекићу из Земуна, Димитрију Јакшићу и зографу Јањи Молеру.⁴³⁹ У садејству традиционалног зоографског сликарства локалне географске ноте и надолазећих схватања негованих на Ликовној академији у Бечу одражен је онај особени „домаћи културни модел“ дивергентних, а паралелних културних образаца обједињених, транспонованих и негованих у систему владарске репрезентације Кнеза Милоша.⁴⁴⁰

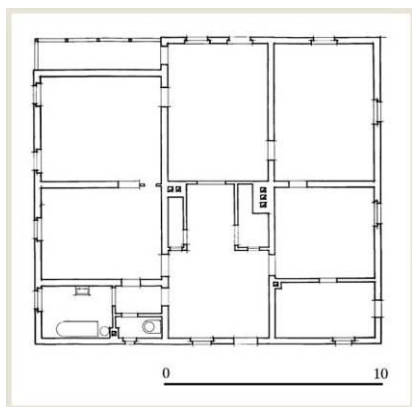
Из времена прве Милошеве владавине, преостао је и објекат Свештеничког конака у непосредној близини дворске цркве вероватно грађен и пре самог конака.⁴⁴¹

⁴³⁸ К. Митровић, нав. дело, 102; Б. Вујовић, нав. дело, 115.

⁴³⁹ К. Митровић, нав. дело, 103 – 111; М. Коларић, нав. дело, 337-338.

⁴⁴⁰ Н. Макуљевић, *Плурализам приватности...*, 38-45. За тумачење програма иконописа и ентеријера уопште видети : К. Митровић, нав. дело, 103-114.

⁴⁴¹ К. Митровић, нав. дело, 114.

Сл. 40 (лево) Основа Свештеничког конака у Топчидеру, преузето из каталога непокретних културних добара на подручју града Београда

Сл. 41 (десно) Свештенички конак у Топчидеру, изглед са почетка двадесетог века, преузето из каталога непокретних културних добара на подручју града Београда

Вешто подигнут на знатној косини терена, овај објекат правоугаоне основе са доксомом, степеништем под њим и карактеристичним четворосливним кровом са димњацима и архитектонски обликованим капама, представља изузетан пример очуваног корпуса грађевина балканске профане архитектуре у Београду. Свештенички конак био је подигнут за смештај првог митрополита Кнежевине Србије Мелентија Павловића, а у њему су обитавали и свештенички служитељ и капелан. За њега се везује и важан догађај у историји Српске цркве јер је ту био написан први Устав Православне цркве Кнежевине Србије током јула месеца 1835. године.⁴⁴² Присуство највиших црквених великодостојника, близина цркве и резиденције, као и ритуални одласци владарске породице на Богослужења и велике прославе Петровдана, потврђују важност Топчидера у сакралној топографији Кнежевине.

До абдикације кнеза Милоша 1839. године, Топчидер је, као главно кнежево пребивалиште, употпуњен многобројним придворним грађевинама, трговачко-економским објектима, путевима, мостићима, скелама чесмама и привредним добрима. Њихов положај се тешко може прецизно утврдити због каснијих интервенција, али се претпоставља да су били сконцентрисани у близини двора.⁴⁴³ У изворима се помињу коњушнице, колибе за гардисте, зграде за кнежеву пратњу, војни магацин, касарна, затвор, пекаре, амбари, шупе, кошеви, качаре, механе, али и Правителствена ледерница са Државном табаканом, које

⁴⁴² К. Митровић, нав. дело, 115.

⁴⁴³ К. Митровић, нав. дело, 121.

су служила за прераду коже и чија појава представља један од темеља београдске индустрије.⁴⁴⁴

Након одласка кнеза Милоша у емиграцију, Топчидер за време краткотрајне Михаилове прве владе остаје на ветрометини узаврелих сукоба уставобранитељских опозиционара и династије Обреновића, док коначно Кнегиње Љубице функционише као његова владарска резиденција. Компликовани односи на тадашњој политичкој сцени принудиће младог кнеза да често борави у Крагујевцу што ће Топчидер оставити без реалног надзора и већ тада су регистрована прва нарушавања физичке структуре комплекса.⁴⁴⁵ Управо је у Топчидерском коначу, кнез Михаило у августу месецу 1842. године потписао абдикацију придруживши се оцу у изганству.⁴⁴⁶ У међувремену, догодила се важна прекретница у државно – политичком и културном животу Србије када је 25. априла (7. маја) 1841. године Београд проглашен за престоницу.⁴⁴⁷ Тиме се завршила прва и кључна фаза у конституисању Топчидера као династичког топоса Обреновића.

2.2.7. Кнежевски двораци у Савамали

У нашем сагледавању постепеног устоличења кнеза Милоша у Београду, поменуто је већ да је захваљујући дипломатском умећу преговарања, кнез Милош веома рано испословао усменом погодбом од београдског везира „себи на послу“ предварошки простор Београда изван шанца тзв. Савамалу.⁴⁴⁸ Подручје Савамале обухватало је широки појас савског приобаља омеђен данашњим улицама Краљице Наталије, Ломином, Гаврила Принципа, Балканском, Сарајевском и Кнеза Милоша.⁴⁴⁹ Податак који нам је оставио

⁴⁴⁴ К. Митровић, нав. дело, 15-123; Б. Перуничкић, нав. дело, 199-205; М. Петровић, нав. дело, 761-762; С. Владисављевић, О почецима уређивања Топчидера за излетничку и парк шуму, ГГБ XXXVI, Београд 1989, 105 – 121.

⁴⁴⁵ К. Митровић, нав. дело, 123.

⁴⁴⁶ Исто.

⁴⁴⁷ М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 20 (напомена 2).

⁴⁴⁸ Р. Марковић, нав. дело, 17-22; Б. Перуничкић, Београдски суд 1819-1839, Београд 1964, 13.

⁴⁴⁹ Ј. Вујић, нав. дело, 224 -225; Ж. Шкаламера, *Београдска Нова Доња варош у XVIII веку*, ГГБ XVIII, Београд 1971, 69. Детаљније о потезу Савамале видети у: М. Ротер, Проблеми заштите и ревитализације дела Карађорђевог улице у Београду, на потезу Савског пристаништа,

Јоаким Вујић сведочи да је године 1826. Савамала била кнез Милошев спахилук са вођњацима и њивама и да је бројала преко стотину домова, бројне механе и занатске радње.⁴⁵⁰ Идеја о планском оснивању српског Београда изван шанца која ће се реализовати током четврте деценије деветнаестог века, иницирана је већ крајем двадесетих година истог века.

Визија о државном и административном центру на простору Савамале, зачета је припремним радовима на изградњи кнежевог дворца у августу месецу 1829. године.⁴⁵¹ Амбициозни подухват изградње захтевао је обимне предрадње на припреми лошег терена, проналажењу школованих архитеката и дефинисању јасних програмско-пројектних елемената будуће грађевине. Додатна отежавајућа околност која је знатно успорила изградњу јесте дипломатски скандал који је избио између београдског везира Веци – Махмут паше и кнеза Милоша када је везир захтевао да се рад у Савамали обустави у јеку набавке грађевинског материјала из Арада и Сегедина.⁴⁵² Очигледно самопоуздање и манифестацију моћи кнез испољава својим готово дрским коментаром да „*везир београдски непрестано нешто булазни противу нашег грађења у Савамали*“⁴⁵³ поводом приговора београдског паше због подизања ансамбла државних здања без дозволе Цариграда, што је видна метафора ојачане Милошеве власти у Београду. Имајући све наведено на уму, можемо констатовати да конкретна изградња дворског комплекса отпочиње спровођењем судбинске одлуке о иселењу Савамалаца на Палилулу 1835. године и ангажовањем Антона Шулца и Атанасија Николића на пословима премеравања савамалског терена.⁴⁵⁴

Благо заталасана конфигурација падине и растерећена позиција изван шанца, болној метафори круте туђинске власти и вишедеценијског кулука, природно је наметнула Савамалу као срце савременог града.⁴⁵⁵ Показаће се да је кнежева

(специјалистички рад одбрањен на постдипломским студијама из заштите, ревитализације и проучавања градитељског наслеђа одбрањен на Архитектонском факултету 1991. године)

⁴⁵⁰ Ј. Вујић, нав. дело, 41. То потврђује и Куниберт неколико година касније. Др Б. Куниберт, нав. дело, 362.

⁴⁵¹ М. С. Петровић, нав. дело, 94.

⁴⁵² Р. Марковић, нав. дело, 40-41; Р. Љушић, нав. дело, 198.

⁴⁵³ М. Коларић, нав. дело, нав. 274- 277.

⁴⁵⁴ Б. Перуничкић, нав. дело, 780. За потребе израде државних зграда у Савамали најпре је био позван искусан грађевинар Фелбер из Земуна, али је он одбио рад на овом пројекту. Б. Несторовић, нав. дело, 67.

⁴⁵⁵ Одијум који је изазивао шанац међу српским живљем у Београду тога времена речито бележи Анастас Јовановић који у својим аутобиографским белешкама помиње да је кнез Милош, по обзнани Хатишерифа тридесетих година деветнаестог века, одмах забранио рад на „оправци шарампова“. Љ. Никић, Аутобиографија Анастаса Јовановића, ГГБ III, Београд 1956.

одлука, мада сурово спровођена уз велико негодовање становника који су се невољно и под присилом морали одатле иселити, судбински утицала на урбану трансформацију Београда у модеран европски град.⁴⁵⁶ Свакако да је безбедност и дистанца од жаришних упоришта осيونих турских власти представљала важан фактор приликом одлуке да кнез себи почне зидати резиденцију изван шанца, даље од варошкапијског језгра. Међутим, овде се мора узети у обзир и битна компонента помне планерске активности и посебне владарске бригае за “*положеније места*“ средишта новог Београда којим је наговештена амбициозна кнежева градоуређивачка визија, а у чијој основи лежи манифестација новонастале признате моћи у оквиру кључног историјског тренутка извојеване слободе, пуне унутрашње самоуправе и кнежевског суверенитета.⁴⁵⁷

Завидан степен кнежеве пажње и вишемислени ангажман усмерен ка регулацији овог дела вароши по правилном ортогоналном растеру и живо интересовање за неимарска питања у вези са положајем, концепцијом, изградњом и опремањем државних здања „на европски начин“ сведочи о очигледном продору урбаности у дотадашњу оријентално-балканску варош.⁴⁵⁸

Од интереса за наше истраживање јесте податак да су годину 1833. обележили интензивни преговори са земунским и панчевачким градитељима, а потом и са бечким архитектима за зидање новог кнежевог дворца, али да је локација тог здања остављана недефинисана или је мењана будући да се кнез двоумио.⁴⁵⁹ Неприликe у Београду су, видели смо, биле велике, али је атрактиван и стратешки битан положај био одвећ привлачан и тешко замењив било којим другим градом у Кнежевини. Крагујевац је и даље функционисао као разрађена престоница, али су искуство новог, политички преображај и посебно елан подстакнут Хатишерифом из 1833. године, налагали другу врсту урбане

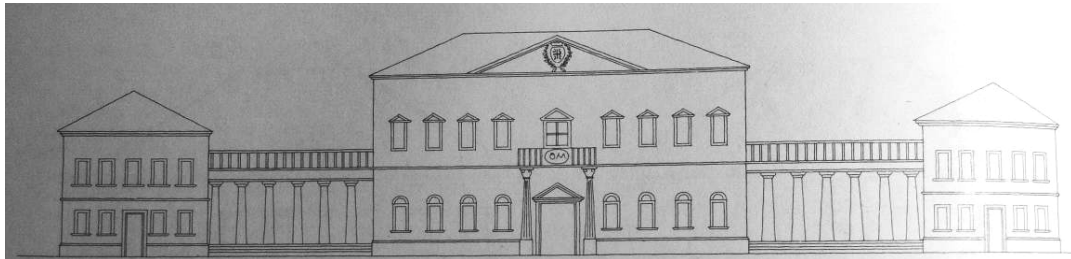
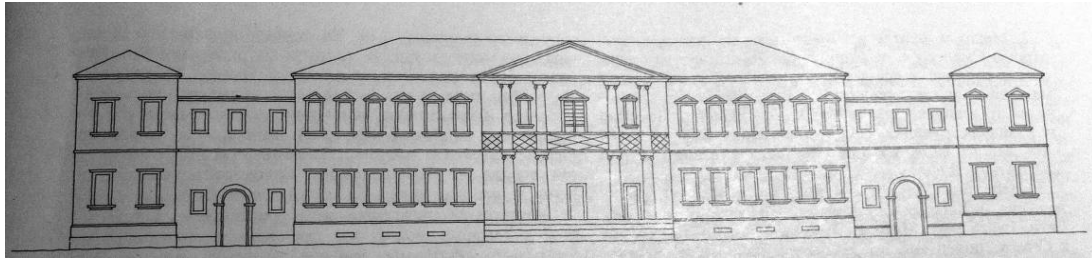
⁴⁵⁶ Б. Максимовић, нав. дело, 8 – 10. О немилосрдној политици иселовања простор Савамале речито је писао Куниберт у: Др Б. Куниберт, нав. дело, 362-364.

⁴⁵⁷ До каквих је детаља кнез улазио када је реч о изградњи будућих палата (резиденције и Совјета) сведочи и преписка у вези са преговорима које је Тома Вучић – Перишић водио са мајстором из Земуна: „...Но пре свега потребно ми је да би благоволили казати му какoву пропорцију заднија ова мораду имати, на Покој, Глагол или управо, да по форми коју одобрите сачини План и Процјену како једног тако и другог здања...“ АС КК VI 569

⁴⁵⁸ АС, КК VI 569; М. Коларић, нав. дело, 225-334; Б. Максимовић, нав. дело, нав. стр; Б. Вујовић, нав. дело, 144-152; С. Г. Богуновић, нав. дело, 344 – 352; М. Ротер – Благојевић, Архитектура грађевина јавних..., 107 – 113; Б. Максимовић, Борба за очување Абациске чаршије као привредног елемента новог Београда ван шанца, ГГБ II, Београд 1955, 237 – 246.

⁴⁵⁹ АС, КК XVII 62, Б. Несторовић, нав. дело, 67-68; М. Коларић, нав. дело, 225 – 226.

реалности. Смедерево је, као што је већ горе поменуто, било високо котирано и озбиљно се разматрало за нову престоницу. Преписке са Алексом Симићем, саветником по питањима државне градње поводом изградње кнежеве резиденције у Смедереву из 1833. године и сачувани планови непознатог градитеља хабзбуршке провенијенције за дворца у Крагујевцу, откривају нам да је Милош имао озбиљну намеру да сазида модерну резиденцију у класицистичком руху, без обзира на локацију.⁴⁶⁰

Сл. 42 и Сл. 43 Планови инжињера Господаревог конака у Крагујевцу, нереализовани предлози непознатих пројектаната за нови кнежев двор у Крагујевцу од 22. новембра 1833. године, сачувано у Архиву Србије, фонд Кнежеве канцеларије објављено у: Б. Вујовић, Уметност обновљене Србије 1791-1848, Београд 1986,144-145.

Поводом зидања нове резиденције, Кнез Милош се одлучује за раскид са дотадашњим архитектонско-просторним склопом по угледу на властеоске дворце и спахијске летњиковце на оближњим војвођанским мајурима под управом Хабзбуршке монархије и румунским кнежевским велепоседима где ће се још дуго осећати утицај класицистички обликованих европских владарских палата у разумљиво скромнијој варијанти.⁴⁶¹

⁴⁶⁰ АС КК XVII 62; М. Коларић, нав. дело, нав. стр.; Н. Макуљевић, нав. дело, 201-202; М. Ђурђевић, А. Кадијевић, нав. дело, 4.

⁴⁶¹ Велепоседници имања на подручју Војводине који су махом живели у Будимпешти и Бечу, подстакнути урбанијалним реформама Марије Терезије и Јозефа II куповали су царске државне поседе на јавним лицитацијама добара Дворске коморе. Куповина имања била је услов за стицање племићке титуле, па отуда не изненађује конкурентно подизање репрезентативних грађевина овог типа међу истакнутим појединцима друштва који су на овај начин изражавали економску моћ и високи сталешки положај. Д. Поповић, Срби у Војводини III, Од Темишварског до Благовештенског сабора, Нови Сад 1963, 70-80. О дворцима и летњиковцима на тлу Војводине видети: А. Панцић, Дворци Војводине, Београд 2007; Б. Кулић, Дворци и летњиковци Војводине, Нови Сад 2013. Кнез Милош је 1833. године купио два велика племићка имања у Влашкој где су кнежеви имали исти политичко-правни положај и то је додатно утицало

Велики број ових грађевина које су настале крајем осамнаестог и током прве половине деветанестог века носе одлике зрелог класицизма са симетријом као основним естетским принципом који производи пропорционално складну и хармоничну композицију.

Сл. 44 (лево) Дворац Безереди (познатији као Дворац Дунђерски) у Челареву, сазидан по плановима непознатог бечког архитекте између 1834. и 1837. године

Сл. 45 (десно) Дворац Карачоњи у Новом Милошеву, сазидан између 1842. и 1846. године, преузето са <http://www.dvorci.info>

С тим у вези, за овакав подухват било је неопходно пронаћи искусног градитеља. По налогу кнеза Милоша, Алекса Симић преговара у поменутој 1833. години у месецу новембру, преко банкара Сине у Бечу, тражећи могућег пројектанта за нову резиденцију кнеза Милоша.⁴⁶² Преписка између кнеза Милоша и непознатог бечког архитекте открива нам са колико је страсти и озбиљности кнез Милош приступао бавећи се пројектом нове палате до најситнијих детаља. Истовремено, настају и горе представљене нереализоване идејне скице фасада непознатог архитекте, на којима стоји да је реч о плановима за кнежеву палату у Крагујевцу. Осим што нам остављају драгоцену сведочанство о градитељским приликама и чињеници да је локација представљала озбиљан изазов и недоумицу код самог наручиоца, ова документа нам сведоче о свеукупно јасној визији и жељеној реторици будуће резиденције. Будућа резиденција недвосмислено је требало да буде формирана као слободностојећа једносратна палата, смештена у близини реке, сагледива из далеких перспектива, чистог и сведеног класицистичког архитектонског вокабулара. Прилике му нису ишле на руку, али кнез Милош није желео да се тако лако одрекне своје визије новог државног средишта у Београду. О томе

на инкорпорирање ове концепције дворског комплекса у нашој средини. Србија у години 1834..., 35.

⁴⁶² Таксативно постављена питања са наведеним одговорима дају нам веома занимљив увид у програмско-пројектне елементе будуће палате за коју из једног од кнежевих одговора сазнајемо да је накнадно планирана за Смедерево. АС КК XVII 62; М. Коларић, нав. дело, нав. стр.

надахнуто пише Боа ле Конт помињући у својим писмима кнежево образложење изградње новог државног средишта у Београду упркос близини топова :

*„ Ја се тиме стављам под београдски топ, али ја се чврсто уздам, да у наредак тај топ неће смети и неће моћи ништа против нас. Ако хоћу да имам војске, треба да се настаним на каквој великој реци, на отвореном месту, да бих ту војску могао сакупити о мало трошка. Све су друге позиције дуж Дунава или сувише бреговите, или су изложене поплави. Београд је за нас средишња тачка; то је један од најкраснијих положаја у погледу војничком, а и у трговачком. Кад не могу да рисвојимс садашњу варош, онда хоћу да је привучем себи. Око мога двора створиће се нова варош, и у њој ћу ја наћи све што ми буде потребно за војску и за наше велике народне скупштине.“*⁴⁶³

Одмах потом Боа ле Конт примећује:

*„ Овим кнежевим разлозима ваља додати још један који је најзнатнији, ма да га он не казује. То је његова жеља да се стави у додир са Европом, иста она због које се цар руски настанио у Петрограду, а Мехмед – Алија у Александрији. Кнез намерава да са што више сјајности сагради своју нову резиденцију у Београду. Он хоће да да мало светлији изглед своме двору, или боље рећи својој кући, која је до сада била уређена са свим просто, у скалду са обичајима и навикама српским.“*⁴⁶⁴

Већ почетком 1834. године кнез Милош захтева од Цветка Рајовића интензивнију потрагу за архитектама високе градитељске обавештености који ће израдити планове за регулацију вароши и поставити темеље државним здањима и кнежевој резиденцији у Савамали.⁴⁶⁵ Првобитни преговори са Јоханом Хенгстером из Земуна и Францом Добијем из Панчева нису уродили плодом, па Цветко Рајовић преко земунског конзула Пантелејмона Хаци – Стоилова ступа у контакт са грађевинским инжењером Францом Јанкеом који средином 1834. године долази у Београд.⁴⁶⁶ Убрзо за њим пристиже и Прус Франц Барон Кордон, па ће ове стране инжењере уз Атанасија Николића и Константина Радотића кнез Милош одмах упослити на пословима изградње мостова, путева и обезбеђивању приобаља, а посебно на пројекту регулације и калдрмисању улица Савамале и подизању нових управно-административних

⁴⁶³ Србија у години 1834..., нав. стр.

⁴⁶⁴ Исто.

⁴⁶⁵ АС КК VI 359

⁴⁶⁶ АС, КК VI 417; Д. Ђурић-Замоло, Градитељи..., 52-54.

здања која ће на том простору бити изграђени у периоду од 1835. – 1839. године.⁴⁶⁷

Сл. 46 Кнежев дворца у Савамали, изглед из данашње Гепратове улице, снимак око 1930. године, Збирка Музеја града Београда, Ур 6098

Почетком 1835. године, начелном регулацијом терена, дефинисана је локација будућег Кнежевог дворца на празном блоку који формирају данашње улице Кнеза Милоша, Немањина, Балканска и Адмирала Гепрата. Након дугих и исцрпљујућих преговора, 1. маја 1835. године Франц Доби пристаје да дође са једним помоћником и изради планове за будућу кнежевину палату.⁴⁶⁸ Сматра се да је тај помоћник био Добијев рођак и ортак Фридрих Адам Кверфелд са којим ће касније бити ангажован на изградњи Саборне цркве и хотела „Код јелена“.⁴⁶⁹ Две недеље касније, водећи панчевачки архитекти ступају у службу код кнеза Милоша на пословима изградње новог двора у Савамали и болнице на Палилули.⁴⁷⁰ Радови на изградњи двора сачекаће још годину дана, када је сматра се незадовољни кнез проследио Францу Јанкеу планове на дораду и

⁴⁶⁷ У склопу управног центра изграђене су Велика пешадијска касарна, зграда Народног совјета, кнежева (Велика) пивара и кнежев Дворац, а овде треба поменути и зграду старе царинарнице тзв. Ђумрукану на Савском пристаништу, најстаријем примеру суштинске промене у архитектонској концепцији. Б. Вујовић, нав. дело, 144, 146-147; Б. Несторовић, нав. дело, 68-84; Д. Ђурић – Замоло, нав. дело, 114.

⁴⁶⁸ АС, КК VI 569; М. Ротер – Благојевић, нав. дело, 102-103.

⁴⁶⁹ О плодном опусу водеће градитељске дружине из Панчева видети: В. Божиновић, *Прилог проучавању историје и архитектуре београдског хотела „Код јелена“*, ГГБ LVIII, Београд 2011, 76-79.

⁴⁷⁰ АС, КК VI 569; В. Божиновић, нав. дело, 77.

преправку.⁴⁷¹ Тек почетком 1837. године ће кнез Милош одобрити планове за резиденцију у Савамали.⁴⁷² Због недостатка података и фрагментарне грађе, немогуће је утврдити процес извођења радова, осим чињенице да је и овај процес пратио низ тешкоћа и да је двор са пропратним помоћним објектима кухиње, зградом за послугу и амамом, завршен крајем 1837. године.⁴⁷³

Нагиб терена на савској падини није ишао на руку подизању објекта монументалног карактера, али су величина и положај двора пажљиво бирани у прилог владарској пропаганди, тако да се сигурно могао сагледати са велике удаљености јужнобанатске равнице. Аранжирани белеведерски карактер положаја дворца у Савамали израз је новог духа отворености и слободне експанзије града на чијем челу, не заборављамо, стоји владар.

Сл. 47 Кнежев дворец у Савамали са делом Финансијског парка, изглед из данашње Немањине улице, снимак из колекције г-дина Милоша Јуришића, објављен у: Б. Несторовић, Архитектура Србије у XIX веку, Београд 2006, 77.

Није сачувана основа кнежеве палате у Савамали, али се на основу неколиких снимака из ваздуха и скице фасаде може претпоставити да су архитекти усвојили кнежеву жељу да дворец има 24 собе.⁴⁷⁴ Изведена спратна зграда је скоро правоугаоне основе са сасвим малим плитко развијеним крилима према Балканској, са системом издужених ходника уз које се ређају многобројне просторије са главним улазом у средишњој осовини.⁴⁷⁵

Фасадна платна, сведене пластике и малтерне декорације, заоденута су класицистичким решењем са правилним распоредом прозорских осовина. Приземни појас опонашао је рустику босажа и ефектно истицао остатак глатког тела грађевине.

⁴⁷¹ АС, КК VI 683

⁴⁷² Б. Несторовић, нав. дело, 79.

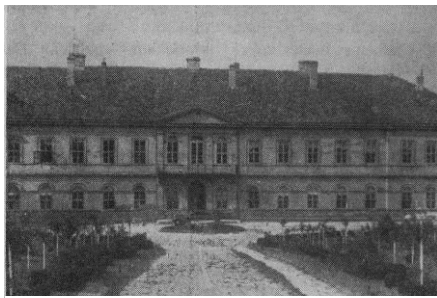
⁴⁷³ АС, КК VI 974; М. Коларић, нав. дело, 21; Б. Несторовић, нав. дело, 80. Мита Петровић наводи да је подизање завршено 30. октобра 1836. године. М. Петровић, нав. дело, 761.

⁴⁷⁴ Б. Несторовић, нав. дело, нав. стр; Б

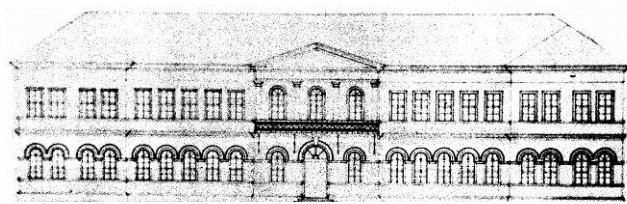
⁴⁷⁵ Вујовић, нав. дело, 147.

Сл. 48 (лево) Кнежев дворца у Савамали, фотографија зачеоне фасаде, снимак из приватне збирке.

Сл. 49 (лево) Кнежев дворца у Савамали, чеона фасада, снимак из приватне колекције.

Сл. 50 (десно) Скица фасаде дворца у Савамали, из колекције г-дина Милоша Јуришића

Приземни појас опонашао је русту босажа и ефектно истицао остатак глатког тела грађевине. Складно пропорционисана, чеона фасада има наглашену средишњу осу централним ризалитом са лучно засведеним порталом у приземљу, балконом од кованог гвожђа на конзолама и дорским пиластрима у средњем пољу, и напослетку карактеристичним троугаоним тимпаном који је је додатно маркирао осовину у висини крова. У складу са концептом владарске идеологије, балкон је унео нову феноменолошку димензију стања лебдења и страхопоштујућег дивљења, те постаје неизбежним саставним елементом репрезентативних спратних здања замењујући вишевековну доминацију доксата.⁴⁷⁶ Можемо претпоставити да је балкон маркирао велику свечану салу

⁴⁷⁶ Балкон се, по белешкама историографа по први пут у београдској архитектури појављује на Ђумрукани и Докторовој кули, и попут доксата имао је важну улогу проширивања простора. О

где је кнез Михаило 1841. године организовао први јавни бал у Србији. Опис тог бала даје благу назнаку репрезентативне унутрашњости овог здања:

„На тај величанствени бал били су позвани, поред наших великодостојника, још и генерали из Панчева и Митровице, командирендери из Варадина и Темишвара, и многа друга господа из прека. Поред наше банде свирала је и војничка, панчевачка и митровачка банда, све наше арије и игре, које су преписане од нашег капелмајстора Шлезингера. Тамо смо имали прилике први пут да видимо пенушеће се вино, шампањер, и многа друга страна вина. Тада смо први пут видели да гору по свећњацима и полилејима, у сали и собама, миликерцен свеће, које нису нађене ни у једном дућану у Београду, већ су наручене из Беча...“⁴⁷⁷

Основни утисак складне, уравнотежене композиције употпуњавали су бочни ризалити и вертикални контрапункт непрекинутих кордонских и нешто изражајније профилисаних кровних венаца. Јаки испади хоризонтала дисциплинују фасадну структуру здања стварајући утисак прегледности здања.

Савамаалски двораци је био смештен на широку платформу поплочану каменим плочама, а читав комплекс заокружен је ограђеним парком.⁴⁷⁸ Препознатљиви визуелни маркер резиденција великопоседничке аристократије, престижног друштвеног слоја Европе, био је контролисано пројектован, систематски организован и високо естетизовани парк у складу са општеприхваћеним концепцијама пејзажне уметности.⁴⁷⁹ Управо по стандардима аристократских спахилука у Хабзбуршкој настаје 1836. године и дворски парк обликован у енглеском стилу са слободно конципираним вијугавима стазама. Советски парк, како су га у прво време називали, а потом и Финансијски због усељења Министарства финансија, имао је ексклузиван карактер, будући да су приступ и право на „шпаџир“ у њему имали искључиво привилеговани чланови Совјета, министри и државни саветници), заузимао је ограђени простор омеђен данашњим улицама Кнеза Милоша, Немањиним, Балканском (изнад Велике пиваре) и Гепратовом, прилагођавајући се специфичној нагибној пластици терена.⁴⁸⁰

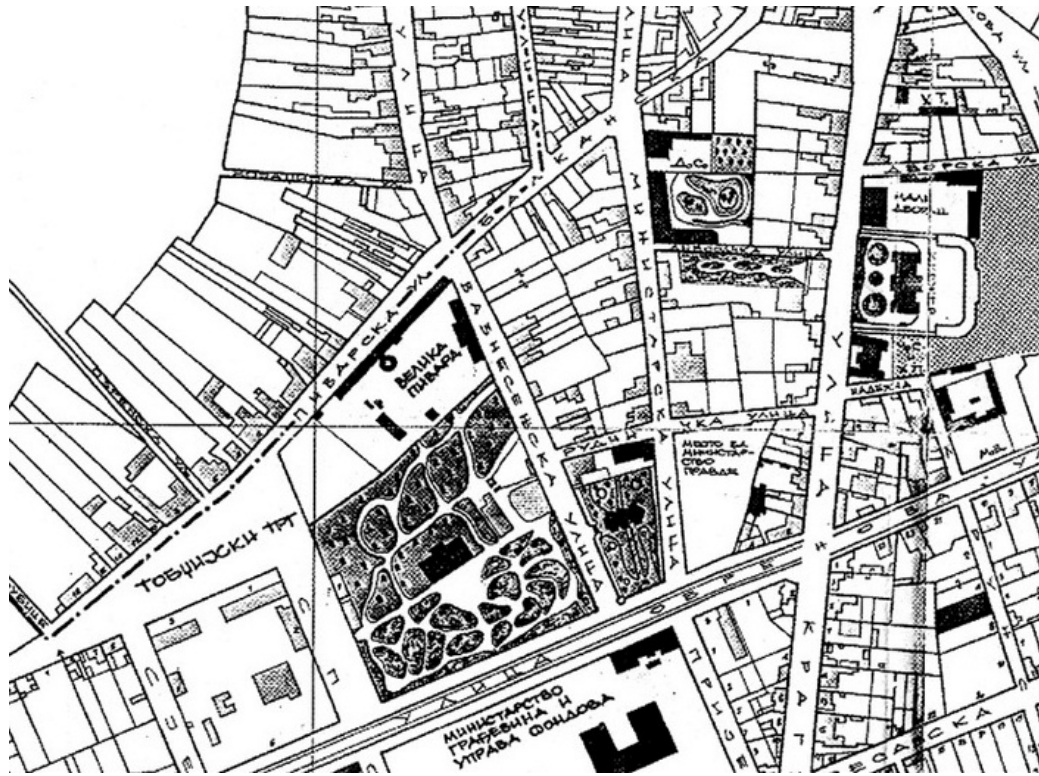
томе детаљно видети у: С.Г. Богуновић, Архитектонска енциклопедија Београда XIX и XX века III, Београд 2005, 1204-1205.

⁴⁷⁷ Д. Ц. Ђорђевић, Кроз стари Београд, Београд 2012,

⁴⁷⁸ Б. Несторовић, нав. дело, 80.

⁴⁷⁹ О традицији дендролошких вртова у нашој средини видети: А. Озер, Каменички парк – наша Булоњска шума, у: XVIII столеће, (ур. Н. Грдинић), Нови Сад 2004, 252-254.

⁴⁸⁰ Х. Миленовић, Паркови Београда, Београд 2006, 24-26.

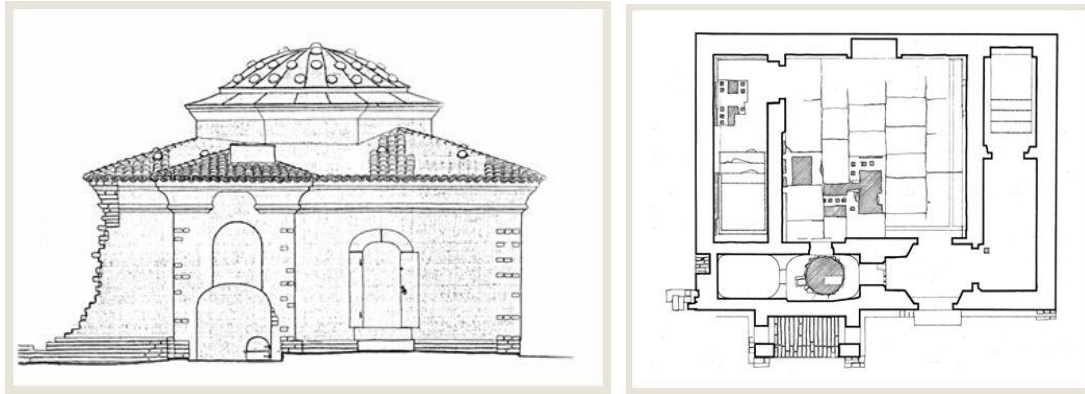
Сл. 51 Део Зарићевог плана Београда из 1878. године где је уцртан Финансијски парк, снимак из колекције г-дина Милоша Јуришића

Није познато ко је аутор парка, али је сасвим вероватно да је то могао бити многоструко талентовани Атанасије Николић који се са дворским вртovima европске аристократије упознао током своје ране младости и где су већ увелико примењивани принципи данског професора Кристијана Хиршфелда са модификованим обликом енглеског врта у коме је природа артифицирана тако да делује верно природи и буди романтично – сентиментална искуства у интеракцији са шетачима.⁴⁸¹ Током своје друге владе, у јулу 1864. године, кнез Михаило је Финансијски парк прогласио народним чиме он добија инклузивни и јавни карактер.⁴⁸² Нешто сужене површине, парк је постојао све до двадесетих година двадесетог века када је добрим делом разрушен како би уступио место новим и дозиданим здањима државне управе.

⁴⁸¹ А. Николић, *Биографија Атанасија Николића верно својом руком написана*, (прир. М. Сарић, А. Петровић), Флогистон 11, Београд 2001, 175-240. Кристијан Хиршфелд је дански професор филозофије и естетике који је својим делом *Теорија вртог дизајна* унео новине у пејзажно уређење специфичном естетизацијом природе и посебно утицао на немачке пејзажне архитекте краја осамнаестог и почетка деветанестог века када је врт сматран одразом националног идентитета. О идејама Кристијана Хиршфелда видети: К. Митровић, нав. дело, 161 (са напоменом 20).

⁴⁸² Х. Миленовић, нав. дело, нав. стр.

Данашњи парк, смештен на истој локацији, основан је након Другог светског рата и састоји се од две платформе. Доњи део уређен је педесетих година по пројекту архитекте Мирослава Николића и инжењера Бранислава Прокића, док је горњи део који се простире уз Улицу Кнеза Милоша уређен 1963. године по пројекту архитекте М. Дадића и инжењера шумарства Владете Ђорђевића.⁴⁸³

Сл. 52 и сл. 53 Амам кнеза Милоша, скице реконструисане источне фасаде (лево) и реконструисане основе (десно), Преузето из каталога непокретних културних добара на подручју града Београда

У оквиру дворског парка у Савамали, налазила се данас једина преостала грађевина некадашњег дворског комплекса, Амам кнеза Милоша који је подигнут у периоду завршних радова на Двору, 1837./1838. године, вероватно по плану Хаџи Неимара.⁴⁸⁴ Могуће је да је Хаџи Никола Живковић истовремено био ангажован на изградњи помоћних објеката попут пространог здања тик преко пута Дворца унутар парка, будући да сачувани снимак дворишног објекта Дворца у Савамали, носи карактеристичан рукопис претходних београдских Милошевих конака.⁴⁸⁵

⁴⁸³ На горњој каскади парка 1963. године постављен је споменик Борису Кидричу академика вајара Николе Коке Јанковића, да би 2005. уместо њега био постављен садашњи споменик кнезу Милошу, реплика споменика у Такову Петра Убавкића. Х. Миленовић, нав. дело, 26.

⁴⁸⁴ Г. Гордић, *Архитектонско наслеђе града Београда I*, Саопштења 6, Београд 1966, 19. Амам је реконструисан из рушевина по пројекту Добросави Ст. Павловића 1952-1954.

⁴⁸⁵ Овај једносратни конак који је највероватније био намењен дворским послужитељима и стражи, срушен је негде пре Другог светског рата, могуће уочи изградње здања архитекте Гојка Тодића 1939. године у коме је данас смештен Касациони, Апелациони, Управни и Виши трговински суд у Немањиној 9. У попису државних добара у Београду из 1853. године наводи се да је у парку до дворца смештено и здање канцеларије Војног штаба са седам соба и две кухиње. Б. Перуничкић, нав. дело, 274.

Сл. 54 Дворишна зграда дворског комплекса у Савамали, вероватно оригинално намењена дворској стражи и послужитељима.

Слично Амаму дозиданом уз Конак кнегиње Љубице и кнежев је био приватног карактера. Изграђен је као омања слободностојећа грађевина, али је зарад заштите приватности својим предњим делом био функционално повезан терасом са оградом и омањим степеништем.⁴⁸⁶ Милошев амам је приземна грађевина правогаоне основе са истуреном оцаклијом где је позициониран и засведени улаз са приступним платоом од поплочаног камена. Зидан је опеком, али су и овде у унутрашњости коришћене плоче од луксузног студеничког мермера. Садржи све саставне елементе амама - чекаоницу, резервоар за воду, котларницу, купаоницу и одморишни простор.⁴⁸⁷ Централни део где је смештен простор за одмор, засведен је плитком куполом са стакленим клубуцима који омогућавају обилни продор дневне светлости. Живописни детаљ представља препознатљиво решен четвороводни кров који надвишава шестоугаона основа карактеристичне калоте.⁴⁸⁸

⁴⁸⁶ Д. Ст. Павловић, нав. дело, 282; С. Г. Богуновић, нав. дело, 1182.

⁴⁸⁷ Д. Ст. Павловић, нав. дело, нав. стр.

⁴⁸⁸ С. Г. Богуновић, нав. дело, 1182-1183.

Сл. 55 Авионски снимак потеза на коме формирано државно средиште, авионски снимак од 16.10.1930. године, из колекције г-дина Милоша Јуришића

Унутрашња политичка превирања која су резултовала Милошевом абдикацијом јуна месеца 1839. године, осујетила су планове уређења и кнежевог уселења. С тим вези, упркос детљаним припремама у складу са владарском репрезентацијом, дворец у Савамали никад није постао двор, већ је по одобрењу кнеза Михаила ова зграда дата на употребу Министарству финансија и једно време Државном савету.⁴⁸⁹ Дворски комплекс у Савамали нестао је у ратном вихору, током бомбардовања 1941. године. Упркос физичком нестанку већине здања која су формирала државни комплекс у Савамали, зацртана репрезентативна државно – бирократска квинтесенција инвеститора присутна је и данас у овој зони која је поступно попримила сугерирани дух изградњом ансамбла здања високе државне и војне управе.⁴⁹⁰

⁴⁸⁹ Б. Несторовић, нав. дело, 82.

⁴⁹⁰ О феномену духа у архитектури видети: А. Кадијевић, Архитектура и дух времена, Београд 2010.

2.3. Владарски простори кнеза Александра

У нашем даљем разматрању српских дворова, важно је на овом месту скренути још једном пажњу да је већим делом периода Милошеве прве владавине, од 1818. до 1839. године, престоница Кнежевине био Крагујевац. Сви високи органи државне власти, војне управе и седиште црквеног поглавара били су смештени у Крагујевцу. Последње три године кнежеве прве владавине, након Милетине буне и доношења Сретењског устава, оснажена опозиција на челу са Државним саветом упорно пледира за премештање престонице у Београд, али ће тек после једног неуспешног покушаја измештања у Београд након Милошеве абдикације, питање престонице бити разрешено уз велику потпору и уплив Русије и Турске.⁴⁹¹ Михаиловим доношењем указа о сеоби престонице 25. априла 1841. године, град на саставу две пловне реке, на вратима Европе, са изванредно утемељеном Милошевом инфраструктуром, постао је престоница Србије.⁴⁹²

Заоштрени сукоби на пољу унутрашње политике резултовали су династичким превратом и устоличењем Карађорђевог сина Александра на престо 14. септембра 1842. године.⁴⁹³ Режим уставобранитеља свој пуни утицај у државној управи доживљава управо доласком Александра Карађорђевића на власт (1842 – 1858).⁴⁹⁴ За разлику од претходног периода где је двор представљао реални простор пуне државне јавности, ступањем уставне монархије на политичку сцену, долази до крупних измена у схватању двора. Окосницу уставобранитељског режима, успостављеног Уставом из 1838. године, чинили су ставови о ограничењу врховне власти и самовоље кнеза, с једне стране и

⁴⁹¹ Р. Љушић, нав. дело, 118-137; Исти, *Од Правитељствујућег совјета до Министарског савета – Владе у Кнежевини и Краљевини Србији (1805–1918)*, у: Србија 19. века. Изабрани радови, књ. 3, Београд 2005, 16-17. О покушајима измештања престонице из Крагујевца у Београд и разлозима за и против пресељења свих заинтересованих страна видети детаљно у: Р. Марковић, нав. дело, 49 – 133.

⁴⁹² М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 20; Р. Марковић, нав. дело, 13; Б. Прпа (ур.), *Живети у Београду II (1842 - 1850)*, Београд 2004,7-9.

⁴⁹³ М. Ђ. Милићевић, *Поменик...*, 229 – 231; Ј. Милићевић, *Србија 1839-1868*, у: *Историја српског народа V-I, Од Првог устанка до Берлинског конгреса 1804 – 1878* (ур. В. Стојанчевић), Београд 1981, 259-260; М.Петровић, нав. дело, 584.

⁴⁹⁴ С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838-1858)*, Београд 1933; Н. Јовановић, *Александар Карађорђевић, кнез Србије (1842–1858)*, Даница за 2006. годину, Београд 2006, 94–111.

подједнако важан аспект правног обезбеђења приватних права појединаца.⁴⁹⁵ С тим у вези, основан је велики број државних установа, афирмисан судски и државни механизам и произведен привилеговани слој чиновништва који је утицајно изместио тежиште моћи на уштрб владара.⁴⁹⁶ Када је доведен на чело Србије, Александар Карађорђевић је у статусу изборног кнеза, без наследног права, имао значајно ограничену власт у односу на своје претходнике. Налазећи простор у недовољно јасно дефинисаним уставним надлежностима, Кнез је све време тежио да истакне сопствени идентитет, док се Савет трудио да га деперсонализује. Двор је самим тим постао поприште политичке напетости између заинтересованих страна у игри поделе моћи.⁴⁹⁷ Међутим, зарад системске стабилности, двор је репрезентован као безинтересни гарант слободног друштва, експонент професионалне власти.⁴⁹⁸

2.3.1. Стари конак у светлости манифеста Уставобранитеља

Доласком кнеза Александра на власт, отворило се питање владарске резиденције. Прве две године његове владавине обележиле су честе селидбе.⁴⁹⁹ Једно време је са породицом користио Милошев конак у Топчидеру и Конак кнегиње Љубице, мада се може претпоставити да још увек осетна рефлексивна и симболична значај Милошевог апсолутизма дубоко учитани у ова здања, нису одговарали настојањима представника новог режима, па се до уселења у Стари конак кнез Александар најдуже задржао на Великој пијаци где је изнајмио кућу капетана Мише Анастасијевића и у њој остао сигурно до рођења сина Петра.⁵⁰⁰ За потребе двора кнеза Александра Карађорђевића откупљена је и преуређена кућа Стојана Симића.⁵⁰¹ Трговац сољу и уставобранитељ који ће политичку каријеру крунисати положајем председника Државног савета, био је један од

⁴⁹⁵ С. Јовановић, нав. дело, 5-8.

⁴⁹⁶ „Опозиција је желела поред покрај кнеза један нарочити ред људи који ће се одвајати од пука и представљати господу. Зашто кнез не би пристао да подели господство са неколико бољих, имућнијих породица?“ С. Јовановић, нав. дело, 46.

⁴⁹⁷ С. Јовановић, нав. дело, 201; Н. Јовановић, нав. дело, нав. стр.

⁴⁹⁸ К. Митровић, *Двор кнеза Александра Карађорђевића у: Приватни живот код Срба у XIX веку* (прир. А. Столић, Н. Макуљевић), Београд 2006, 302-305.

⁴⁹⁹ Н. Јовановић, нав. дело, 102-103.

⁵⁰⁰ Р. Љушић, нав. дело, 34-36; М. Гордић, *Београдска имања кнеза Александра Карађорђевића*, Наслеђе XI, Београд 2010, 32. У кући капетана Мише која се налазила на Студентском тргу, 29. јуна 1844., године рођен је Петар Карађорђевић. Д.Р. Живојиновић, Краљ Петар I Карађорђевић I, Београд 1988, 11; К. Митровић, нав. дело, 310.

⁵⁰¹ К.Н. Христић, *Записи старог Београђанина*, Београд 1923, 80-81.

најбогатијих људи у Србији тог времена.⁵⁰² На неизграђеном, од вароши удаљеном простору (омеђеном данашњим улицама Кнеза Милоша, Краља Милана, Драгослава Јовановића и Булевара краља Александра), Стојан Симић је крајем четврте деценије деветнаестог века исушио и ради предострожности насуо терен у виду благог узвишења (између данашњег Председништва и Скупштине града) где је сазидао себи кућу.⁵⁰³ Често навођене оцене савременика о неприкладности локације оповргнуте су веома брзо чињеницом да је управо Стари конак који је тангирао линију Савског гребена, трасирао будући правац ширења Београда и постао темељни хронолошки првенац будућег дворског комплекса у коме ће обитавати сви српски владари деветнаестог века.⁵⁰⁴ Још увек у немогућности да се прецизно одреде детаљи погодбе Стојана Симића у вези са уступањем држави његове куће са комплетним инвентаром, остајемо са најуверљивије поткрепљеним податком да је на самом заласку његове политичке каријере, јавним предлогом министра финансија Павла Станишића, 22. марта 1844. године закључен финансијски договор са српском владом, те овом кућом исплаћен лични дуг држави, као и задужење његовог брата Алексе.⁵⁰⁵ Преузимањем куће, уследила је нека врста доградње и адаптације здања за потребе резиденције актуелног владара. Аутор, план и време извођења овог пројекта нису познати, па се када је о овој палати реч крећемо по веома несигурном терену претпоставки.⁵⁰⁶ Грађевина је, вероватно, том приликом добила два бочна крила, улазно проширење са дворишне стране и калдрмисани плато са приступним путем који је владарску резиденцију повезивао са савагалским дворцем и формираним комплексом државних здања око њега.⁵⁰⁷ Године 1848. одобрено је проширење дворског

⁵⁰² М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 648.

⁵⁰³ Оригинална документација о куповини имања, изградњи куће и каснијој продаји није сачувана па се о конкретним годинама може претпостављати само на основу сећања и посредних података. Д. Ђурић-Замоло, *Стари конак у Београду*, ГГБ XXXVIII, Београд 1991, 113,116; К.Н. Христић, нав. дело, нав. стр; М. Ђ. Милићевић, нав. дело, нав. стр.; Н. Јовановић, *Двор кнеза Александра Карађорђевића* (рукопис магистарског рада одбрањеног на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду 2009.године), 37-38.

⁵⁰⁴ Исто; И. М. Здравковић, *Кућа Стојана Симића – Симићево здање*, ГГБ I, Београд 1954, 206 – 208. С. Марловић, *Трагање за изгубљеном целовитиошћу дворског комплекса у Београду*, ГГБ LI, Београд 2005, 198; Т. Борић, *Теразије – урбанистички и архитектонски развој*, Београд 2006, 20.

⁵⁰⁵ Б. Несторовић, нав. дело, 173-174; К. Митровић, нав. дело, 305 (са напоменом бр. 6).

⁵⁰⁶ Знамо да је попечитељ инострних дела Аврам Птеронијевић, тражио 1847. године од Совјета радове на проширењу двора, али није јасно да ли су ти радови тада конкретно и изведени. Б. Несторовић, нав. дело, нав. стр.

⁵⁰⁷ Д. Ђурић-Замоло, нав. дело, 114; К.Н. Христић, нав. дело, нав. стр; *Живети у Београду II ...*, 426 – 424.

дворишта и подизање низа помоћних објеката међу којима су биле кухиња, кнежева канцеларија, коњушница, шупе, пекара, леденице, бунар, као и зграда страже са дворишне стране, а пет година касније је, према улици, подигнута позлаћена гвоздена ограда са каменим стубовима и соклом.⁵⁰⁸ Важно је истаћи да је резиденција била уступљена на коришћење, али не и дата у власништво кнезу Александру.⁵⁰⁹

Сл. 56 Кнежев дворац у Београду, најстарији визуелни документ изгледа према улици литографија Куна фон Квицова из 1856. године, из збирке Музеја града Београда, објављено у: Б. Вујовић, Уметност обновљене Србије 1791-1848, Београд 1986, 150.

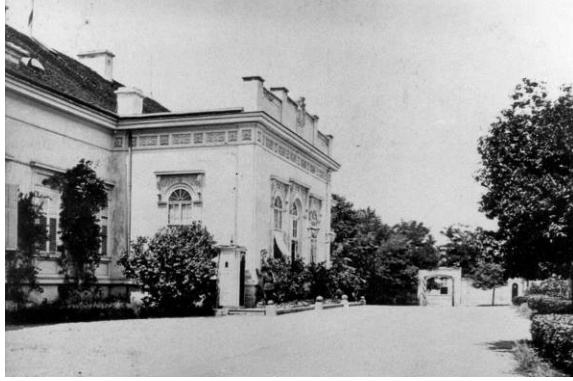
Изглед двора кнеза Александра Карађорђевића познат је са фотографија и цртежа, махом из треће четвртине деветнаестог века. За разлику од претходног периода, у складу са рedefинисаном политиком актуелног тренутка о надперсоналној власти, описи дневних активности владара и изгледа двора су веома ограничени, готово да их нема, па се морамо, са доста опреза, ослонити на знатно касније описе, скице и фотографије.⁵¹⁰

Кнежев дворац је реализован као слободностојећа монументална палата смештена у средини блока, са пространим баштом уређених алеја за шетњу, ка данашњој Улици Краља Милана, и двориштем према данашњем простору

⁵⁰⁸ Б. Несторовић, нав. дело, 174; Р. Зморски, *На Сави и Драви*, у: Београд у 19. веку...16.; Б. Перуничић, нав. дело, 201.

⁵⁰⁹ Н. Јовановић, нав. дело, 35; У попису државних добара из 1846. године, дворско имање је наведено као власништво државе. Б. Перуничић, нав. дело, нав.стр.

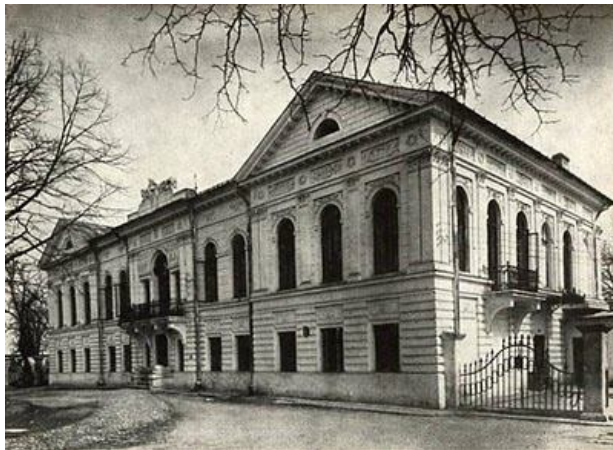
⁵¹⁰ Како то сликовито наводи Слободан Јовановић: „Кнежева кућа се није сматрала као двор, већ само као прва господска кућа у земљи.“ С. Јовановић, нав. дело, 213.

Сл. 58 (лево) Дворишна фасада Кнежевог дворца у Београду, снимак И. В. Громана из 1876. године, збирка Музеја града Београда инв. бр. Ур 13856

Сл. 59 (десно) Улична фасада Кнежевог дворца у Београду, снимак из приватне колекције г-дина Милоша Јуришића

Еклатантан пример фузије ове врсте представља палата у Теи у близини Букурешта коју је за Григора Гику реализовао талентовани каталонски градитељ румунског порекла Касвије Вилакрос 1822. године.⁵¹⁶

Сл. 60 Палата Григора Гике у Теи, Румунија, преузето са <http://reptilianul.blogspot.com>

Усвајање образаца грађанске културе на владарској резиденцији последица је срачунате репрезентације и афирмације грађанског друштва и идентификације уставобранитељске олигархије са владарем.⁵¹⁷ Ренесансна архитектура имала је недвосмислену идеолошку конотацију владавине индивидуума и, у контексту либералног национализма, сагледавана је и тумачена као отелотворење демократских грађанских вредности.⁵¹⁸ Двор је у овом случају био упадљиви експонент и гарант тих идеала.

⁵¹⁶ S. Kallesturup, *Art and Design in Romania 1866 – 1927, Local and International Aspects of the Search for National Expression*, New York 2006, 18.

⁵¹⁷ А. Кадијевић, нав. дело, 291-299; К. Митровић, нав. дело, 305-313.

⁵¹⁸ М. Тимотијевић, *Народно позориште у Београду – храм патриотске религије*, Наслеђе 6, Београд 2005, 17 (са напоменом 49); С. Г. Богуновић, нав. дело, 1364; А. Кадијевић, нав. дело, 200. Исти, *Један век тражења...*, 13; К. Шорске, *Fin-de-Siecle у Бечу – Политика и култура*, Београд 1998. Пејтону не промиче како нова кнежева резиденција „личи на виле какве се могу видети у околини Беча.“ Е.А. Пејтон, *Србија – најмлађи члан европске породице или Боравак у*

Наглашена примена строге симетрије као доминантног регулаторног принципа, како на фасадним платнима, тако и у организацији простора, такође је тумачена као свеопшти заокрет ка европском културном курсу и одраз идеала новостасалог младог грађанства.⁵¹⁹

Сл. 61 Кнежев дворaц у Београду, снимак И. В. Громана из 1876. године, збирка Музеја града Београда инв. бр. Ур 3759

Основна архитектонска пажња била је фокусирана на главну, уличну фасаду Старог конака. Она је средишњим и бочним ризалитима подељена на пет ритмично истурених сегмената диктираних јединицом од три прозорске ширине које су додатно подстакнуте наизменичном сменом лучних и архитравних отвора.⁵²⁰ Ликовни интензитет истурених елемената, како прочеља, тако и зачеља, појачан је фризом од испупчених квадратних поља позиционираним испод профилисаног кровног венца који се континуирано протезао читавим обимом грађевине и ниским атикама. Доминантни визуелни елемент прочеља оличен је у централном ризалиту који је истакнут балконом са оградом од кованог гвожђа и декоративним едикулама припадајућих отвора. Претпоставља се да средишњи отвор јесу заправо застакљена врата која омогућавају излаз на узани простор балкон терасе.

Београду и путовања по планинама и шумама унутрашњости 1843. и 1844. године, Нови Сад 1996, 203.

⁵¹⁹ М. Ђурђевић, А. Кадијевић, нав. дело, 1-4.

⁵²⁰ Д. Ђурић-Замоло, нав. дело, 121; С. Г. Богуновић, нав. дело, 394.

Сл. 62 Кнежев дворац у Београду, снимак непознатог аутора из приватне збирке.

Овај тип балкона није ослоњен на конзоле, већ на стубове плитког отвореног трема у приземљу са разапетим сегментним луцима.⁵²¹ Изнад корниша и атике централни ризалит је крунисан преломљеним лучним фронтоном на коме се налазио најпре скромнији грб Кнежевине од гипса који је постављен 1844. године на месту натписа „Браћа Симићи“, а кога касније на Громановим снимцима видимо у значајно раскошнијој потпуној верзији са бочно постављеним грифонима, у теракоти.⁵²² Експонираним пластичним елементима централног ризалита истицана је просторност спрата чиме се указивало на важност и значај „отмене“ спратне етаже тзв. *nobelstock*-а или *piano nobile*.⁵²³ Бочни ризалити имају полигоналну, изломљену основу конвексних испада која ствара барокну динамику.⁵²⁴

⁵²¹ Д. Ђурић-Замоло, нав. дело, нав. стр.

⁵²² Исто; М. Поповић, *Грбови...*, 115-117. Марко Поповић је овде изнео и претпоставку да је истовремено са овом другом верзијом постављен и грб изнад главног улаза у конак.

⁵²³ А. Кадијевић, нав. дело, 201-202,343; К. Шорске, нав. дело, 49-50; J. Stevens-Curl, *A Dictionary of Architecture*, Oxford 1999.

⁵²⁴ Д. Ђурић-Замоло, нав. дело, нав. стр.

Сл. 63 Кнежев дворац у Београду, визура из врта, снимак И. В. Громана из 1876. године, збирка Музеја града Београда инв. бр. Ур 3760

Поменули смо да није могуће реконструисати изглед унутрашњости, будући да описи и сачувани цртежи основе потичу из значајно каснијег периода. Оно што можемо са уверљивом дозом сигурности претпоставити јесте да су опремање и начин употребе владарске резиденције били подвргнути коренитим променама у односу на обичаје и дворски протокол претходног периода, као и да је у складу са тадашњим мултикултуралним карактером престонице и расподелом политичке моћи у Србији, сам двор садржао сва три коегзистирајућа културолошка елемента: турско-оријентални, српско-православни и европски.⁵²⁵ Захтевани ексклузивни модел владарског понашања одредио је да се простор двора потенцира двојако: са једне стране као издвојени, дискретни простор кнежевог породичног дома у циљу изолације кнеза, а са друге као срачуната манифестациона сцена репрезентативне јавности. Контакт са јавношћу је, самим тим, био знатно редукован и строго организован државним деловањем. Владар се није налазио изнад, већ у равни са поданичком елитом, па су и окупљања на двору била пажљиво изрежирани самопрезентацијски скуп изабраних носилаца политичког јединства у којима је кнезу и кнегињи била додељена неутрална обавезујућа улога љубазних домаћина.⁵²⁶ Другим речима, простор двора не поседује и не контролише кнез, већ га као први човек, изабран народном вољом, службено употребљава у складу са друштвеном стварношћу, политичким

⁵²⁵ Н. Макуљевић, *Плурализам приватности...* 38-46.

⁵²⁶ Описујући једну забаву приређену 19. фебруара 1850. године у Старом конаку извештач описујући званице и атмосферу додаје: „Светли Домаћин наш и светла Домаћица и овом приликом су као и свагда што чине љубезности својом све госте савршено задовољили.“ *Србске новине* бр.26, год. XVII, Београд, 2. март 1850, 94.

захтевима и пропагандним програмом Државног савета.⁵²⁷ У својим писаним сведочанствима, Јеврем Грујић је записао да су се министри, чланови владе и страни представници, пре вечере, редовно окупљали на Кнежевом двору до седам, најкасније осам увече, неки у ађутантској соби (у приземљу), а други са кнезом Александром у оцаклији (на спрату).⁵²⁸

У оквирима уставобранитељске идеологије олигархије, била је уведена обавеза униформисања комплетног државног апарата, па се спрам улоге првог чиновника државе и важећих конвенција владарског понашања, кнез Александар у јавности готово редовно појављивао у генералској униформи франц плаве боје са златним еполетама и ордењем као везивним елементом са државом, али и обавезним фесом са кићанком који је био неопходно јавно признање Портиног сизеренства, али и одомаћено обележје народне ношње.⁵²⁹

Ретко вредан савремени запис вредан наше пажње представља белешка са другог пропутовања кроз Србију и Београд енглеског путописца Ендруа Арчибалда Пејтона 1843. године, приликом његовог повратка из дипломатске мисије у Дамаску као вршилац дужности британског генералног конзула.⁵³⁰ Том приликом, он је оставио изванредно речит и живописан опис кнежевог бала који је, по свој прилици, био уприличен у привременој резиденцији на Студентском тргу.⁵³¹ Он не може да одговори на питања првобитног уређења Старог конака, али омогућава запажање измењених околности владарског положаја и разумевање процеса друштвене прерасподеле са видљивим реперкусијама на уређење двора, превасходно у све већем препуштању простора двора селектованом делу јавности и формирању прикладних образаца понашања из којих ће се уобличити дворски церемонијал и етикеција која се у ово време још увек базирала на неписаним правилима.

„На двору кнеза Александра нема званичних пријема, сем на дан његове славе. Једном до два пута годишње он приређује ручак за пашу, министре и стране генералне конзуле. Зимом кнез приређује један до два бала.

Једна од ових забава одржана је током мог боравка, и ја добих кнежев позив. Одређеног дана у улици која води ка резиденцији затекох мноштво света који је слушао оркестар у дворшиту. Када сам стигао на врх степеништа, један

⁵²⁷ К. Митровић, нав. дело, нав. стр, посебно 310-313.

⁵²⁸ Записи Јеврема Грујића II, Београд 1922, 35.

⁵²⁹ К. Митровић, нав. дело, 315; Н. Макуљевић, *Плурализам приватности...*43-44; Службено одело у Србији у 19. и 20. веку, Београд 2001, 23-29, 176, 300.

⁵³⁰ Е.А. Пејтон, нав. дело, 44-50.

⁵³¹ К. Митровић, нав. дело, 310 – 313.

официр у плавој униформи, који је изгледа управљао церемонијалом тога дана, уведе ме у салон у којем сам по доласку учинио посету кнезу, за који се може рећи да представља верну копију салона неког мађарског племића; паркет је био инкрустиран и полиран, столице и софе пресвучене гримизним и белим свиленим дамастом, који је необичан луксуз у овим крајевима, таванице дивно малане нежним бојама, у најбољем бечком стилу. Високе, беле порцеланске пећи налик на урне загревале су низ соба.

Друштво је показивало ону живописну разноврсност ликова и одеће у којој ужива сваки путник. Кнез, снажан, црномањаст човек средњег раста, стар отприлике тридесет пет година, озбиљног, сталоженог изгледа, носио је обичну плаву војничку униформу. Кнегиња и њене *dammes de compagnie* носиле су љупку српску ношњу, паша низамску униформу и нишан ифтихар; барон Ливе, руски опуномоћени изасланик, у генерлаској униформи, блистао је од безбројних ордена. Пуковник Филиповић, човек великих способности, представљао је Аустрију. Митрополит је носио црну сомотску капу и велики емајлирани крст који му је висио са врата на масивном златном ланцу, и седео је достојанствено усамљен. Шест стопа и четири инча високи Гарашианин, министар унутрашњих дела, разговарао је са Стојаном Симићем, председником савета, једним од неколико Срба на високом положају који су задржали турску ношњу; он је грађен као фарнески Херкул. А онда каква мешавина језика: српски, немачки, руски, турски, гфранцуски; све је просто брујало.

Пређосмо у трпезарију, где је кухиња била у сваком погледу немачка. Када се појавио десерт, кнез устаде са чашом пенушаваог шампањца у руци и наздрави султану, што паша прихвати; затим, после краће паузе цару Николају Павловичу, што прихвати барон Ливен; затим уследише здравице другим крунисаним главама. Затим устаде барон Ливен и наздрави кнезу. Онда наздравише пашу и кнегињу; тада устаде г. Ваишченко, руски генерални конзул, и надахнуто наздрави напретку Србије. Забава која је почела у један сат отегла се до касно по подне, и завршила се кафом, ликерима и чибуцима у салону; кнегиње и даме су се претходно повукле у своје одаје.⁵³²

Рedefинисани концепт владарског понашања и развијена сампоредстављачка социјализација и дистинкција елите у облику организованих дворских балова, пријема, музичких концерата, посела, слава и чајанки, условили су уплив јавности у приватни простор владарског дома, што се одразило на функционално и економично разврставање специјализованих просторија око ходника где су се, поред издвојених резиденцијалних приватних соба, у језгру налазили истакнути свечани простори за многољудна окупљања и јавну

⁵³² Е.А. Пејгон, нав. дело, 50.

циркулацију.⁵³³ У приземљу су се вероватно и првобитно налазиле оставе, помоћне и канцеларијске просторије.⁵³⁴ Спаваће собе су сматране приватним просторима, али је њихова лична приватност била веома лимитирана званичном употребом.⁵³⁵ Дневна употреба тих соба у смислу обитавања чланова породице, и, неретко, примања гостију, битно је одредила опремање салонским гарнитурама, дуборезним столовима, ормарима, чивилуцима и шкрињама. Собе су биле далеко пространије и високе, међусобно повезане, што је значајно олакшавало комуникацију, али на уштрб поменуте приватности одражавајући неизоставно јавно – приватно двојство живота и власти кнежевог двора. Централна просторија конака је, претпостављамо, била „сјајна“ дугачка свечана сала спрата са луксузним свиленим драперијама, масивним огледалима и керамичким каљевим пећима, а која се отварала балкон-терасом према башти и улици.⁵³⁶ Просторија која је служила за организацију популарних „асталских“ игара попут картања и билијара, такође је морала имати своје место у кнежевој резиденцији као саставни и обавезујући део нормативне интеракције нарастајућег естаблишмента. Будући да су хваљени ручкови представљали један од истакнутијих догађаја на кнежевом двору и битних кохезионих елемената друштва, сва је вероватноћа да је и „у сваком погледу немачка“ трпезарија била репрезентативно уређени простор Старог конака.⁵³⁷ Међутим, поред „европског укуса“ подједнако важан аспект у контексту националног идентитета и посебности представљали су елементи локалног, регионалног тона попут ћилима и прекривачима на диванима.⁵³⁸ Тако је приликом званичних пријема, у складу са „обичајем наше земље“, почетак обедовања, након срдачне добродошлице, означавао послужењем у виду слатког, хладне воде и кафе, да би поштујући ковенционални образац политичке културе, домаћин на крају

⁵³³ Д.Ђурић-Замоло, нав. дело, 116. Балови су од 1841. године постали уобичајена форма окупљања „лепих госпа и углађене господе“, „избора учености, имућности и власности“ односно пројекције жељене српске грађанске класе. Записи Јеврема Грујића II, 35-36; Н. Јовановић, нав. дело, 100.

⁵³⁴ Исто; Х. Вивијен, *Србија рај сиромашног човека*, у: Београд у 19. веку... 155.

⁵³⁵ М. Тимотијевић, нав. дело, 330-331.

⁵³⁶ Исто; *Србске новине* бр.60, год. XVII, Београд, 23. мај 1850, 226.

⁵³⁷ Извори бележе да је у време кнеза Александра дошло до значајног квалитативног пораста културе обедовања у Београду. Такође, у складу са модерном појавношћу жене и прерасподелом родних улога, кнегиња је обавезно седела до Кнеза чије је место било у челу стола, а уведен је и обичај присуства супруга на свечаним пријемима и ручковима. С. Кнежевић, *Исхрана београдског становништва у прошлости*, ГТБ V, Београд 1958, 229-231; А. Вулетић, *Власт мушкарца, покорност жена...*, 122-125.

⁵³⁸ К. Митровић, нав. дело, 316-320; Е. А. Пејтон, нав. дело, 204.

обавезно наздравио у част султана шампањцем и композицијом „Многаја лета“.⁵³⁹ У том национално интонираном светлу треба разумети и дворски костим кнегиње Персиде која је посвећено носила српску грађанску ношњу и тиме активно учествовала у децентном истицању владарског идентитета.⁵⁴⁰

Кнегиња Персида је успешно користила и нову улогу жене у грађанском друштву.⁵⁴¹ Она је истраживала могућности промоције владарског идентитета кроз алтернативне просторе друштвеног живота на безбедној дистанци од политике и с тим у вези успоставила своју утицајну сферу деловања на развијање укуса у српских жена, оснивањем 1850. године уметничког посела тј. Салона који је носио њено име.⁵⁴² Салон кнегиње Персиде се одржавао два пута недељно, у периоду од септембра до јуна, најчешће на двору и активно доприносио развоју науке, културе и уметности у интерактивним едукативним сусретима. Ови високо котирани догађаји су обиловали предавањима и часовима из разних области, концертним извођењима, дебатама и јавним читањима светске литературе, а као церемонијал мајстор њима је руководио учени Матија Бан.⁵⁴³ Упркос политичким нестабилностима, револуционарним немирима у суседству и бројним другим социо-економским препрекама и недећама, двор је нескривено одражавао новостечени дух престонице и простор на коме се активно утирао пут модерне елите у настајању.

Попис покретне имовине кнеза Александра Карађорђевића, начињен након династичке смене 1859. године са стотину предмета затечених у Крагујевцу, пружа нам наговештај могућег унутрашњег уређења владарске резиденције у Београду.⁵⁴⁴ Нашу пажњу задржаћемо код статусних породичних драгоцености,

⁵³⁹ *Србске новине* бр.60, год. XVII, Београд, 23. мај 1850, 226; Записи Јеврема Грујића II, Београд 1922, 35; Е. А. Пејтон, нав. дело, 55.

⁵⁴⁰ Све даме из формираног дворског круга кнегиње Персиде су биле у обавези да носе богату српску ношњу и скупocen накит. Пејтон даје опаску на изглед кнегињине сестре и закључује: „Својом туником од grimизног сомота извезеног златом и оперваженом самуровином, била би у својој потпуно домаћој ношњи краљица на било ком балу под маскама у старој Европи.“ Е. А. Пејтон, нав. дело, 56. К. Митровић, нав. дело, нав. стр.

⁵⁴¹ Ово је период када се усваја просветитељски образац развијене култивисане улоге жене као господарице дома. А. Вулетић, нав. дело, нав. стр.; М. Тимотијевић, нав. дело, 298-304.

⁵⁴² К. Митровић, нав. дело, нав. стр.; П. Димитријевић – Стошић, Посела у староме Београду, Београд 1965, 53-61.

⁵⁴³ Исто.

⁵⁴⁴ Б. Прпа (ур.), *Живети у Београду III (1851 - 1867)*, Београд 2005; Н. Јовановић, *Кнез Александар Карађорђевић (1806 – 1885)*, Београд 2010, 44. Судаћи по попису покућства, у ентеријеру кнежевог дома доминирала је препознатљива слика сложеног културног модела тог времена у испреплетаности како европског духа, тако и османске културе са специфичном конотацијом националног.

тачније податка да су све слике биле урамљене у позлаћене рамове. Новоустоличени владар свој политички став, лични идентитет и друштвено деловање могао је огласити у оквирима припадајуће праксе кнежевског меценатства.⁵⁴⁵ Разумевши простор уметности као једини прихватљиви и референтни модус за активно учешће у подизању националне свести и развоју културе, а уједно и личну и династичку пропаганду, кнез Александар формира уметничку збирку.⁵⁴⁶ Заснована на јасно дефинисаном програму националне историје, Кнежева галерија се састојала од одабраних протагониста модерне српске историје – хероизованих појединаца Првог српског устанка и чланова владарске породице које је насликао Урош Кнежевић.⁵⁴⁷ Портрети чланова конурентске династије елаборирали су идеју професионалне власти и борбе за опште добро, али уз недвосмислено подвучену идеју континуитета кнежевске власти и њеног народног карактера. Фокус на оснивача породице Карађорђевић и устанике Првог српског устанка стајао је у функцији глорификације породичног порекла, подстицања династичких осећања и аргументације легитимитета кнежевог владарског положаја.⁵⁴⁸

Саставни део ограђеног приватног простора двора чинио је и припадајући врт. Важан допринос култури култивисања вртова у нашој средини, дала је управо супруга кнеза Александра, кнегиња Персида. Неговане баште сматране су репрезентацијом породице, па су брижљиво уређени вртови око кућа представљали идеју раја на земљи и породичне идиле.⁵⁴⁹ Врт је у освит модерног доба у Европи, постао местом женских чланова породице, њихове креативности, едукације и приватности.⁵⁵⁰

На препоруку Матије Бана, уз помоћ земунског баштована Јохана, посађен је према уличном фронту Старог конака пространи дворски врт енглеског типа са

⁵⁴⁵ Н.Макуљевић, Уметност и национална идеја...,21-29.

⁵⁴⁶ Ова иницијатива кнеза Александра била је лепо примљена од стране јавности што бележе Србске новине у контексту патронаже националне културе. „Да није било бесмртног Карађорђа и његових неустрашивих храбрих војвода, би ли имали Срби слободе, коју данас уживају? Заиста не би.“ Н. Јовановић, нав. дело, 226-230; К. Митровић, нав. дело, 313-317; М.Ђ. Милићевић, Поменик...230.

⁵⁴⁷ У периоду од 1852. – 1855. године Урош Кнежевић је насликао деветнаест портрета Н. Јовановић, 228-229.

⁵⁴⁸ К. Митровић, нав. дело, нав. стр.; Н. Јовановић, нав. дело, нав. стр; Н. Макуљевић, нав. дело,97,263-264. Колико је кнезу било важно да истакне ову идентификацију са славним претком сведочи и чињеница да је већ 1844. године у двору, у посебној просторији, била изложена једна од многобројних копија Карађорђевог чувеног портрета који је 1816. године израдио руски сликар Владимир Лукич Боровиковски.Е.А. Пејтон, 204-205.

⁵⁴⁹ М. Тимотијевић, нав. дело, 341-342; К.Митровић, нав. дело, 323-326.

⁵⁵⁰ Исто.

цветним садницама ретких врста, травнатим партерима, пузавицама и дрвећем између кога су се протезале вијугаве стазе.⁵⁵¹

Сл. 64 (лево) Врт Кнежевог дворца, снимак Анастаса Јовановића око 1865. године, репродуковано у: Д. Ђурић-Замоло, *Две велике баште старог Београда*, Урбанизам Београда 17, Београд 1972, 27.

Сл. 65 (десно) Поглед из визуре врта Кнежевог дворца, снимак Анастаса Јовановића око 1865. године из приватне колекције

Главна башта кнеза Александра, налазила се у оквиру приватног кнежевог имања у Главној чаршији, на простору великог кварта који данас образују улице Краља Петра, Кнез Михаилова, Вука Караџића и Цара Лазара (на историјском месту некадашњег Карађорђевог београдског конака) где је још од 1844. године уређен вртни комплекс са листопадним дрвећем, ретким растињем и увезеним садницама из Аустрије, Румуније, Буграске и Турске.⁵⁵² Жељени рајски контекст подвлачило је и присуство гајених славуја, канаринаца и голубова.⁵⁵³ Врт је био место интензивне социјализације пробраних дама, па је поред васпитно-мајчинске конотације и својеврсне учионице на отвореном, башта кнежевског пара Карађорђевић у чаршији, у сезони летњих жега, постајала ексклузивно место за организацију кнегињиних посела на отвореном.⁵⁵⁴

⁵⁵¹ П. Димитријевић – Стошић, нав. дело, 36, 60-61; М. Гордић, нав. дело, 37; К. Митровић, нав. дело 324-325.

⁵⁵² Исто; Д. Ђурић – Замоло, *Две велике баште старог Београда*, Урбанизам Београда 17, Београд 1972, 24.

⁵⁵³ П. Димитријевић – Стошић, нав. дело, 60-61.

⁵⁵⁴ Исто; К. Митровић, нав. дело, нав. стр.; М. Гордић, нав. дело, 37;

Сл. 66 Кнежева башта у Главној чаршији, снимак Анастаса Јовановића око 1865. године, репродуковано у: Д. Ђурић-Замоло, *Две велике баште старог Београда*, Урбанизам Београда 17, Београд 1972, 25.

Судећи по старости дендролошког фонда данашњег Пионирског парка, изгледа да је тих четрдесетих година култивисан и простор баште према Булевару краља Александра.⁵⁵⁵ О овом зеленом простору немамо много података, осим чињенице да је за разлику од врта према данашњој Улици Краља Милана који је био полујаван и делимично отворен очима пролазника, овај део дворске баште био комплетно изолован високом оградом дуж три остале околне улице која је испрва била од шареног коља, а потом и солидно озидана са стражарама, капијама и стражарским кућицама.⁵⁵⁶ У складу са текућим схватањима пејзажне уметности, врт је артифициран као *locus amoenus* ексклузивна утопијска слика блаженства, „аристократског места аркадијске среће, достојанства и стабилности, брижљиво издвојеног из политичког хаоса социјалне реалности“.⁵⁵⁷ Немамо много увида у низ помоћних објеката који су већим делом били концентрисани према углу Крунске и Кнеза Милоша, али је по свему судећи дрвећа и жбунастих засада било и између свих других здања у оквиру дворског комплекса.⁵⁵⁸ Занимљив податак о дворској башти оставио нам је поново Пејтон, када је приликом опроштајне посете Београду, 1844. године, примљен код кнеза Александра.⁵⁵⁹ Он посебно запажа травњак на коме је била постављена римска статуа са трозупцем нађена у Гроцкој, за коју су му пренели да је представљала персонификацију националне реке Мораве.⁵⁶⁰ Најранији визуелни записи овог дела дворске баште, представљају стереоскопски снимци Анастаса Јовановића из 1865. године на којима се види разноврсно растиње,

⁵⁵⁵ Д. Ђурић – Замоло, нав. дело, 26. Х. Миленовић, нав. дело, 10-12.

⁵⁵⁶ Е.А. Пејтон, нав. дело, 203; Д. Ђурић – Замоло, нав. дело, нав. стр; Н. Јовановић, нав. дело, 47.

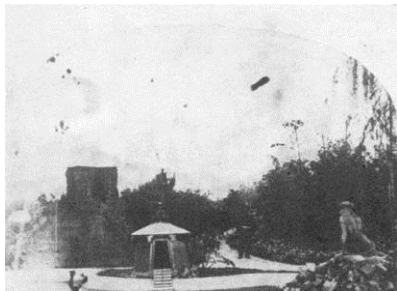
⁵⁵⁷ М. Тимотијевић, *Престоничка урбана меморија...*, 28.

⁵⁵⁸ Д. Ђурић – Замоло, нав. дело, нав. стр.

⁵⁵⁹ Е.А. Пејтон, нав. дело, нав.стр.

⁵⁶⁰ Исто. Руине и археолошке ископине су у савременој европској култури представљале идентификациони национални маркер и визуелну потврду аутентичности. Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја ...* 153-155.

парковски мобилијар, пошљунчене стазе. Неизбежни декорум сваког аркадијски устројеног и романтичарски артифицирног природног простора представљала је вода било у виду извора, базена, водоскока или језерца. На једном Јовановићевом снимку је забележено, да је већ у ово време засигурно, а сасвим могуће и раније, у дворску башту постављена фонтана са бронзаном скулптуром *Девојка са крчагом* која се и данас налази у оквиру Пионирског парка.

Сл. 67 (лево) Дворска башта према Булевару краља Александра, снимак Анастаса Јовановића из 1865. године, из приватне колекције

Сл. 68 (десно) Дворска башта према Булевару краља Александра са зградом Главне страже у позадини, снимак Анастаса Јовановића из 1865. године, из приватне колекције.

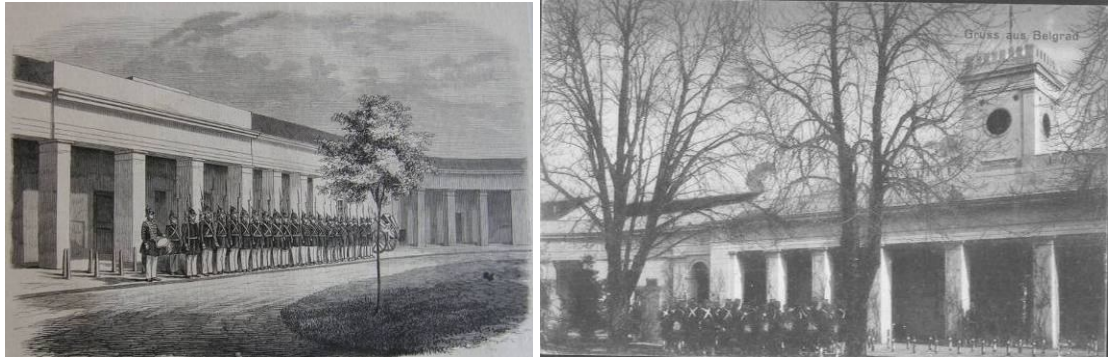
У дворишту иза Кнежевог дворца, актом начелника одељења грађевина Министарства унутрашњих дела, инжењера Атанасија Николића из 1848. године, подигнута је зграда страже.⁵⁶¹ Аутор овог пројекта није познат, али је средњоевропска провенијенција неопозива.⁵⁶² Стражарница је била приземна зграда потковичасте основе, са правоугаоним средиштем и лучно развијеним бочним крилима. Истакнути део здања страже чинила је сликовита сат кула масивног кубуса која је вешто маркирала здање израстајући из његовог средишта у плуралистичком склопу класицистичких пиластера и специфично живописне романтичарске зупчасте атике. Целом дужином протезао се класицистички трем са стубцима и елегантним архитравним склопом који је својом масивношћу и строгом симетријом остављао снажан утисак прегледности и јасноће чиме је просторној структури објекта учитана идеја реда и дисциплинованости репрезентативног дела војске кнежеве гарде.⁵⁶³

Додатна вредност стражарнице лежала је у њеној урбанистичкој вредности будући да је својим обухватним лучно развијеним фронтом са колонадама много допринела репрезентативном упросторавању и дефинисању дворског кварта у урбаној матрици престонице.

⁵⁶¹ Б. Несторовић, нав. дело, 174.

⁵⁶² М. Ротер-Благојевић, Архитектура грађевина јавних..., 129-133.

⁵⁶³ Д. Ђурић – Замоло, *Стари конак...*, 124; Б. Несторовић, нав. дело, нав. стр; А. Кадијевић, Момир Коруновић, Београд 1996, 42.

Сл. 69 (лево) Зграда главне страже у Кнежевом дворцу, графика објављена у Великом београдском календару са шематизмом Књажевства Србије за 1852. годину, репродуковано у: К. Митровић, *Двор кнеза Александра Карађорђевића у: Приватни живот код Срба у XIX веку* (прир. А. Столић, Н. Макуљевић), Београд 2006, 306.

Сл. 70 (десно) Зграда главне страже у Кнежевом дворцу око 1910. године, снимак из приватне колекције г-дина Милоша Јуришића

Након изградње Старог конака и зграде Дворске страже, на самом углу улица Краља Милана и Драгослава Јовановића (некадашње Дворске), на месту које данас заузима здање Старог двора, подигнут је Мали дворац.⁵⁶⁴ Била је то пространа приземна кућа широког фронта строго симетричне класицистичке композиције, ритмично распоређених прозорских осовина, са ниском пуном атиком и троугаоним забатом истакнутим на средини. У Малом дворцу су, за време кнеза Александра, били смештени Књажевско представништво и Попечитељство иностраних дела.⁵⁶⁵ Мали дворац је срушен 1880. године за потребе припреме терена будуће палате Старог двора.⁵⁶⁶

Сл. 71 Мали дворац, снимак И. В. Громана из 1876. године, збирка Музеја града Београда инв. бр. Ур. 4130

⁵⁶⁴ К.Н. Христић, нав. дело, 81.

⁵⁶⁵ Исто; Д. Ђурић – Замоло, нав. дело, 123; Иста, *Сачувани лик Београда на фотографијама А. Јовановића, И. Громана и М. Јовановића*, ГГБ XIV, Београд 1967, 152; Б. Љ. Поповић, *Историја Министарства иностраних дела Србије*, Београд 2005, 94.

⁵⁶⁶ Д. Ђурић – Замоло, *Стари конак...*, 123.

2.3.2. Топчидер као државно имање

Топчидер је, као што смо то у нашем претходном разматрању показали, био недвосмислено утемељен као снажан геополитички центар и репрезентативно владарско упориште кнеза Милоша Обреновића. Сугестивну моћ симболичног значаја Топчидера у циљу упечатљиве демонстрације масовне изборне воље народа искористиће уставобранитељи на самом почетку преузете власти, када је кнез Александар поновно потврђен као изабрани владар на Народној скупштини одржаној испред Топчидерског конака, о Видовдану 1843. године.⁵⁶⁷ Међутим, издејствоване уставне измене по питању неутралисања неограниченог ауторитета владара, налагале су ургентне трансформације постојеће просторне структуре и идеолошку инверзију репрезентативног ресурса дворског комплекса у Топчидеру. Сходно томе, нови режим је предузео читав низ системских интервенција које су се тичале различитих ограничења кнежеве употребе Топчидера и успостављања контроле над овом области у циљу поништења симболичног топоса владарског апсолута.⁵⁶⁸

Срж политичке моћи лежала је у власништву за које је, кад је о Топчидеру реч, било више заинтересованих страна. Привремено решење нађено је у проглашењу Топчидера народним добром које је било стављено под привремени надзор Министарства финансија и издавано у закуп.⁵⁶⁹ Крупан преокрет у историји Топчидера догодио се доласком свестраног инжењера Атанасија Николића на место начелника полицијско-економског одељења Министарства унутрашњих дела средином 1842. године.⁵⁷⁰ Са великим искуством и знањем о пољопривреди стеченим у Хабзбуршкој монархији, Атанасије Николић је конкретизовао своје идеје о нужности унапређења пољопривреде и покренуо иницијативу за уређење и озелењавање Топчидера.⁵⁷¹ Уз велику подршку Илије Гарашанина, 1849. године, успостављена је Примерна

⁵⁶⁷ К. Митровић, *Топчидер...* 123-124.

⁵⁶⁸ Исто, 157.

⁵⁶⁹ Исто, 124-125.

⁵⁷⁰ С. Владисављевић, *О почецима уређивања Топчидера за излетничку и парк шуму*, ГГБ XXXVI, Београд 1989, 107; М. Ротер – Благојевић, *Појава првих прописа и стандарда у области грађевинарства у Србији током XIX и почетком XX века*, Изградња 52, Београд 1998, 247 – 248.

⁵⁷¹ А. Николић, *Биографија ...*, 237-238; С. Владисављевић, нав. дело, нав. стр.

економија, једна врста огледног добра по узору на средњеевропске велепоседе за чије потребе је уступљена цела површина Топчидера са припадајућим брдима и шумама.⁵⁷² Две године касније, основан је и Топчидерски економски завод, а 1853. и Земљеделска школа све са циљем унапређења пољопривреде.⁵⁷³ На бројним узгојно-пољопривредним, али и пратећим занатско – градитељским пословима, учествовали су кажњеници Апсеничког завода као импортовани модел просветно – поправног програма развијених европских држава којим је било предвиђено да рехабилитовани затвореници треба да шире стечена знања даље за опште добро.⁵⁷⁴ У оквиру опсежног уређења Топчидера, разрушена је већина придворних објеката и изграђен је пут до Теразија, по пројекту инжењера Вилехлма Феста, са посађеним дрворедима од расположивог садног материјала.⁵⁷⁵

Сл. 72 Шеталиште у Топчидеру, разледница са почетка двадесетог века, збирка Музеја града Београда инв. бр. 29 – 463

По замисли Атанасија Николића, 1851. године на рашчишћеном простору испред конака у Топчидеру, започето је формирање јавног парка са садницама

⁵⁷² Н. Вучо, *Топчидерска економија. 1851-1928*, ГГБ XXVIII, Београд 1981,69;А. Николић, нав. дело, нав. стр; С. Владисављевић, нав. дело, 107-108.

⁵⁷³ С. Владисављевић, *Земљеделска школа у Топчидеру (1853-1859)*, ГГБ XXXIV, Београд 1987, 121-128.

⁵⁷⁴ Н. Вучо, нав. дело, 71.

⁵⁷⁵ С. Владисављевић, *О почецима...*, 109-111.

племенитог дрвећа „да допринесу увесељавању народа уопште“.⁵⁷⁶ Парк испред конака, који остао забележен на поменутој литографији Куна фон Квицова из 1856. године (сл. 56), имао је строго геомтеризирану симетричну форму са цветном ронделом, уређенима стазама и садницама распоређеним у лавиринте у одвојеним геометријским пољима.⁵⁷⁷ Тај простор се даље ширио у већи енглески тип парка, у симулацији нетакнуте природе са асимтеричним вијугавим стазама и мостићима преко потока и језерца. Исте године пољски књижевник и револуционар Роман Зморски у свом путопису „На Сави и Драви“⁵⁷⁸ оставља вредну импресију о парку у Топчидеру и бележи да су се у њему налазили стубови и старије клесана пластика из околних налазишта што указује на познати концепт вртног уређења који стоји у спрези са романтичарским култом рушевина и реминисценцијом на херојску прошлост.⁵⁷⁹ Засигурно је да су Николић и његови сарадници на својим службеним пропутовањима били чести посетиоци разних изложби и сајмова по средњој Европи где су куповали семе, саднице, стоку и пољопривредне алатке, те да су виђена општеприхваћена искуства пејзажне архитектуре и хортикулутре желели да имплементирају и у Топчидер.⁵⁸⁰ Први дворски баштован Никола Конрад, пореклом Словак, доведен је, иначе, из Шенбруна.⁵⁸¹

Сл. 73 (лево) Парк испред конака у Топчидеру, разледница са почетка двадесетог века, збирка Музеја града Београда инв. бр. 29 – 462

Сл. 74 Скулптура Церере (Жетелица) Фиделиса Кимела из 1852. године, смештена у Топчидерском парку, снимак из приватне збирке.

⁵⁷⁶ Исто, 108.

⁵⁷⁷ К. Митровић, нав. дело, 126.

⁵⁷⁸ Р. Зморски, *На Сави и Драви*, у: Београд у 19. веку...12-18,23

⁵⁷⁹ К. Митровић, нав. дело, 158.

⁵⁸⁰ С. Владисављевић, нав. дело, 118. Е. Iby, *The Park at Schönbrunn Palace*, Wien 2001, 34-35.

⁵⁸¹ К. Митровић, нав. дело, 124; Е. Iby, *op.cit.*

У складу са важећим конвенцијама европске вртне уметности и парк у Топчидеру је украшаван уметничким скулптурама.⁵⁸² Најстарији примерак парковске скулптуре Топчидера јесте митолошка фигура богиње Церере, одливак у цинку пресвучен бронзаном кошуљицом, рад бечког вајара Фиделиса Кимела који је на овом месту постављен 1852. године.⁵⁸³ Божанство плодности, заштитница жита и усева у потпуности је одговарала Николићевим ставовима и директној условљености уанпређења пољопривреде и народног благостања.

Смештањем резиденције у естетизовано пејзажно окружење које се кроз призму просветитељске идеје човекове природности доживљавало као неформално, Топчидерски комплекс је одвојен од владарског индентитета и редефинисан у „увеселнително место“, простор друштвености привидне демократије у оквиру којег се наизглед спонтано, а суштински врло контролисано, сусрећу кнез и одабрани народ.⁵⁸⁴ По наредби кнеза Александра, а по пројекту инжењера Јана Неволеа, 1850. и 1856. године су изведене мање преправке у ентеријеру конака, препокривање крова конака и свештеничке куће, као и замена калдрме на платоу.⁵⁸⁵ Конак кнеза Милоша, користили су администратори Економије и Казненог завода, а неретко су представници политичке елите тамо приређивали званичне ручкове чиме је некадашње недостижно владарско седиште значајно демиситификовано.⁵⁸⁶ Посебне прилике кад је народ масовно и контролисано увођен у простор Топчидера, којим се пропагирала брига за плебс, биле су свечаности поводом завршних испита питомаца Земљоделске школе и првомајских посела којима се славила најавна летње сезоне.⁵⁸⁷ Инсценирана театарални контакт са кнезом је у овом случају изостао.

Радови на уређењу Топчидера прекинути су падом уставобранитељске власти и повратком кнеза Милоша, у децембру 1958. године. Међутим, измене које су до тог времена биле спроведене, биле су толико суштинске да их кнез Милош није лако могао оповргнути.

⁵⁸² К. Митровић, нав. дело, 158.

⁵⁸³ С. Владисављевић, нав. дело, нав. стр.

⁵⁸⁴ Исто; К. Митровић, *Двор кнеза Александра...* 307, 312-313.

⁵⁸⁵ С. Владисављевић, нав. дело, 111.

⁵⁸⁶ К. Митровић, Топчидер..., 143.

⁵⁸⁷ Исто, 32.

2.3.3. Брестовачка бања

Група уставобранитеља захтевала је беспоговорну субординацију владара репрезентацији друштва, озбиљно се старајући да ограничи и потисне сваки вид јавне манифестације владарске породице и испољавања личног идентитета у оквирима репрезентативне јавности.⁵⁸⁸ Строго се водило рачуна да ретки моменти непосредне комуникације владара и популуса буду под будним оком државе и да сваки вид интеракције буде брижљиво изрежиран.⁵⁸⁹ С тим у вези владарска олигархија с великом пажњом пратила је сваки покушај те врсте, сузбијајући га у корену.

Одласци на излете и рекреације били су дубоко укореењени у европској традицији и представљали су неизоставни део живота и понашања урбаног становништва Кнежевине.⁵⁹⁰ Овакав вид одмора практикован је најчешће лети у периоду од јуна до септембра, а привилеговани припадници друштва су за те прилике подизали себи виле – летњиковце изван града. Управо је у својим летњим резиденцијама, кнез Александар препознао стратешку могућност проширења простора своје приватности и истицања владарског идентитета.

Омиљени традиционални облик превенције и здравствене неге представљали су третмани топлим и лековитим изворима, а како је недостатак текуће воде током летњих дана у престоници чинио живот тескобним, бањска лечилишта су врло рано постала стецишта елитног дела Српске кнежевине и самим тим нове атрактивне урбане структуре са изграђеним летњиковцима и пратећим објектима.⁵⁹¹

Брестовачка бања, смештена у Црноречком округу испод Црног врха, у близини Зајечара и Бора, постала је једна од најпопуларнијих бања у Србији средином деветнаестог века.⁵⁹² Познати топли извори лековите минералне воде „*која је до*

⁵⁸⁸ С. Јовановић, нав. дело, 218 – 261.

⁵⁸⁹ К. Митровић, нав. дело, 305 – 313; Н. Јовановић, нав. дело, 32-34.

⁵⁹⁰ М. Тимођјевић, нав. дело, 379 – 382.

⁵⁹¹ Г. Митровић, *Градитељско наслеђе у бањама Србије*, Саопштења XXX-XXXI, Београд 1998/1999, 175-192.

⁵⁹² М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина...*, 874 – 875; Др. Е. Линденмајер, *Опис минералних и лековитих вода и њихова употреба уопште, а посебно лековитих вода у Књажевству Србији до сада познатих*, Београд 1856, 82-86; Ђ. Костић, *Друмовима Србије у: Приватни живот код Срба у XIX веку* (прир. А. Столић, Н. Макуљевић), Београд 2006, 867.

сада многобројном свету била видарица“ начинили су веома рано од Брестовачке бање леčiliште на гласу, па је баш тамо, поред родне Тополе, кнез Александар најрадије проводио своје слободно време.⁵⁹³ Тешка приступачност и врлетна природа, пружала је кнезу велике могућности и алиби за понашање које би му ван тог контекста засигурно било оспорено, па је путовање у Брестовачку бању организовано у многољудној формацији од две стотине коњаника. Да су оваква путовања представљала успешан акт саморепрезентације и демонстрације моћи сведоче нам речи М. Ђ. Милићевића: „Карађорђевић, са својом великом пратњом од 100-200 катана, пролазећи кроз места та, чинио је да гора одјекује, да се горитаџи чуде, да се радују и да се користе.“⁵⁹⁴

Кнез Александар је до 1856. године у Брестовачкој бањи уложио озбиљан капитал и изградио себи летњи резиденцијални комплекс који је, поред дворца, подразумевао и низ других објеката попут купатила са олиготермалном водом, ађутантских конака, кухиња, штала, видиковца и култивисаних паркова.⁵⁹⁵ Бањска шума простирала се на преко деведесет хектара, а околни појас чинило је пространо прворазредно ловиште богато стаништем лисица и друге дивљачи.⁵⁹⁶ Лов је представљао саставни део разоноде племства који је истицао херојске квалитете, витештво, ратничку спремност владара, али и луксуз доколичарења као важан елемент исакнутог статуса личности.

Дворац кнеза Александра Карађорђевића је једносратно здање невеликих димензија, смештено на богато озелењеној падини брдовитог терена. Приметна тежња за органском везом грађевине и природног окружења изведена је из актуелизоване традиције субурбаних вила. Приземни део је зидан каменом, док су дебели зидови спрата у опеци.

⁵⁹³ М. Ђ. Милићевић, Поменик..., 231; Исти, Кнежевина..., 874.

⁵⁹⁴ М. Ђ. Милићевић, нав. дело, нав. стр.

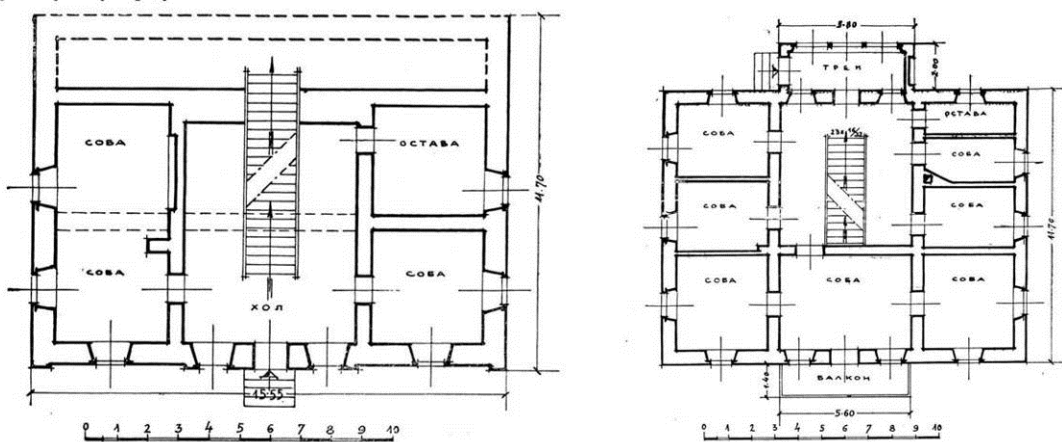
⁵⁹⁵ И. М. Здравковић, *Споменици културе у Брестовачкој*...436-441;

⁵⁹⁶ Н. Јовановић, нав. дело, 133.

Сл. 75 Дворац кнеза Александра Карађођевића у Брестовачкој бањи, разгледница са почетка 20. века.

Сл. 76 Дворац кнеза Александра Карађођевића у Брестовачкој бањи, преузето из Каталога културних добара Борског округа, Завод за проучавање културног развитка.

Сл. 77 Основа приземља (лево) и спрата (десно) дворца кнеза Александра Карађођевића у Брестовачкој бањи, публикувано у: И. М. Здравковић, *Споменици културе у Брестовачкој бањи*, ГЕИ САНУ I/1-2, Београд 1952, 439-440.

Основа грађевине је компактна правоугаона са вестибилумом у чијој се осовини развија монументално једнокрако степениште од камена које води на спрат.⁵⁹⁷

У приземљу су смештене две просторије, док се на спрату налазио салон са балконом, тремом према дворишту и четири по угловима равномерно распоређене собе. Опажа се, да упркос стваралачким ограничењима класицистички геомтеризованог кубуса тела и скромним архитектонским апликацијама фасадног плашта, грађевина оставља добар утисак одлично одабраном позицијом и вештом повезнашћу са немирном линијом пада терена што доприноси приметној динамичкој импресији и свеукупној живости.⁵⁹⁸

Урбани преображај Брестовачке бање и њено политички мотивисано прерастање у сферу политичке јавности и престижни простор репрезентације са готово опипљивим манифестом кнежевог владарског идентитета и династичке

⁵⁹⁷ Б. Несторовић, Преглед споменика културе у Србији XIX века, Саопштења РЗСКС X, Београд 1974, 160.

⁵⁹⁸ Б. Несторовић, нав. дело, нав. стр; И. М. Здравковић, нав. дело, нав. стр.

пропаганде озбиљно алармира Савет, тако да је врло брзо кнез Александар био принуђен да се одрекне власништва над свим изграђеним здањима у Брестовачкој бањи у корист државе.⁵⁹⁹

2.3.4. Оплепац кнеза Александра

Једини ексклузивни простор неспутаног самоостварења, популаризације династичког континуитета и осетне манифестације сопствене индивидуалности, кнез Александар је остварио у завичајној Тополи. На снажно утемељеном династичком топосу Карађорђевића са кључном устанничком улогом, у свом родном месту, на приватном поседу и на безбедној дистанци од олигархијских ограничења, кнез Александар је препознао све предуслове за изградњу идентитета који му је на свим осталим местима био оспорен.

Прва званична кнежева посета родном месту након доласка на престо уследила је 8. јануара 1843. године и била је оправдана годишњим парастосом његовој мајци Јелени која је заслугом кнегиње Љубице, по својој жељи, свечано опојана и сахрањена у храму Пресвете Богородице поред почившег супруга.⁶⁰⁰ Званично гласило *Србске новине*, одмах је започело процес успостављања меморије на догађај и у снажном националном и династичко-политичком тону детаљно је описало стављајући у први план церемонијални карактер свечаности и меморијално-завичајни контекст Тополе у чијој основи је лежала промоција култа Карађорђа, а самим тим и недвосмислени легитимитет кнежеве власти као његовог наследника.⁶⁰¹ Ова посета имала је одсудан значај за свеобухватну обнову напуштеног, разореног и попаљеног Карађорђевог града. Разумевши да је једино у Тополи могао да отворено демонстрира рестриктивне обрасце владарског понашања, кнез Александар је приступио концептуалној обнови династичког топоса Карађорђевића и истовременој реанимацији спутаног сећања на ослободилачке заслуге великог претка.

⁵⁹⁹ С. Јовановић, нав. дело, 235.

⁶⁰⁰ *Србске новине* бр.6, год. IX, Београд, 7. фебруар 1842, 41; Т. Ивановић, нав. дело, 13.

⁶⁰¹ *Србске новине* бр.3, год. X; Београд, 9. јануар 1843; *Србске новине* бр.4, год. X; Београд, 12. јануар 1843, *Србске новине* бр.5, год. X; Београд, 16. јануар 1843.

Током прве три године његове владавине, предузети су најкомплекснији радови на нужној обнови материјалних остатака запаљених и разорених градских зидина, северне и јужне куле, а затим и конака и пратећих економских здања.⁶⁰² Нажалост, још увек недовољна документација у вези са обновом и ширењем града, не дозвољава нам могућност детаљније реконструкције и тумачења концепта обновљених здања.⁶⁰³ Вероватна претпоставка је да су обновљена здања имала репрезентативни карактер у складу са владарско-династичком пропагандом као тежишном тачком кнежевог интересовања за Тополу.⁶⁰⁴ Конак свог оца, кнез Александар је реновирао, дозираваши неколико просторија и застакљујући дугачак доклат.⁶⁰⁵ Посебну пажњу кнез је посветио обнови задужбинама свог оца, цркви и школи.⁶⁰⁶ Црква је по свему судећи обнављана постепено и са великом пажњом будући да је представљала породични маузолеј где су поред кнежевих родитеља и рано преминуле сестре Полексије, почивала и његова упокојена деца кнежевић Светозар и кнегињица Александра.⁶⁰⁷ На основу мемоара Милана Ђ. Милићевића који је 1851. године као млад учитељ био на служби у Тополи, сазнајемо да је црква најпре била елементарно упристојена, а да је потом и окречена у наосу који је био изузетно тешко оштећен.⁶⁰⁸ Истовремено је наручен и нов иконостас који је израдио Димитрије Аврамовић један од најобразованијих људи и најеминентнијих уметника тога времена школован у Бечу.⁶⁰⁹ Додатно, у складу са вишевековном традицијом владарске ктиторије кнез Александар и чланови његове породице били су активни приложници храма Рођења Пресвете Богородице.⁶¹⁰ Бројни сачувани сакрални предмети од скупочених материјала и богослужбене књиге сведоче о намери да се уз помоћ литругијске праксе владар континуирано меморише у колективној свести локалног становништва. Угравирани и исписани записи на драгоценим приложничким даровима са истакнутим споменом чланова

⁶⁰² Т. Ивановић, нав. дело, 15; М. Ђ. Милићевић, Из својих успомена, Београд 1989, 85.

⁶⁰³ Документација истраживања и сондирања терена пре обнове крајем педесетих година двадесетог века није у потпуности сачувана, тако да је тренутно предузет опсежан пројекат истраживања терена и покушаја реконструкције свих слојева Карађорђевог града од стране стручњака из Завода за заштиту споменика Крагујевац.

⁶⁰⁴ Т. Ивановић, нав. дело, 20.

⁶⁰⁵ М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 85,116; Н. Јовановић, нав. дело, 55.

⁶⁰⁶ М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 81,86.

⁶⁰⁷ Исто, 121-123; М. Недељковић, Топола..., 29-30.

⁶⁰⁸ Исто, 86; Н. Јовановић, нав. дело, 54.

⁶⁰⁹ К. Митровић, нав. дело, 327; Т. Ивановић, нав. дело, 36-40.

⁶¹⁰ М. Лазић, *Кишиори и приложници у српској култури 19. и почетком 20. века у: Приватни живот код Срба у XIX веку* (прир. А. Столић, Н. Макуљевић), Београд 2006, 614-620.

породице и генеологије недвосмислено указују на потребу да се непрестано усађује у локалну свест идеја о династичком континуитету и легитимитету власти.⁶¹¹

Истовремено, око тополског утврђења сазидани су многобројни нови објекти војног, административног, привредног, услужног и стамбеног карактера (у сећањима се помињу гостионица, дућани, среска кућа, свештеничка кућа, чесма, касарна за кавалеристе и коњушнице) чиме се формирао центар будуће вароши.⁶¹²

Активним приложништвом и предузетим градитељским интервенцијама под сопственом патронажом, кнез је меморисао династички простор и јавно глорификовао владарски идентитет. У Тополу је кнез долазио како наменски поводом прослава храмовне и крсне славе, тако и успутно попут обавезних стајања приликом предузетних службених путева по Србији. Користећи оквире херојског топоса, кнез Александар је пронашао идеални простор за конституисање свог алтер ега и природног тела. Кнез Александар је с посебном пажњом обновио очеве винограде, њиве и воћњаке и у препознатљивом коду свог оца узимао неретко учешћа у пољопривредним и економским активностима. Истицање кнежевог учешћа у тешким физичким радовима попут орања, окопавања, ограђивања имања и крчења путева стајало је у вези са тенденциозним исказивањем његове улоге народног владара, непосредног контакта са поданицима, као и успостављањем живе аналогije са родоначелником династије у покушају симулације очинске власти.⁶¹³ Његова свакодневница у Тополи била је проткана дневним евокацијама славне митске прошлости, па је тако кнез редовно обилазио своја имања одевен у репрезентативни ћурак са златном јаком по аналогiji са очевим херојским ликом.⁶¹⁴

⁶¹¹ Т. Ивановић, нав. дело, 61-63.

⁶¹² К. Ненадовић, нав. дело, XXXVIII-XXXIX; Д. Ст. Павловић, *Карађорђево град*...234.

⁶¹³ М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 86- 87; Н. Јовановић, нав. дело, 54;

⁶¹⁴ М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 90; К. Митровић, нав. дело, 329.

Сл. 78 Карађорђевог конака у
Тополи,
из приватне збирке

Будући да су народ и народност представљали окосницу политичког дијалога, кнез Александар је, у жељи да се непосредније приближи широким народним масама, 1843. године иницирао и установио панађур о Малој Госпојини за продају марве и домаћих „отечествених“ производа.⁶¹⁵ Била је то важна и ретка прилика где је у садејству народности и пасторалности кнез успостављао директну комуникацију са народом и потхрањен идејом јединства и свести о херојској прошлости манифестује свој статус народног владара.⁶¹⁶

Најважнија јавна светковина где је, уз помоћ династичке митологије, кнез несметано могао демонстрирати своју моћ и симулирати жељени облик власти по узору на свог оца, била је прослава крсне славе Св. Климента који је уједно од 1830. године био прослављан и као општенородни празник.⁶¹⁷ У оквиру тродневне свечаности, по устаљеном обичају кнез је на празновање долазио са свитом праћен пуцњима прангија и звонима.⁶¹⁸ У великој гостинској соби обновљеног Карађорђевог конака у Тополи, спремана је вечера за госте, а у челу

⁶¹⁵ Сабори, вашари и панађури су били много више од скупова народног стваралаштва и простора економске дистрибуције. Они су представљали важну тачку друштвеног динамизма и својеврсну театрализацију свакодневице живота са прописаним друштвеним поретком као огледалима стварног актуелног друштва у којој се сваки појединац проналазио и самоостваривао. „Ови сабори красне су прилике и за свест о народној јединици и за обнављање историјских успомена, а и за многе друге послове у животу сељака.“ М. Ђ. Милићевић, *Живот Срба сељака*, Београд 1867, 33, 141; О саборима и народним светковинама видети више у: М. Лукић-Крстановић, *Приватни живот на јавној сцени светковина*, у: *Приватни живот код Срба у XIX веку* (прир. А. Столић, Н. Макуљевић), Београд 2006, 789-803.

⁶¹⁶ О напуштању самоприказивачке праксе и особеностима демократизованих манифестација српског романтичарског историзма видети: М. Тимотијевић, *Ефемерни спектакл за време друге владавине кнеза Милоша и Михаила Обреновића*, *Перистил XXXII*, Загреб 1988/1989, 305.

⁶¹⁷ Р. Љушић, *Кнежевина...*, 13; М. Тимотијевић, *Јубилеј као колективна репрезентација...*, 10.

⁶¹⁸ К. Ненадовић, нав. дело, XXXI; Т. Ивановић, нав. дело, 67; Б. Прпа (ур.), *Живети у Београду II...*, 503-506.

стола седео је кнез.⁶¹⁹ Посебно је истицано присуство угледних представника народа и старих Карађорђевих устаника који су живо препричавали догађаје и ратне подвиге оживљавајући успомену на херојску димензију Тополе и заслуге династије у контексту националног ослобођења.⁶²⁰ На овим свечаностима кнез Александар је по узору на свог оца често знао да поведе и коло како би се активни протагонисти и популус интегрисали у суверено државно-народно тело. Поврх свега, у циљу стимулације лојалности династији и владару, кнез је тенденциозно баш у Тополи на дан св. Килимента уручио одабраним представницима народа – окружним чиновницима царске ордене и берате.⁶²¹ Овакав вид патерналистичког понашања, паралелног живота и „алтернативног хабитуса“ кнез је могао практиковати искључиво у завичајној Тополи на безбедној дистанци од уставобранитељских ограничења и то на почетку своје владавине, будући да је препознатљиви пропагандни тон врло брзо био пригушен лимитираним вестима о детаљима кнежеве прославе у јавним гласилима тога времена.⁶²²

Важност кнежевих градитељских подухвата и различитих активности које су ефикасно меморисале Тополу као кључно династичко упориште карађорђевићеваца, видљива је и у чињеници да је Топола 1877. године представљала главно место побуњеничке војске против обрениовићеваца због чега је у одмазди 29. новембра исте године барутом и ватром срушен до темеља Карађорђево град.⁶²³

⁶¹⁹ Н. Јовановић, нав. дело, 58-59.

⁶²⁰ Т. Ивановић, 67-68 (са наведеним изворима).

⁶²¹ Т. Ивановић, нав. дело, 72.

⁶²² К. Митровић, нав. дело, 328-330, Т. Ивановић, нав. дело, 69.

⁶²³ М. Недељковић, нав. дело, 20.

2.4. Дворски простори повратничког кнеза

2.4.1. Престолонаследников дворац

Краткотрајна двогодишња владавина кнеза Милоша није оставила много времена за нови талас опсежних градитељских активности, поготово кад се упореди са обимношћу и значајем првог периода његове владавине. Идеолошка инверзија оличена у олигархијском режиму која је наступила у периоду прекинуте владавине династије Обреновић, оставила је маркантног трага, неповратног на претходно стање у тој мери да их чак ни славни отац нације није могао занемарити и рехабилитовати првобитно стање које је за собом оставио. По доласку на престо други пут, 1859. године, Милош је увидео да се у односу на новонастале идолошке промене мора уклопити и, упркос свом карактеру, спрам њих даље одредити.⁶²⁴ Са друге стране, кнез Милош и његов наследник Михаило су период емиграције провели у фреквентним посетама кључним европским апсолутистичким дворovima и немачким владарским кућама, које су оставиле значајног трага на формирање репрезентације двора Обреновића по повратку у земљу.⁶²⁵ Европском културном климом тог периода влада свеопшти концепт рестаурације и обнове који је стављен у службу савремене митологизације нација што се пресликава и на нашу средину.

Поновним успостављањем власти 1859. године, кнез Милош је затекао измењену ситуацију када је реч о владарским резиденцијама. *Господарски конак* је био срушен за потребе изградње здања Митрополије, конак кнегиње Љубице користили су Лицеј и Прва београдска гимназија, док је *Дворац у Савамали* припао Министарству финансија. Стари конак је, по сведочењу Милана Ђ. Милићевића који у службу кнеза Милоша ступа као његов секретар, за његов укус био исувише велики, у тој мери да је стари кнез имао озбиљну намеру да

⁶²⁴ Како је то приметио Слободан Јовановић: „Цела његова друга влада била је непрестани народни одисај. ... Решен да се одупре с једне стране Порти, а са друге стране чиновничкој господи створеној за време Карађорђевића, он је и због тога разлога морао тражити што јачег ослона код народа...То је био један деспот који сваки час мења ћуд, али који се увек боји голмиле.“ С. Јовановић, Друга влада Милоша и Михаила, Београд 1933, 130,141.

⁶²⁵ М. Ђ. Милићевић (прир.), Кнез Милош прича о себи, Споменик СКА XXI, Београд 1893, 24-32;И. Борозан, нав. дело, 307-308.

прегради и уситни простор Старог конака у чему га је спречио кнез Михаило.⁶²⁶ Престолонаследник Михаило је у овом двогодишњем периоду, по свему судећи, боравио у *Малом дворцу* уз који је могућно баш у овом периоду подигнуто неколико помоћних здања за потребе смештаја послуге да би, по поновном доласку на власт, кнез прешао у Стари конак.⁶²⁷

Истовремено, са супротне стране, на месту потоњег *Новог двора* (данашњег Председништва), кнез Милош започиње изградњу *Дворца за престолонаследника Михаила*.⁶²⁸ Овај дворца никада није постао владарска резиденција, али будући да је планиран за резиденцију престолонаследника, а да је у њему боравио кнежев домоуправитељ, као и да је уступио место потоњем Новом двору, осврнућемо се на његово упросторавање и изглед који је остао познат са неколико снимака, цртежа и уцртаног габарита основе на Зарићевом плану из 1878. године.⁶²⁹

Зграда се налазила на самом углу данашње Улице краља Милана и Добрињске (Андрићевог венца). Документација о изградњи Дворца сачувана је у траговима недовољним за детаљну реконструкцију. Претпоставља се да су планови настали већ 1859. године, будући да га на основу издатих рачуна након Милошеве смрти крајем септембра 1860. године налазимо још увек недовршеним.⁶³⁰ Већ у то време ова једноспратна зграда је била додељена министарствима иностраних и унутрашњих дела. Министарство унутрашњих дела било је смештено у приземљу, док је Министарство иностраних дела заузимало спрат на коме се налазила велика дворана за коришћена за министарске седнице.⁶³¹

⁶²⁶ М. Ђ. Милићевић, Кнез Милош у причама, Београд 1891, 42; К. Н. Христић, нав. дело, 81-82.

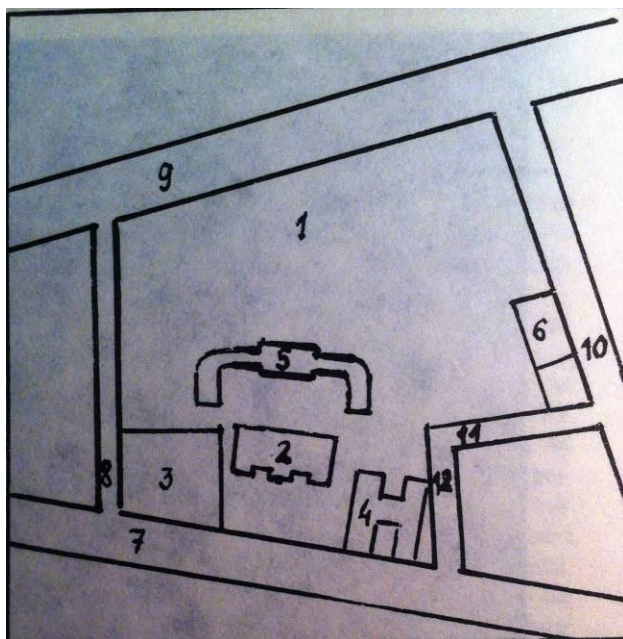
⁶²⁷ Према сведочењу М. Ђ. Милићевића у: Д. Ђурић – Замоло, *Стари конак...*, 114; С. Марловић, *Трагање за изгубљеном целовитошћу...*, 199.

⁶²⁸ Н. Несторовић, нав. дело, 39-40. У априлу месецу кнез Михаило је писао оцу из Париза да се побрине о његовој будућој резиденцији „Молим да заповедите моме пуномоћнику Доктору Пацеку да се постара да ми кућу нађе и спреми у којој ћу седети кад у Београд дођем.“ С. Ђирковић, Књаз Михаило Обреновић – Живот и политика, Београд 2011, 118 (напомена 452).

⁶²⁹ Исто; Д. Ђурић – Замоло, нав. дело, 124;

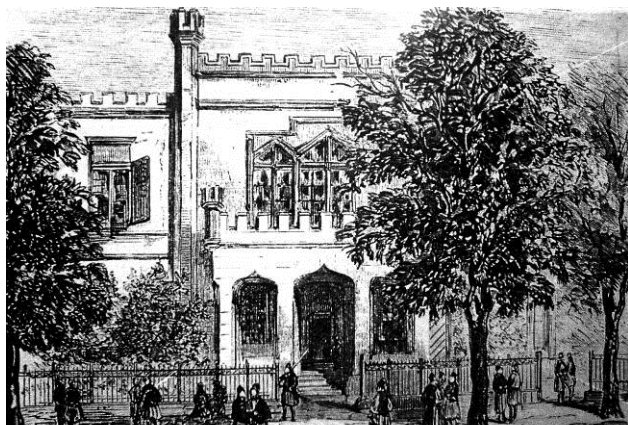
⁶³⁰ Б. Несторовић, нав. дело, 181 (са наведеним архивским референцама Државног савета)

⁶³¹ Н. Несторовић, нав. дело, 39; К. Н. Христић, нав. дело, 82.

Сл. 79 (лево) Дворски блок – цртеж парцеле са објектима уцртаним на Зарићевом плану из 1876. године, објављен у Д. Турић-Замоло, *Стари конак у Београду*, ГБ XXXVIII, Београд 1991, 118.

1. Дворска башта
2. Стари конак
3. Мали дворац
4. Дворац престолонаследника Михаила
5. Зграда страже
6. Министарство војно
7. Краља Милана
8. Др Драгослава Јовановића
9. Булевар краља Александра
10. Кнеза Милоша
11. Крунска
12. Добрињска (Андрићев венац)

Сл. 80 (лево) Дворац за престолонаследника Михаила, цртеж из часописа „Illustration“, 24. јун 1876, 412.

Сл. 81 (десно) Дворац за престолонаследника Михаила, исечени снимак са почетка 20. века, из колекције г-дина Милоша Јуришића.

Важно је напоменути да је Министар иностраних дела истовремено функционисао и као министар Кнежевог дома, директор Кнежеве канцеларије и кнежев представник који је најдиректније надзирао кнежев рад, тако да је његова позиција нужно морала бити у непосредној близини владарске резиденције.⁶³²

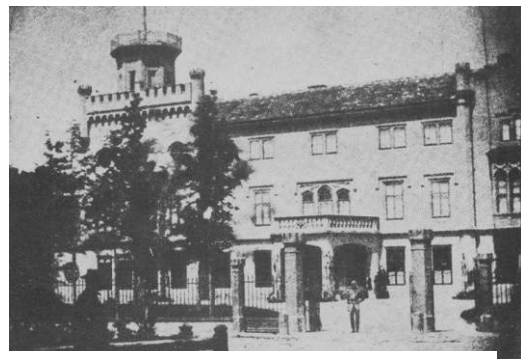
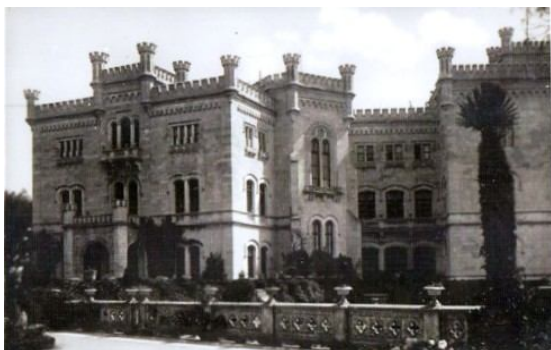
Дуговечна претпоставка да је аутор архитектонског пројекта Престолонаследниковог дворца био архитекта Коста Шрепловић тешко је одржива будући да је овај градитељ тек 1861. године дошао у Београд са студија у Минхену.⁶³³ Чистоћа и вештина сликовите стилске композиције надахнуте

⁶³² О историји Министарства иностраних послова Србије видети: Б. Љ. Поповић, нав. дело.

⁶³³ Претпоставку Николе Несторовића први је ревидирао Богдан Несторовић. Н. Несторовић, нав. дело, 61; Б. Несторовић, нав. дело, 181.

актуелном варијантом средњеевропског романтичарског историзма који свој процват на градитељској сцени доживљава средином деветнаестог века, говори у прилог претпоставци да је аутор овог јавног здања морао бити искуснији градитељ који је имао непосредног додира са оваквим културним обрасцем.⁶³⁴

Богдан Несторовић је први истакао Јосифа Касана као могућег градитеља Престолонаследниковог дворца учивши многобројне сличности овог решења са дворцем Мирамаре у Трсту који је за надвојводу Максимилијана пројектовао Карл Јункер 1856.⁶³⁵ Са друге стране, наглашено романтичарски дух поседовало је и престолонаследниково породично уточиште у изгнанству - Дворац *Иванка*.

Сл. 82 (лево) Дворац Мирамаре, Трст, разледница преузета са delcampo.net

Сл. 83 (десно) Дворац Иванка, поред Братиславе, снимак преузет са delcampo.net

Ово здање са пространим пољским добром, смештено 14км од Братиславе на Великом житном острву Дунава, је 1856. године кнез Михаило уз очеву помоћ купио од наследника грофа Грасакаловића Јуранека.⁶³⁶ Чињеница да је кнез Милош добро знао колико је ово здање било повезано са тренуцима Михаилове макар привидне личне среће и мира, као и да је финансијски учествовао у обимној реконструкцији након пожара 1856. године, покреће на размишљање да би архитекта реконструкције дворца Иванка могао имати некаквог утицаја на израду пројекта дворца у Београду.⁶³⁷

⁶³⁴ Б. Несторовић, нав. дело, нав. стр. О романтичарском градитељском полету у нашој средини видети: А. Кадијевић, *Један век...* 30; М. Ротар-Благојевић, нав. дело, 129 – 133.

⁶³⁵ Б. Несторовић, нав. дело, нав. стр. (напомена 59) Јосиф Касано је дошао из Италије око 1852. године и постао један од водећих архитеката Главне управе грађевина. Д. Ђурић – Замоло, *Градитељи...*, 115; М. Ротер – Благојевић, нав. дело, 125. Будући да је оваквих примера било у свим седиштима архитектонског развоја, а како нам нису познати детаљнији подаци о опусу и биографији Јосифа Касана, остајемо са опрезом на овој занимљивој претпоставци.

⁶³⁶ Д. Страњаковић, Михаило и Јулија, Београд 1940, 13.

⁶³⁷ С. Ћирковић, нав. дело, Београд 2011, 90 – 91.

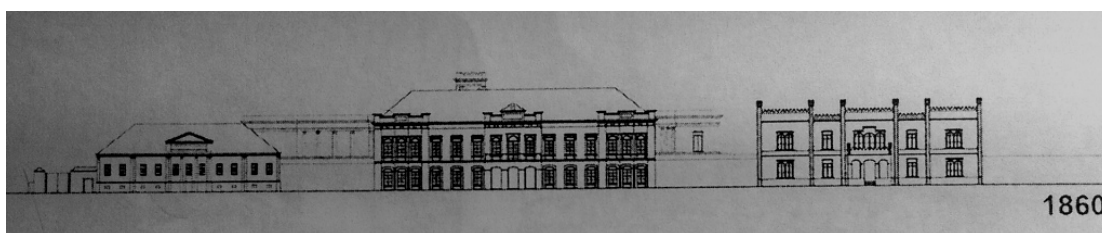
Сл. 84 (лево) Дворац за престолонаследника Михаила, са почетка 20. века, из колекције г-дина Милоша Јуришића.

Сл. 85 (десно) Детаљ Громановог снимка из дворске баште са назубљеном кровном линијом Михаиловог дворца у позадини, 1876.

Дворац за престолонаследника Михаила је био изведен као једносpratна грађевина јако разуђене ипак симетричне основе са снажно истуреним бочним крилима, како према регулационој линији, тако и према дубини парцеле ка врту. У трочланој композицији фасаде са крилима која фланкирају и уједно истичу централни мотив уочава се одјек структуре Старог конака. Богата разуђеност фасадних маса и њихово живописно пластично обликовање инспирисано средњовековним наслеђем уносе динамику карактеристичну за актуелни романтичарски дух, али грађевина у бити и даље остаје дубоко укореена у класичним принципима сведочећи о дихотомији структуралног и обликованог израза у нашој средини и специфичној обједињености опречних тенденција.⁶³⁸ Симетрична и уравнотежена форма корпуса грађевине покренута је варирањем истакнутих и увучених волумена, наглашеном вертикалношћу постигнутом уз помоћ континуираних октогоналних пиластера који надрастају кровни венац израстајући у торњиће са зупчастим кулицама, као и богатом профилацијом архитектонских елемената најизраженијој у централном делу чиме се ствара утисак пирамидалности композиције. Карактеристични уравнотежујући елемент је хоризонтала кровног венца у виду назубљене атике по узору на круништа средњовековних тврђава. Централно фасадно поље акцентовано је улазним тремом на ступцима који носе балкон-терасу са зупчастом зиданом оградом и у угловим позиционираним полигоналним такође назубљеним кулицама. Аркада трема имала је седласте лукове, а отвори централног ризалита изнад балкона са

⁶³⁸ Архитектура ове палате недвосмислено је одражавала европску оријентацију српског друштва и сву сложеност друштвене стварности у периоду пред коначно стицање политичке самосталности Кнежевине. О томе видети у: Б. Несторовић, нав. дело, 173 – 223; М. Ротер-Благојевић, нав. дело, нав. стр; А. Кадијевић, Естетика..., 291-300.

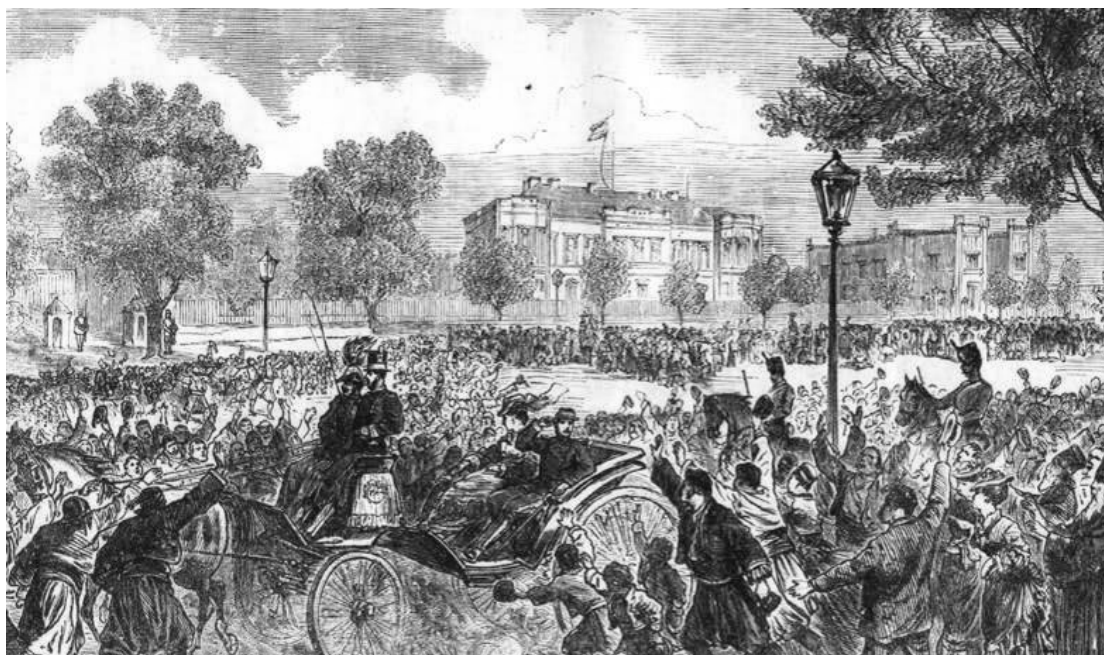
били су груписани у мотив специфичне обраде који је обједињавао троугаоне заврштеке и својим преломљеним оквиром надвишеним над висински доминантним средишњим отвором успешно подстицао вертикалност.⁶³⁹ Варирањем мотива разноврсних стилских оријентација постигнуто је репрезентативно живописно остварење архитектуре романтизма у престоници. Реинтерпретација прошлости у служби конструисања националног идентитета, представљала је опште место у европској култури, а реминисценција средњовековног наслеђа се у овом конкретном случају може посматрати као визуелни обновитељ идеалног историјског доба и златног периода државности, а повезивањем са легендарном прошлошћу средство легитимитета власти.

Сл. 86 Реконструкција уличног фронта Дворског комплекса око 1860. године са Малим дворцем (лево), Старим конаком (средина), зградом Дворске страже (у позадини) и Дворцем за престоолоанследника (десно), цртеж Срђана Марловића објављен у: С. Марловић, *Трагање за изгубљеном целовитошћу дворског комплекса у Београду*, ГТБ ЛП, Београд 2005, 202.

Урбанистичка ситуација тог периода јасно показује колико је изванредна положајна вредност и промишљено формирање дворског комплекса са слободном перспективом и развојем по дубини парцеле доминирало у престоници и колико је одсудно утицало на оживљавање целокупног простора око Теразија. Поврх свега, идеја о трипартитној просторној композицији дворског комплекса осетна је и данас у сугестивној просторној формулацији овог блока, а владарски тон у његовом управно-административном карактеру.

⁶³⁹ Б. Несторовић, нав. декло, 183; М. Ротер-Благојевић, нав. дело, 139-140; Д. Ђурић – Замоло, нав. дело, 110-111; С. Г. Богуновић, нав. дело, 1101 – 1102.

Сл. 87 Полазак Милана к војсци, илустрација непознатог аутора објављена у листу Српска зора бр. 7-8, Беч, август 1876. године, 156. У позадини се види Стари конак (у средини) и Дворац за престолонаследника Михаила (десно).

2.4.2. Дворски комплекс у Топчидеру под другом владом кнеза Милоша

Државничка харизма и ауторитарна оштрица кнеза Милоша приметно је бледела пред налетом свепрожимајућих утицаја европског либерализма. Актуелни политички тренутак захтевао је од старог кнеза да се према темељним симболичким прерадама његовог топоса адекватно прилагоди. С тим у вези кнез се окреће Топчидеру где, упркос болести, активно проводи своје последње дане са идејом рехабилитације владарског и династичког ауторитета низом активности које су наговештавале одлучност да се у постојећим оквирима извуче маскимум конструктивне ангажованости сужавањем фокуса на оснивача и власника.⁶⁴⁰

Династичком променом, кнежев летњиковац поново задобија функцију владарске резиденције. Искористивши Економски завод за потребе одржавања Топчидера и процедурални систем органа државне управе, кнез је предузео низ интервенција како би простор дворског комплекса на Топчидеру поново постао

⁶⁴⁰ С. Л. Поповић, Путовање по новој Србији, Београд 1950, 402 – 404.

препознат и верификован од стране популуса као државни центар. Већ у априлу 1859. кнез Милош је покренуо озбиљне грађевинске радове на реновирању и опремању конака у Топчидеру који су потрајали све до краја исте године.⁶⁴¹ Пројекат неопходне реконструкције конака непознатог инжењера, израђен је у новооснованом Грађевинском одељењу Министарства унутрашњих дела, по личном одобрењу кнеза Милоша, без претходног конкурса.⁶⁴² Истовремено, београдски дунђер Штерија Јовановић обавља низ преправки на свештеничкој и докторској кући, као и на једном малом конаку.⁶⁴³

Највећа градитељска инвестиција у Топчидеру током друге Милошеве владе била је изградња конака кнеза Михаила.⁶⁴⁴ Резиденцијални једносратни обејкат са шест соба, подигнут на узвишењу са задње стране Кнежевог конака, вероватно је био намењен за престолонаследников летњиковца.⁶⁴⁵ Јула месеца 1860. године, по хитном поступку, опет под директним наређењем кнеза Милоша, отпочела је градња овог здања која је, судећи по високим рачунима грађевинских трошкова, завршена по плану до краја тог лета.⁶⁴⁶

Сл. 88 (лево) Конак кнеза Михаила у Топчидеру, разгледница са краја XIX века

Сл. 89 (десно) Конак кнеза Михаила у Топчидеру, снимак објављен у: Б. Несторовић, Архитектура Србије у XIX веку, Београд 2006, 222.

Карактеристично савладани пад стрмог терена, диспозиција основе и упрошћен архитектонски речник неодољиво подсећају на конак кнеза Александра у Брестовачкој бањи што је навело истраживаче на претпоставку да би архитекта ова два здања могао бити Јован Ристић, један од истакнутих свршених дипломаца краткотрајне инжењерске школе у Топчидеру који се у ово време

⁶⁴¹ АС, ДС 1859, 278; ДС 1859, 1009; ДС 1860, 470; С. Владисављевић, нав. дело, 111.

⁶⁴² С. Владисављевић, нав. дело, нав. стр; К. Митровић, нав. дело, 128.

⁶⁴³ Исто.

⁶⁴⁴ АС, ДС, 1860, 549.

⁶⁴⁵ Б. Несторовић, нав. дело, 223 (напомена 133).

⁶⁴⁶ АС, ДС, 1860, 549.

истакао како на пољу теорије, тако и на пољу архитектонске праксе што ће га убрзо довести на чело Министарства грађевина.⁶⁴⁷

Једноставне архитектонике са партером према дворишту и високим приземљем и спратом према улици, „коначић“ остаје наглашено симетрична грађевина како у основи, тако и по распореду фасадних елемената и сведеног декора. Приземље према главној улици је вероватно оригинално било перфорирано низом прозорских отвора који су у неком тренутку зазидани.⁶⁴⁸ У приземљу се налазила пространа засведена просторија непознате намене са прилазом од главног пута и без видљиве комуникације са спратним делом.⁶⁴⁹

Велико интересовање кнез Милош је показивао за завршетак започетих јавних радова на изградњи пута који је до краја 1860. године повезао Теразије и Топчидер када је довршена и садња пратећег атрактивног дрвореда.⁶⁵⁰ Исте године установљена је и редовна линија јавног превоза на овој релацији.⁶⁵¹ По жељи престолонаследника Михаила истовремено је била успостављена стална телефонска и телеграфска веза са Београдом.⁶⁵²

Крајња сврха свих радова који су олакшавали комуникацију и континуирано привлачили Београђане под окриље Топчидера у великим масама, била је да учврсти пољуљани ауторитет владарске куће Обреновића династизирањем овог простора што је свој коначни пуни смисао добијало у потврди нације и исконструисаном народном јединству са круном на челу. С тим у вези, и природа Топчидера се морала стилизовати и идеологизирати како би остварила активни утицај на посматраче.⁶⁵³

Поред наставка рада на унапређењу уређења ботаничке баште која је, по кнежевом повратку на власт, бројала преко шест стотина врста биљака, предузети су даљи радови на уређењу и украшавању дворског парка.⁶⁵⁴

Репрезентативна алеја са геометријским формацијама цветних партера и дрвећем акцентовала је кнежев конак. Већ 1859. године, тачно у оси са конаком,

⁶⁴⁷ Н. Несторовић, нав. дело, 39; Б. Несторовић, нав. дело, нав. стр; О Јовану Ристићу видети: М. Ротер – Благојевић *Архитектура грађевина јавних намена...*, 123 – 125.

⁶⁴⁸ Б. Несторовић, нав. дело, нав. стр

⁶⁴⁹ Б. Несторовић, *Преглед споменика...*, 154.

⁶⁵⁰ С. Владисављевић, нав. дело,

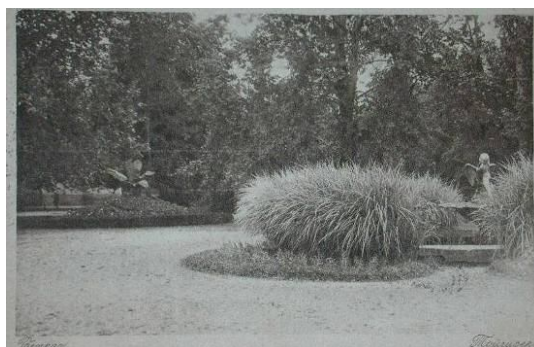
⁶⁵¹ К. Митровић, нав. дело, 33.

⁶⁵² Исто, 112.

⁶⁵³ Како су то истраживачи уочили, простор топчидерског комплекса постао је музеј династије Обреновић на отвореном. К. Митровић, нав. дело, 37-39; И. Борозан, нав. дело, 356-357.

⁶⁵⁴ К. Митровић, нав. дело, 157 – 158.

подигнут је обелиск монументалног утиска у част кнежевог повратка у земљу и поновног доласка Обреновића на власт.⁶⁵⁵ Први реализовани јавни споменик Кнежевине Србије посвећен једној личности, рад Франца Лорана, има добро пропорционисани облик зарубљене камене пирамиде постављене на тростепену платоформу. Испод профилисаног венца, на све четири стране истакнути су хералдички штитови са наизменично постављеним грбом и Милошевим монограмом. Споменик крунише бронзани пехар.⁶⁵⁶ Соларна и тријумфална симболика коју обелиск од давнина носи, додатно подцртава снажну конотацију апотеозе српског владара.

Сл. 90 (лево) Парк у Топчидеру са обелиском и водоскоком, разгледница са почетка двадесетог века, преузета са delcampe.net

Сл. 91 (десно) Ботаничка башта у Топчидеру, разгледница са краја деветнаестог века, преузета са delcampe.net

Поред овог споменика, интензивни период изградње Топчидерског парка обележава и додатно уређење кроз постављање неколико парковских скулптура, многобројних мостова, стаза и једног атрактивног водоскока. Уређење се, потом, проширује и на Кошутњак где се по жељи престолонаследника формира мањи зоолошки врт, док кнез Милош предузима паралелно обнову Хајдучке чесме и изградњу Двојне чесме и још једне са каменим степеништем која је носила његово име.⁶⁵⁷ Имплементирањем династичких симбола који су носили у себи идеолошку реторичност у оквиру романтичарски артифицирног врта подстицано је национално и династичко уосећање.⁶⁵⁸

Упркос болести, кнез Милош је из Топчидера активно до последњег дана радио на чврстом позиционирању своје власти и политичкој снази своје династије што показује и обавеза тадашњег управника Београдске вароши да сваким даном

⁶⁵⁵ К. Митровић, нав. дело, 130.

⁶⁵⁶ С. Владисављевић, нав. дело, 119.

⁶⁵⁷ Исто; К. Митровић, нав. дело, 131.

⁶⁵⁸ О националном и династичком сагледавању природе у српској средини деветнаестог века видети: И. Борозан, нав. дело, 103 – 105.

долази на кнежев двор уз обавезно целивање руке при уласку и да га извештава о текућим активностима.⁶⁵⁹ Кнез Милош преминуо је 14. септембра 1860. године у својој соби у Топчидеру који придодатним меморијалним интонирањем постаје резонантном кутијом кнежеве ауре и активним чиниоцем процеса његове митологизације.

2.4.3. Конак кнеза Михаила у Крагујевцу

Између две скупштине одржане у Крагујевцу, Малогоспојинске из 1859. године и Преображенске из 1861. године, настало је ново здање у овиру тамношњег дворског комплекса. Конак кнеза Михаила припада корпусу оних здања која су била намењена привременим кнежевим боравцима, попут конака за Престолонаследника у Топчидеру. Једноставна грађевина компактне правоугаоне основе, сазидана је у непосредној близини Шареног конака.⁶⁶⁰ Здање има високо приземље, спрат и тавански простор под кровним гредама. Сведене је класицистичке орнаментике и изразите симетрије без репрезентативних претензија, мада се у окружењу истицало „модерношћу“ европског духа.

Имала је релативно пространи вестибил у чијој се осовини развијало степениште које је водило на галерију спрата. У приземљу су се налазиле четири истоветне мале собе и једна нешто већа просторија, док су на спрату биле три веће и две мање собе. Намену ових простора, на нивоу тренутно доступних и познатих извора није могуће реконструисати.

Сл. 92 (лево) Шарени конак са делом конака кнеза Михаила у Крагујевцу, снимак из треће четвртине деветнаестог века, приватна збирка

Сл. 93 (десно) Конак Михаила у Крагујевцу (Народни музеј у Крагујевцу), данашњи изглед

⁶⁵⁹ Н. Христић, Мемоари 1840 – 1862, Београд 2006, 344.

⁶⁶⁰ В. Трифуновић, нав. дело, 24; А. Стаменковић, нав. дело, 31 – 37.

2.5. Кнез Михаилови дворови

2.5.1. Стари конак као владарска резиденција Кнеза Михаила

Након краткотрајне повратничке двогодишње владавине кнеза Милоша, на престо је 1860. године, по други пут, ступио кнез Михаило. За разлику од првог периода, кнез Михаило је од самог почетка своје друге владавине наступио са јасним програмом коначног ослобођења вазалне кнежевине за које му је, по дубоком личном уверењу и стеченом искуству, било неопходно апсолутистичко устројење и формирање завидне војне снаге.⁶⁶¹ У престоној беседи недвосмислено је ставио до знања ће он бити владар који и влада и управља.⁶⁶² Стављен на поновни државнички испит, кнез Михаило је морао да се избори са инертном државном машинеријом.

Васпитаван на тековинама идолошког покрета просвећености, кнез Михаило се на Европским дворовима упознао и идентификовао са светом идеја племићких и владарских врлина којима се личност владара уздизала изнад популуса у мистичне сфере Божијег миропомазаника претпостављајући беспоговорну послушност ауторитету. Поштовање овог кодекса морало је имати свој адекватни визуелни систем представљања који је препознатљиво комуницирао са околним светом, бивајући до њега нужно дистанциран и видљиво издвојен. Сходно тој идеји издвајања треба разумети кнежево раскошно одевање приликом појављивања у јавности.⁶⁶³ Са Михаилом се у српској држави јавља развијени дворски церемонијал, акцентована идеја недодирљивости и наглашена етикеција недвосмислено европског салонског манира.⁶⁶⁴

⁶⁶¹ С. Јовановић, нав. дел, 145 – 151.

⁶⁶² Исто; С. Ђирковић, нав. дело, 126 – 127.

⁶⁶³ Кнез Михаило је осмилио себи посебно одело у коме се појављивао у јавности. Била је то или атила са калпаком на глави, сабљом украшеном драгим камењем и мамузама са брилијантима или тада створена надвојводска униформа у виду црвеног мундира у комбинацији са белим панталонама, тророгим шеширом и огромном перјаницом. С. Јовановић, нав. дело, 242; Службено одело у Србији..., 30.

⁶⁶⁴ „Његови изласци у народ брло су парадни. Нема више оног Милошевог мешања са гомилом, нема више оног његовог народског говора и сељачког подзрављања: „Крагујевчани, кошуљо моја!...“ Михаило, кад се укаже народу, то је као икона, која не говори ништа, и пред којом треба повити главу у свечаном ћутању. Народ га дочекује по овом церемонијалу. Сељаци и грађани повртани су као војници у оној улици којом кнез има да прође; наредба је да се не мичу с места и да стоје мирно докле се он не појави; тада сваки има да дигне десном руком фес с главе, и викне три пута: „Живео!“ Кнез, ћутећи, улази у цркву: његов се улазак оглашава звонима; за све време док је у цркви, напољу народ стоји мирно. По кнежевом изласку из цркве,

После очеве смрти, кнез Михаило се у складу са идентификационим обрасцем друштвеног првенства, преселио са кнегињом Јулијом у Стари конак.⁶⁶⁵ У њему је пред одабраним званицама 7. новембра 1860. године прочитан Берат о наследству.⁶⁶⁶ Фактотум кнеза Михаила и дворуправитељ његовог двора био је Анастас Јовановић, а важну личност од кнежевог дворског круга представљао је управитељ његових добара у Влашкој и „неограничени повереник за лична питања“ др Карл Пацек.⁶⁶⁷ Да је кнез Михаило био свестан улоге двора у личној и династичкој репрезентацији, сведочи и чињеница да је одмах по ступању на престо своју пажњу посветио уздицању угледа двора завођењем система аудијенција и његовом објавом као *Правила за свечана примања у кнежевском двору*, у Србским новинама у децембру 1860. године.⁶⁶⁸ Двор кнез Михаила је најпрецизније тумачио историчар Слободан Јовановић, оценивши га као један велики луксузни салон и стога га овде наводимо у целини:

„Такав кнез које је носио на својим плећима целу државу, морао је имати један свечани изглед који ће уливати стархопоштовање. Михаило је први наш владалац који се назива кнезом не само по вољи народној, него и „по милости божјој“: пошто је државу оличио у својој личности, он својој личности даје мистично зрачну круну. Он почиње да ствара двор у правом смислу, кога није било ни под Милошев, ни под Крађорђевићем. Под Милошем, кнежева кућа више је личила на пашин конак него на владалачки двор; под Карађорђевићем, кнежева кућа је била само нешто мало господскија него обичне саветничке и министарске куће. Михаилов двор, то је већ такав двор какав је постојао под Миланом и Александром Обреновићем, мала балканска копија страних краљевских палата. Са двором се јавља и дворски церемониал. Под Милошем, у конак се свраћало као у неку народну канцеларију; аудијенција се није тражила, и етикета није постојала. Под Михаилом, нико не може изаћи пред кнеза, ако није добио аудијенцију; утврђује се један дворски ред о који се нико није смео да огреши; једног дана враћају из двора самога митрополита, јер је дошао на честитање које није било наређено. Аустријски консул говори о шпанској етикети коју Михаило заводи, и која се ником не свиђа; наш је свет научио на патриархалан, несљужбени саобраћај са владаоцем.“⁶⁶⁹

парада је свршена; свет може да се разилази, али без ларме. Разговор с народом Михаило избегава.“ С. Јовановић, нав. дело, 242 – 243.

⁶⁶⁵ К. Н. Христић, нав. дело, нав. стр. На основу белешки кнежевог секретара, сазнајемо, такође, да је Мали дворац и даље функционисао као резиденција, поготово у светлости супружничког незадовољства. М.Ђ. Милићевић по Д.Ђурић – Замоло, *Стари конак...*, 114.

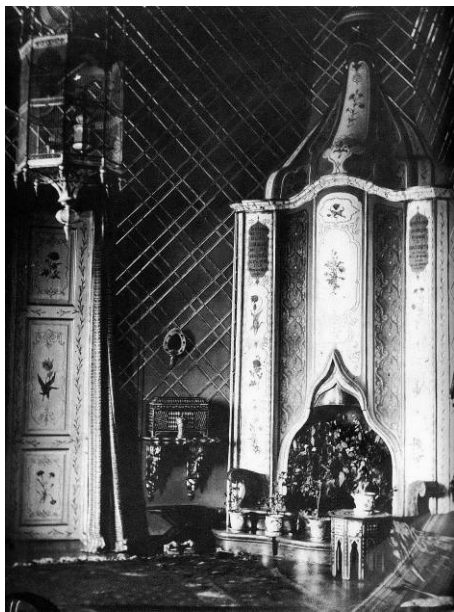
⁶⁶⁶ Исто.

⁶⁶⁷ С. Јовановић, нав. дело, 244; 484 – 485.

⁶⁶⁸ М. Тимотијевић, *Престоничка урбана меморија...*, 28 (напомена 141).

⁶⁶⁹ С. Јовановић, нав. дело, 241 – 242.

Није познато какве је измене унео кнежевски пар у резиденцију, али оно што можемо претпоставити јесте да су луксузно уређене дворане Иванке, опремљене бираним предметима из Беча, морале бити узорни модел, као и да није било крупнијих преправки самог здања.⁶⁷⁰ Посетивши кнежеву резиденцију, Каниц је уочио „неколико портрета историјске вредности“ и посебно истакао кнегињин истанчан укус који доминира у малом пријемном кабинету, луксузно уређеном будоару са тоном егзотике оријента где су били уклопљени и „предмети јужнословенске домаће радиности“ као израза народности.⁶⁷¹ И кнегиња Јулија је имала свој дан за примање заказаних посета.⁶⁷²

Сл. 94 "Ентеријер двора кнеза Михаила - Оџаклија (Оџаклија - Соба у двору Кнеза Михаила)", фотографија Анастаса Јовановића објављена у: L'Impossible, јули/август, бр.4 из 1904.

Кнегиња је била велики љубитељ и покровитељ уметника, а посебно музичара и композитора које је, неретко, овде угошћавала. Слушање музике на отвореним просторима представљао је монденски вид забаве, а класична музика представљала је културну препознатљивост елтиних кругова Европе, па самим тим овај плезир није заобишао ни српску средину која у то време бележи укупни напредак музичке културе. Могуће је да је у овом периоду настао гвоздени павиљон за музику са седиштима за одабране слушаоце, у башти, који

⁶⁷⁰ С. Ћирковић, нав. дело, 118.

⁶⁷¹ Одушевљење Европана лепотом, живописношћу и привлачношћу непознатог и егзотичног света Оријента представљао је део општег европског декорума репрезентативне културе у XIX веку, посебно наглашеног након освајачких похода Наполеона. Ф. Каниц, нав. дело, 70.

⁶⁷² А. Столић, *Приватност у служби репрезентације...*, 334-335.

касније помиње Херберт Вивијен.⁶⁷³ Недељом је књажеско-србска банда редовно свирала у врту према данашњој Улици Краља Милана.

Занимљив је детаљ да је у двору била уређена и посебна капела за кнегињу Јулију која се удајом није одрекла католичке вере.⁶⁷⁴

Следећи праксу европских владара, кнез Михаило је приређивао велике дворске и дипломатске балове и иницирао утемељење општинских и добротворних балова.⁶⁷⁵ Дворски балови, резервисани за привилеговане, као видљиви сусрети света новца и моћи и идеална прилика за церемонијално самопредстављање, са кнезом Михаилом и кнегињом Јулијом стичу огромну популарност и углед у друштвеном животу Кнежевине. Одржавање балова у Кнежевом двору, имплицира да је двор располагао конвенционалним просторима за овакав вид многољудних забава попут велике сале за забаве, трпезарије, клавирске собе, собе за асталске игре и сл. У средишту ових важних друштвених свечаности стајао је обавезујући кодекс понашања чиме се суштински јавно презентовао жељени друштвени поредак и динамика односа његових чинилаца у чијем средишту је неприкосновено доминирала владарка личност кнеза.⁶⁷⁶ Кнез Михаило би госте дочекивао у средишту великог салона, у фраку са лентом и у прво време искључиво са орденом Белог Орла, касније са орденом Александра Невског, док је кнегиња у кринолина хаљини на канабету седела са изабраним госпођама. Званице су долазиле са супругама и у присуству одраслих кћери и синова, обавезно прилазећи најпре кнезу, па кнегињи како би са сваким разменили срдачне речи. Након примања званица бал је отварао кнежевски пар

⁶⁷³ Х. Вивијен, нав. дело, 160.

⁶⁷⁴ Исти, нав. дело, 143.

⁶⁷⁵ Дарежљивост и добротворство припадају манифестацији обавезујућег корупуса владарских врлина. С. Јовановић, нав. дело, 243 – 244; К. Н. Христић, нав. дело, 1 – 5, 358 – 368; А. Вулетић, Ј. Мијајловић, Од посела до балова – живот у Србији у 19. веку, Београд 2013, 120; М. Тимотијевић, *Приватни живот у јавном простору*, у: М. Поповић, М. Тимотијевић, М. Ристовић, *Историја приватног живота у Срба од средњег века до савременог доба*, Београд 2011, 377.

⁶⁷⁶ „Кнежеви гости били су из свију редова грађанства: трговци у оделу европском или турском, како се онда носило, жене у српском оделу са тепелуцима, пушћулима, бајадерима и нискама бисера или дуката, младе жене и девојке у широким кринолинама.

Кнез Михаило је био отмен човек и никад није улазио у династичке подвојености и разлике, какве су настале после његове смрти. Међу његовим гостима био је и војвода Јеврем Ненадовић са женом, родитељи кнегиње Персиде Карађорђевићке. Кад је стара госпођа Јевремовица наишла, кнез јој је изашао у сусрет, узео под руку и посадио поред кнегиње Јулије.

На дворске балове позивани су у то доба, поред градског наше још и виши аустријски официри из Земуна и Панчева, и они су сматрали за велику част да буду гости кнеза Михаила и кнегиње Јулије. Тако су се и овог вечера кроз групе Београђана кретали и људи у турској и аустријској униформи.“ К. Н. Христић, нав. дело, 2.

колом, након чега би следио низ окретних игара по утврђеном распореду. Закуска за отмене званице (дипломате, министре, саветнике, представнике општине и сл.) приређивана је на спрату, док су се остали служили у приземљу.⁶⁷⁷ Да су ове манифестације схватане као озбиљан представљачки чин заједнице, сведочи и чињеница су јавна гласила престонице, листови *Видовдан* и *Јединство*, велики простор и пажњу посвећивали едукативним чланцима по питању правила понашања, облачења, распореду окретних игара и кретању посетилаца бала за време игре.⁶⁷⁸

Кулминациона година Михаилове спољне политике и заузећа градова 1868. године, поклапа се са кореним трансформацијом урбаног ткива престонице чије тежиште и визуелно и функционално постаје потез од Кнез Михаилове преко Теразија, са двором као центрифугалном силом и репером друштвених односа и збивања у Београду.⁶⁷⁹

Михаилова готово опипљива идеја да надокнади изгубљено време у развоју града и приближи се европским кретањима трасираним у Пешти и Бечу, толико је била изражена, посебно у културном и градитељском правцу, да ће битно одредити модеран облик града који се и данас препознаје у његовом средишту.

2.5.2. Планирани летњи двор у Аранђеловцу

Оно што је за кнеза Александра представљала Брестовачка бања, за кнеза Михаила је била Буковичка *Кисела Вода* код Аранђеловца. Још је Доситеј Обрадовић уочио лековитост извора са Букуље, па ће кнез Милош у периоду своје прве владе наредити научну анализу ових ресурса која ће утицати на убрзани развој и популарност овог поднебља што ће бити одличан повод да се у близини конкурентске Тополе, 1859. године спајањем варошица Буковик и Врбица, оснује и развија варошица Аранђеловац као снажан династички пандан,

⁶⁷⁷ К. Н. Христић, нав. дело, 1 – 5; М. Тимотијевић, нав. дело, нав. стр.

⁶⁷⁸ М. Тимотијевић, нав. дело, нав. стр.

⁶⁷⁹ Е. Јосимовић, Објашњење предлога за регулисање онога дела вароши Београда што лежи у шанцу, Београд 1867; Б. Максимовић, Јосимовићева реконструкција Београда у Шанцу, ГГБ IV, Београд 1957, 207-235; Ж. Живановић, Политичка историја Србије у другој половини XIX века I, Београд 1923, 137.

посебно мапиран подизањем храма Светог Арханђела Гаврила 1862.⁶⁸⁰ У међувремену, за време владавине кнеза Александра, у склопу велике државне акције за проширење и уређење бањских имања крајем пете деценије на чијем челу су били архитекта Јан Неволе и др Емерих Линденмајер, откривени су нови хладни и топли извори, а њихово коришћење подстакнуто је уређењем богатог парка 1856. године са уређеним цветним и травнатим партерима, дрворедима дуж просечених стаза и дрвеним павиљонима за посетиоце.⁶⁸¹

Следећи савремене европске грађанске вредности у виду наглашене бриге о телесном здрављу и употреби слободног времена, боравак и третмани буковичким изворима лековите минералне воде представљали су годишњу рутину кнеза Михаила у трајању од неколико недеља.⁶⁸² Ова врста понашања је истовремено постала матрица препознавања елитних слојева и њихов обавезујући стандард.⁶⁸³ Сходно томе, кнез Михаило је 1865. године наручио здање које је планирано да постане његова летња резиденција и скупштински дом.⁶⁸⁴ Будући да је завршена тек 1872. године, након кнежеве погибије, преиначена је у главни бањски хотел познат као Старо здање.⁶⁸⁵ Године 1866. отпочела је и каптажа за старог извора који је назван Књаз Милош и новог коме је дато име Књаз Михаило чиме се недвосмислено трасира даљи развој овог династичког топоса владарске породице Обреновић.⁶⁸⁶

⁶⁸⁰ Емерих Линденмајер, окружни лекар и каснији начелник санитета, показивао је нарочиту склоност ка балнеологији и цео свој живот посветио је испитивању и класификацији минералних вода Кнежевине Србије, уређењу бања и њиховој популаризацији. Прву анализу минералне са извора у Буковичкој бањи др Линденмајер урадио је у Србији 1836. године што је битно одредило њен даљи развој као једног од најпопуларнијих леčiliшта у Србији. Др Е. Линденмајер, нав. дело, 86 – 92; М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина...*, 227 – 228, 293 – 294. О кнежевој задужбини видети: Т. Ивановић, *Црква Светог Арханђела Гаврила у Аранђеловцу*, Аранђеловац 2004.

⁶⁸¹ Г. Митровић, *Градитељско наслеђе ...* 175;

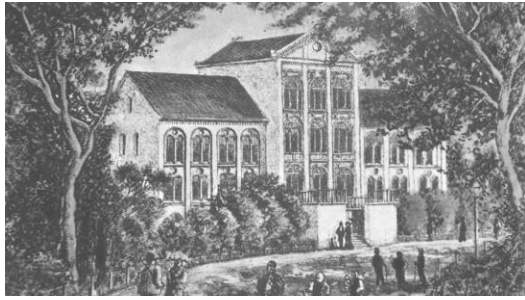
⁶⁸² Ф. Каниц, нав. дело, нав. стр., 466.

⁶⁸³ Ђ.Костић, нав. дело, 868 – 869.

⁶⁸⁴ Кнез је приликом боравка у Буковичкој бањи одседао у омањој згради у близини дрвених павиљона за посетиоце. Н. Несторовић, нав. дело, 61; Б. Несторовић, *Архитектура Србије...*, 185 (напомена 65); Г. Митровић, *Градитељско наслеђе у бањама Србије*, Саопштења XXX-XXXI, Београд 1998/1999, 175; Р. Мрљеш, *Реконструкција и ревитализација Старог здања у Аранђеловцу*, Београд 2009, 3; А. Кадијевић, *Један век...* 30.

⁶⁸⁵ Исто.

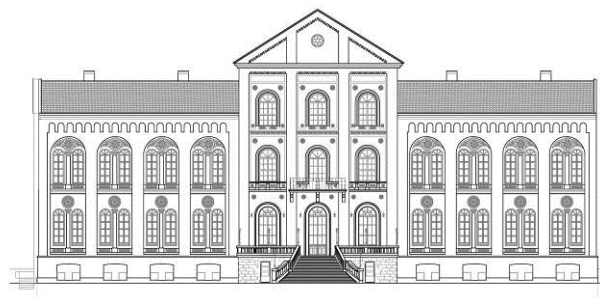
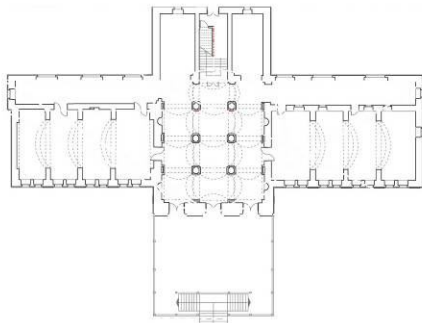
⁶⁸⁶ Откриће наслага мрког угља 1857. године, као и лежишта мермера 1898. године додатно ће допринети континуираном интересу за развој овог бањског места. Ф. Каниц, нав. дело, нав. стр.

Сл. 94 (лево) Старо здање у Аранђеловцу, рад Владислава Тетлбаха око 1887. године.

Сл. 95 (десно) Старо здање у Аранђеловцу, разгледница из збирке Народног музеја у Аранђеловцу, инв. бр. I – 568.

Ова грађевина је добро и правилно позиционирана дуж тежишне осе парка Буковичке бање, на благом узвишењу његовог северног дела, а високи сокл додатно маркира истакнуту позицију спрам зеленог окружења.⁶⁸⁷ Пројекат представља најзначајније дело у опусу рано преминулог архитекте Косте Шрепловића, сарадника и заменика Јана Неволеа на пројекту Капетан – Мишиног здања.⁶⁸⁸ Радове је изводио предузимач Шулц.⁶⁸⁹ Судаћи по темељима, ова двоспратна грађевина је због неочекиване пренамене знатно смањена. Главни корпус грађевине окренут је ка парку. Репрезентативна архитектура плени својом полихромијом и декоративном обрадом у којој се препознају утицаји рада са Јаном Неволеом.

Сл. 95 (лево) Цртеж основе Старог здања у Аранђеловцу и сл. 96 (десно) цртеж чеоне фасаде Старог здања у Аранђеловцу, објављено у: Р. Мрљеш, Реконструкција и ревитализација Старог здања у Аранђеловцу, Београд 2009.

Препознатљиви цитат архитектонског речника Капетан – Мишиног здања представља решење основе са пространим вестибилем са стубовима и сводовима у приземљу и над њим позиционираном великом двораном на две

⁶⁸⁷ Р. Мрљеш, нав. дело, нав. стр.

⁶⁸⁸ У контексту теме, вредно је скренути пажњу да је Капетан – Мишино здање било планирано за резиденцијалну палату несуденог владарског пара Саре и кнеза Ђорђа Карађорђевића, старијег сина кнеза Александра. Н. Несторовић, нав. дело, нав. стр; Д.Ђурић – Замоло, Градитељи... 110; А. Кадјевић, нав. дело, нав. стр; М. Лакетић, Београд проед кога пролазимо, Београд 2011, 84 – 91.

⁶⁸⁹ Б. Несторовић, *Преглед споменика културе...*, 164.

спратне висине што је несумњиви одговор градитеља на програмску потребу планиране обједињене функције резиденцијалног и скупштинског здања.⁶⁹⁰

Реализовано здање, наглашене монументалности, у првобитној верзији је имало апострофирани централни кубични волумен са релативно кратким и спрат нижим бочним крилима која су била једнотрактна са ходником позади.⁶⁹¹

Приступна тераса, са оградом од ливеног гвожђа и масивним трокраким степеништем са бочним крилима, отвара се према уређеној алеји парка, а под њом је формиран засведен простор.⁶⁹²

Утисак динамичности постигнут је пирамидалним рашчлањивањем целине и богатом декоративном обрадом полихромног фасадног плашта. Морфолошке особености указују на зналачку интерпретацију преузетих образаца романтичарских палата средњоевропске провенијенције, посебно репертоара рундбоген стила негованог у Бечу.⁶⁹³ Претпоставља се да су и у овом случају попут орнаменталног корпуса Капетан – Мишиног здања, декоративни елементи, попут теракот розета, геометризираних картуша флоралних мотива и парпетних плоча са флоралним детаљима, префабриковани и да су набављани у радионицама Беча, Пеште или Трста.⁶⁹⁴ Посебан карактер здању даје полукружни фриз слепих аркадица поткровног венца који подвлачи изразиту симетрију у чијој служби је стоје спратно издизање и увећање димензија централног корпуса. Грађевина је током времена прошла кроз четири фазе доградње.⁶⁹⁵ Изградњом репрезентативног здања, Аранђеловац је добио свој просторни фокус ка коме је град постепено гравитирао и на крају се у потпуности одредио.

⁶⁹⁰ Б. Несторовић, нав. дело. нав. стр.

⁶⁹¹ Б. Несторовић, Архитекура Србије..., 184. Зграда је, током времена, у два маха обнављана и дозиђивана, па данас сачињава цео затворен блок, са двориштем у средини. О томе видети у: Р. Мрљеш, нав. дело.

⁶⁹² Б. Несторовић, нав. дело. нав. стр.

⁶⁹³ О кубичном или рундбоген стилу видети: N. Pevsner, Some Architectural Writers of the Nineteenth Century, Oxford 1972, 62-75.

⁶⁹⁴ Б. Несторовић, нав. дело, нав. стр; Р. Мрљеш, нав. дело, 4.

⁶⁹⁵ Данас је ова зграда у потпуности деградирана упркос урбанистичко-архитектонским вредностима у урбаној матрици овог града. О пројекту ревитализације и фазама доградње: Р. Мрљеш, нав. дело.

2.6. Од Кнежевине до Краљевине

Снажан талас развоја дворске културе грубо је прекинут убиством кнеза Михаила у топчидерском атентату, 10. јуна 1868. године. Да је у систему владарске репрезентације двор недвосмислено представљао кључни механизам у процесу легитимизације владара сведочи и чињеница да је Михаилово тело било три дана изложено „последњем целивању свог народа“ на одру у Старом конаку, као и да је кнез Миланова инсталација на престо извршена тек његовим физичким уласком у исти дворцац 23. јуна исте године.⁶⁹⁶ Утврђивањем наследног права Милана Обреновића, Србија ће изгласати намесништво и неколико година сачекати на пунолетство и реалну активност новог владара.⁶⁹⁷ Приликом проглашавања пунолетства и ступања на престо кнеза Милана Обреновића, организован је обилазак војске и дефиле елтиних војних јединица, а у дворском врту приређен је свечани ручак за начелнике, председнике судова, општинаре и многобројне депутате.⁶⁹⁸

Приметивши снажан ревитализирајући импулс у дворском животу, Феликс Каниц је изнео опаску како је тек доласком кнегиње Наталије октобра месеца 1875. године, Кнежев дворцац добио карактеристични декорум и осетну живост неодвојиву од његовог визуелног идентитета, оно што је Херберт Вивијен касније препознао као „добар укус укућана“.⁶⁹⁹

2.6.1. Летњи двор у Нишу

Од самих почетака, кнез Милан је наступио са снажном политиком милитаризације и националне експанзије. Ниш, град богатог историјског и културног наслеђа представљао је стратешки регионални центар и вишевековно

⁶⁹⁶ Ж. Живановић, нав. дело, 208 – 210.

⁶⁹⁷ С. Јовановић, нав. дело, 431 – 460.

⁶⁹⁸ *Србске новине* бр.96, год. XXXIX, Београд, 12. август 1872, 573

⁶⁹⁹ „Бечки и париски декоратери дотерали су његов стари намештај, и конак је ускоро био позорница ведрих свечаности, али и озбиљних брига.“ Ф. Каниц, нав. дело, 70.

турско војно упориште на територији предака, па је током српско – турских ратова ослобођење овог „кључа Старе Србије“ представљало битну одредишну тачку ослободилачког кретања српске војске.⁷⁰⁰

Тријумфални улазак кнеза Милана у ослобођени Ниш, 15. јануара 1878. године, поставио је овај град на истакнуту позицију у симболичној политици званичне репрезентативне културе и означио почетак развоја снажног владарског култа утемељеног на статусу кнеза Милана као војника и ослободиоца.⁷⁰¹ Самим тим, град је уживао владарску наклоност будућег краља који је све чешће боравио у њему и тиме је Ниш стекао посебан привилеговани положај друге престонице маркиран подизањем двора, премештањем скупштинских заседања под своје окриље и војно-економским снажењем чиме преузима статус војног центра Србије од дотадашњег Крагујевца.⁷⁰²

Сл. 97 (лево) Стари Пашин конак у коме је боравио кнез Милан за време ослобођења Ниша, Албум краља Милана, Народни музеј Ниш.

Сл. 98 (десно) Нови Пашин конак, снимак по ослобођењу 1878. године, Албум краља Милана, Народни музеј Ниш.

Најрепрезентативнија кућа и најмасивнији објекат у Нишу деветнаестог века представљао је комплекс Бећир-беговог конака који се простирао дуж обале реке Нишаве, у Хункар-царевој мали.⁷⁰³ Комплекс је чинио стари конак и нови конак. На месту данашње зграде Кабинета градоначелника, здања грађеног

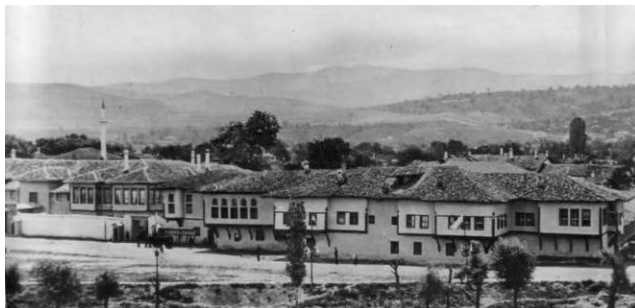
⁷⁰⁰ В. Стојанчевић (ур.), Историја Ниша, Од ослобођења Ниша 1878 до 1941, књ. I, Ниш 1984; Ж. Живановић, нав. дело, 366-368.

⁷⁰¹ Ф. Каниц, Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века II, Београд 1985, 150-152. О меморизацији краља Милана у Нишу видети: И. Борозан, *Споменик у храму: Меторија Краља Милана у Ђурлини*, (рукопис магистарске тезе одбрањене на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета у Београду 2008), 45 – 48

⁷⁰² Исто.

⁷⁰³ Б. Андрејевић, Споменици Ниша – Заштићена културна добра од изузетног и од великог значаја, Ниш 1996, 15.

двадесетих година двадесетог века за Народну банку, налазио се стари конак са амамом Хафиз-паше, заповедника Ниша и команданта турске војске током битке на Иванковцу 1805. године, који је био изграђен крајем осамнаестог века.⁷⁰⁴ Нови конак изградио је око 1860. године Хафиз-пашин унук, Бећир-бег.⁷⁰⁵ Оба конака је кнез Милан након ослобођења, откупио од Мустај-бега, Бећир-беговог сина за велику суму од 1500 дуката.⁷⁰⁶ Будући да је целокупни комплекс са пространим вртом и шедрванима био у веома лошем стању, одмах се приступило темељној обнови. Очигледно да се двор састојао од с једне стране очуване старе оријенталне структуре, а да је други део дозидан и тај еклектички конципован део грађевине су чинила два објекта квадратне основе, са улазним тремом са луковима, који су међусобно били повезани нижим објектом. Иако издвојене, оба структуре су чиниле јединствену архитектонску целину са архитектонски наглашеним улазима, бројним живописним еркерима, доксатама и прозорским отворима резиденцијалног спрата, одакле се пружао изванредан поглед на реку и Нишку тврђаву. Са доксата се краљ Милан често обраћао окупљеном народу. Стари део конака је служио као дом официра и краљеве гарде, а нови као летња кнежева, потом и краљева резиденција.⁷⁰⁷

Сл. 99 (лево) Дворски комплекс у Нишу након ослобођења, колекција Ћирић.

Сл. 100 (десно) Двор краља Милана, разгледница са почетка двадесетог века, из колекције г-дина Милоша Јуришића

⁷⁰⁴ Исто. Т. Јовановић, *Прилог за историју дворца кнеза Милана у Нишу*, Лесковачки зборник 40, Лесковац 2000, 341.

⁷⁰⁵ Т. Јовановић, нав. дело, нав. стр; Ф. Каниц, нав. дело, 161.

⁷⁰⁶ Т. Јовановић, нав. дело, нав. стр.

⁷⁰⁷ К.Н. Христић, нав. дело, 75.

Сл. 101 Двор краља Милана, снимак И. В. Громана, збирка Музеја града Београда
инв. бр. ВМ Р 7645

Унутрашњост двора су красиле богато дрворезбарене таванице, штукатуре високе уметничке вредности и оцаклије поплочане карарским мермером.⁷⁰⁸ Сматра се да је и овде ноту отмености подарила краљица Наталија која је опремила двор луксузним париским намештајем и теписима из Смирне. Посебно луксузан архитектонски детаљ представљала је копија монументалног шедрвана сребрног киоска султановог сараја у Цариграду. По сведочењу Феликса Каница био је то уметнички израђен мермерни водоскок са малим маварским храмом и извајаним животињама, сведочанство да је то био дом ондашњег великодостојника.⁷⁰⁹ Неповољне династичке околности и јачина краљевог култа у Нишу, учиниће ову летњу резиденцију омиљеним Милановим боравиштем пред крај века. Године 1894. овај двор је преуређен, али не знамо у ком и каквом обиму. Познато је да је краљ Александар са краљицом Драгом радо боравио у овој резиденцији током летњих дана. Двор је 1905. године убаштињен на краљицу Наталију.⁷¹⁰ Током Првог светског рата, 1916. године дворски комплекс у Нишу је нестао у пожару под налетом бугарске војске.⁷¹¹

⁷⁰⁸ Б. Андрејевић, нав. дело, нав. стр.

⁷⁰⁹ Ф. Каниц, нав. дело, нав. стр.

⁷¹⁰ Б. Андрејевић, нав. дело, 16.

⁷¹¹ Исто.

2.7. Краљевски двор

Измењене околности статуса српског владара након Берлинског конгреса и стицања државне независности 1878. године, у освит очекиваног проглашења Србије за краљевину, битно су одредиле одлуку Милана Обреновића да приступи изградњи монументалне престоничке управне палате која би структуром и обрадом доследно репрезентовала величајност, експанзивност, достојанство и амбиције једне независне краљевине на Балкану.

Стари двор засигурно представља најважнију реализацију архитекте Александра Бугарског.⁷¹² Зидан је периоду од 1881. до 1884. године и тада је био познат као Нови двор како би се разликовао од Старог конака.⁷¹³ Подигнут је као крило будућег великог трипартитног дворског комплекса који је, по замисли краља Милана, требало да се простире у ширем урбанистичком оквиру Дворске баште.⁷¹⁴ Општеуважено схватање двора као првокласне националне институције нужно је одредило његово истакнуто место у топографији града. Идеја је била да се у средини, на месту Старог конака начини габаритно истакнуто резиденцијално здање за краља, а да нижа бочна крила (једно на месту Малог дворца, а друго на месту Престолонаследниковог дворца) буду намењена с једне стране у репрезентативне сврхе и за смештај гостију, односно као нова резиденција престолонаследника са друге.⁷¹⁵ Додатно, пројекат Александра Бугарског је предвиђао изградњу величанствене белведере терасе која би се широко отварала видиковцем према Сави и њеним далеким хоризонтима и омогућила целовито сагледавање дворског ансамбла и прижељкивани утисак урбанистичке доминације у престоници. У ту сврху је планиран откуп и рушење здања Руског посланства и куће др Гашића, али се из још увек непознатог разлога од ове идеје, у међувремену, одустало.⁷¹⁶ Ширина урбанистичког оквира са потенцираним каскадним спуштањем до реке,

⁷¹² Д. Ђурић-Замоло, Градитељи..., 23-24; А. Кадјевић, Естетика..., 310-304; С. В. Недић, *Из историје Старог двора*, Наслеђе II, Београд 1999, 13; Б. Несторовић, нав. дело, 299.

⁷¹³ Данашњи назив Стари двор усталио се изградњом Новог двора 1922. године. С. В. Недић, нав. дело, нав. стр.

⁷¹⁴ Исто.

⁷¹⁵ Ф. Каниц, нав. дело књ.1, 70 – 71; Аноним, *Брзоплета пакост*, Српски технички лист бр.32, 7. август 1911, 273-274; С. В. Недић, нав. дело, 13 – 14; С. Марловић, нав. дело, 201; С. Г. Богуновић, нав. дело, 387 – 388;

⁷¹⁶ Исто. Срђан Марловић је дао детаљну анализу првобитног пројекта Александра Бугарског и понудио једну од могућих реконструкција изворне идеје. С. Марловић, нав. дело, 234 – 247.

снажним дубинским визурама, осетном сценичношћу, израженим естетизмом и срачунатим ангажованим утиском „умањења“ посматрача и његовог повратног психолошког осећаја респекта, евоцира барокне визије раскошних урбанистичких концепција простораних тргова са монументалним палатама.⁷¹⁷

Након рушења Малог дворца и рашчишћавања терена крајем 1880. године, нацрт једног крила предвиђеног дворског комплекса импозантних димензија, које ће касније добити назив Стари двор, архитекта Бугарски завршава у мају 1881. године. Убрзо затим, 11. јуна 1881. свечано је положен камен темељац.⁷¹⁸

Догађај је, разумљиво, добио снажан династичко-државни пропагандни тон. На плацу украшеном заставама и зеленилом, у складу са уобичајеном формом оваквих догађаја, у присуству кнегиње Наталије, чланова Савета и министара, митрополит Михаило је освештао водицу, а потом је министар грађевина Јеврем Гудовић потписао споменицу која је, са нешто новчића, узидана у темељ здања. У одсуству краља Милана који је у том периоду боравио у Бечу, темељни камен је положио принц наследник Александар који још није навршио ни пет година због чега је сам цермонијал обележен присуством великог броја деце. Радови које су изводили предузимачи Емерих и Глиша Штајнлехнер, синови Јосифа Штајнлехнера, су брзо и несметано одмицали, па се две године касније приступило радовима на унутрашњој декорацији. Комисија у саставу Александар Бугарски, пројектант, Михајло Валтровић, професор Велике школе и управник Народног музеја и Доменико д'Андреа декоративни сликар, отпутовала је у Беч како би набавила цртеже и мустре и поднела их краљевском пару на одобрење.⁷¹⁹ Остала је непознаница због чега архитекта Бугарски није довршио ентеријер овог капиталног пројекта, и како је место надзорног архитекте ентеријерних радова првог српског модерног краљевског двора заузео тада веома млади пројектант Јован Илкић.⁷²⁰ Јовану Илкићу се приписује и

⁷¹⁷ О употребној вредности Савске падине почело се размишљати доста рано те визионарски предлог ове врсте веома рано налазимо у српској средини. Е. Јосимовић, нав. дело, 43. Т. Борић, нав. дело, 31 – 39

⁷¹⁸ На основу детаљних описа свечаности које су пренеле Српске новине, Светлана Недић је прва указала на омашку коју је Феликс Каниц оставио у својим забелешкама да су темељи освећени 12. јануара 1881. године. Упореди: Ф. Каниц, нав. дело, 71; С. В. Недић, нав. дело, 14-15; *Српске новине* бр.129, год. XLIX, Београд, 13. јун 1881, 815.

⁷¹⁹ С. В. Недић, нав. дело, 15.

⁷²⁰ Б. Несторовић, *Јован Илкић, београдски архитекта*, ГГБ XIX, Београд 1972, 253; С. Стјоановић, *Српски неимар*, Београд 1912, 21.

замисао о дворској капели са галеријом на првом спрату Старог двора.⁷²¹ Извођачки радови на уређењу ентеријера били су поверени афирмисаним бечким фирмама са великим искуством на пројектима опремања мобилијаром европских дворова.⁷²² Здање Старог двора је стављено у употребу с пролећа 1884. године, мада су поједини радови у ентеријеру текли све до 1885. године.⁷²³ Раскошно замишљена владарска палата постављена је дуж регулационих линија улица Краља Милана и Дворске (Слободана Јовановића). Сачињавају је сутерен, приземље и спрат, али због пада терена према уличним фронтима делује као двоспратница. Приметна асиметрија фасадног платна према Улици Краља Милана сведочанство је основне замисли о једном крилу простране резиденције.

Сл. 102 (лево) Стари двор, чеона фасада, снимак из колекције г-дина Милоша Јуришића
Сл. 103 (десно) Стари двор, угао Краља Милана и врта, из приватне збирке

Ауторска замисао српске краљевске палате сложене структуре и колосалних размера, опредмеђује актуелне академске принципе просторно – обликовног склопа када је реч о репрезентативним јавним објектима.⁷²⁴ Изворни изглед Старог двора значајно је оштећен у ратним разарањима и измењен каснијим репарацијама и преправкама, како у ентеријеру, тако и екстеријеру, али се на основу сачуваних фотографија и описа доста може сазнати о аутентичном изгледу ове краљевске палате.⁷²⁵

⁷²¹ Б. Несторовић, нав. дело, нав. стр.

⁷²² Б. Несторовић, *Архитектура Србије...*, 299. Феликс Каниц помиње једну од највећих бечких фирми истакнуте репутације опремања намештаја европских дворова Портоа и Фикс. Ф. Каниц, нав. дело, 71. Ова аустријско-француска компанија основана је 1881. године са јасним амбицијама за остваривањем међународне репутације. Тако проналазимо податак да је 1886. године за свој декоратерски рад Аугуст Портоа био одликован од стране и српског и румунског краља који су у то време предузели опсежне радове на изградњи својих владарских резиденција. B. Decristoforo, Portois & Fix – Ein Wiener Ausstattungsunternehmen der Moderne, Wien, Januar 2009, 31.

⁷²³ С. В. Недић, нав. дело, нав. стр; Б. Несторовић, нав. дело, нав. стр.

⁷²⁴ М. Ротер – Благојевић, *Архитектура грађевина...*, 176; А. Кадијевић, *Естетика...*, 302.

⁷²⁵ Стари двор је претрпео оштећења у Првом и Другом светском рату. О карактеру послератних преправки видети: Б. Несторовић, нав. дело, 301 напомена 68. За ликовне изворе и описе првобитног изгледа видети: С. В. Недић, нав. дело, 21(напомена 24).

Сл. 104 (лево) Стари двор, фасада ка врту, из збирке Музеја града Београда 29-192
Сл. 105 (десно) Стари двор, улазна партија, из збирке Музеја града Београда 29-431

Утисак монументалности заснива се на снажној постојаној форми кубуса који се ефектно уздиже изнад компактне основе формиране као правоугли трапез. Одступање од очекиване геометријски правилне квадратне формације основе објекта може се објаснити као пројектантски уступак пред разрешењем проблема неправилног блока, неповољног тупог угла који формирају две улице, као и неравног покренутог терена над којим је требало подићи здање.⁷²⁶

У ослањању на архитектонско стваралаштво прошлости, Александар Бугарски презентује ванредно владање пропозијама, вештину архитектонског компоновања кроз ерудитску слојевитост мултистилских еклектичких спојева адекватним одабиром ренесансних, античких и барокних мотива у циљу истицања захтеване величајности и статуса укућана.⁷²⁷ Плурализам историјских стилова који је господарио актуелном европском архитектонском сценом имао је јасне идолошке конотације и представљао савршен систем препознатљивих представа политичких и културних аспирација српског друштва тог времена. Сликовитост и реторика архитектуре академизма погодно су комуницирале са најширим слојевима друштва који на измаку деветнаестог века постају озбиљан фактор јавног живота, па се актуелни владари значајно ослањају на овај пријемчиви архитектонски образац користећи га за пласирање жељеног имица у јавности.⁷²⁸

Подножни спољни појас Старог двора испада из зидне површине, а појас сутерена као први фасадни појас и својеврсни сокл, снажно је истакнут наизменичним слоговима рустичних и глатких блокова.⁷²⁹ Тежина приземне

⁷²⁶ Б. Несторовић, нав. дело, нав. стр.; С. Марловић, нав. дело, 206.

⁷²⁷ А. Кадијевић, нав. дело, нав. стр.

⁷²⁸ О феномену јавног мњења у Србији видети: И. Борозан, Репрезентативна култура..., 29-40.

⁷²⁹ М. Ротер-Благојевић, нав. дело, 176.

партије, позајмљена из синтаксе фортификованих палата позног средњег века и раног ренесаса, недвосмислено је евоцирала систем друштвених вредности о изабраности, привилегованој издвојености, заштићености и узвишеном положају владара.⁷³⁰ И спојнице фасадних страна су наглашене босажом појачавајући статичку пуноћу и масивност палате. Рустика је рађена природним каменом, а упадљивости двора, доприносио је и жути колорит фасадног малтера који је додатно истицао богату декоративност главног корпуса.

Свечану и елегантну ноту давале су три куполе од бакарног лима обојене децентно сивим тоном, које су, након проглашења Србије за Краљевину 22. фебруара 1882. године, накнадно добиле позлаћена, посребрена и бронзана хералдичка знамења.⁷³¹ Две куполе барокне форме које гравитирају ка врту, са полигоналним тамбурима, окулусима богатих пластичних оквира и кришкастим калотама позлатом акцентованих ребара, носиле су, такође позлаћене, краљевске круне. Купола са купастим шиљком и куглом, и са тамбуром перфорираним овалним отворима богатих барокних оквира, добила је као своју кулминацијску завршницу, скулптуру крунисаног двоглавог орла у лету који је био изливен у бронзи, а потом и посребрен.⁷³² Луксузност и експресивност употребљених материјала део је система владарске репрезентативности, док орао као парадигма моћи и обичном свету недостижних висина представља симболичну спону земаљске власти са царством висина. Мотив куполе постао је неизбежним формалним мотивом академски компонованих репрезентативних јавних грађевина будући да својим надирућим запоседањем простора и узвишеном експанзивном позицијом, поседује психолошку моћ изазивајући у посматрачу осећај дивљења, поштовања и подређености.⁷³³ Визуелни контраст вертикалној елевацији и њен регулаторни граничник представља богато обрађени широко истурени кровни венац са одмереним низом фестона над ризалитима и континуираном атиком у форми густе балустраде.

⁷³⁰ А. Кадијевић, нав. дело, 205.

⁷³¹ М. Поповић, *Грбови на јавним здањима Београда* (II), ГГБ XLII, Београд 1995, 61 – 62.

⁷³² С. В. Недић, нав. дело, 17.

⁷³³ С.Г. Богуновић, нав. дело, 1307-1308.

Сл. 106 Стари двор, улазна партија са апсидом Дворске капеле, из колекције г-дина Милоша Јуришића

Све четири фасаде Старог двора су различито третиране што је допринело разбијању монотоније водоравног корпуса средње зоне кога карактерише тежња ка уједначеном односу зидне масе и отвора.⁷³⁴ Неугодна перцепција и немогућност сагледавања морали су имати утицаја на ауторску одлуку да фасада према Дворској улици добије мирну и неутралну обраду.⁷³⁵ Фасада ка парку са главним улазом решена је сложеније са асиметрично постављеним и вешто истакнутим ризалитом на коме је видљив испад остваривала апсида дворске капеле са позлаћеним крстом и куглом њеног крова.⁷³⁶ Динамици и живости композиције доприносило је и решење главног портала са колским рампама и дистилним дорским портиком блиским античким узорима са прецизно постављеним стубовима на пиједастале у ритмичном размаку од три триглифа класичног фриза.⁷³⁷ Овај трем је током 1885. године био застакљен.⁷³⁸ Богатством архитектонског декора посебно се истичу фасада према Краљ Милановој улици и нарочито сценична бочна фасада према вртној пјачети. Прочеље ка главној улици израженије је на десној бочној маси плашта чиме се тематски сједињује и хомогенизује са вртном фасадом. Експонирани мотив чини вертикално удвостручени мотив балкона са оградама од кованог гвожђа. Вертикале сва четири стуба јонских капитела приземља изванредно су настављене, у вишим партијама, клесаним Каријатидама изведеним из атинских узора са Ерехтеона.⁷³⁹ Складни антропоморфни стубови надвишени су тимпаноном у оквиру кога се, укомпонован у врежасте орнамент, налазио грб

⁷³⁴ А. Кадијевић, нав. дело, 205 – 206, 302.

⁷³⁵ Сагледавање фасаде је додатно било отежано подигнутим габаритом коњушнице са 36 боксова и колница чиме је спречена складнија и органска повезаност са парком. Б. Несторовић, нав. дело, 301.

⁷³⁶ С. В. Недић, нав. дело, 17-18.

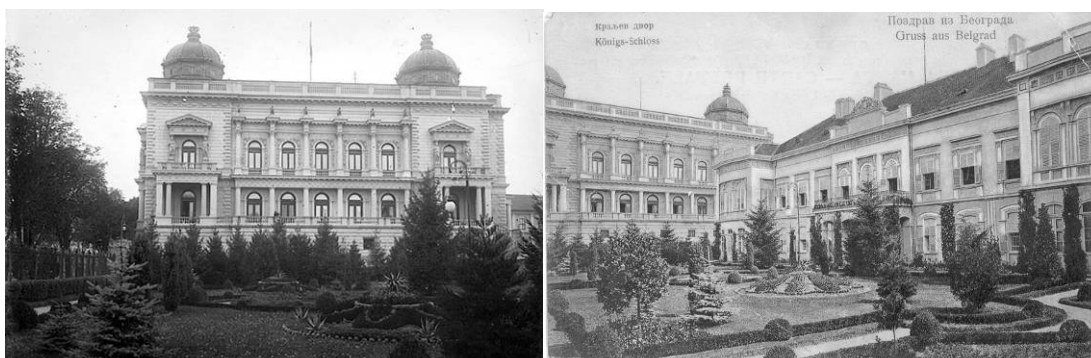
⁷³⁷ С. Г. Богуновић, нав. дело, 389.

⁷³⁸ С. В. Недић, нав. дело, 18.

⁷³⁹ С. В. Недић, нав. дело, 17.

Краљевине и доприносе утиску важности преносећи визуелно пријемчиву и недвосмислено асоцијативну апотропејску идеју чуварки мира и гаранта сигурности нације.

Најразуђенија и најдекоративнија била је фасада која се отвара према вртној пјачети и која је требало да добије визуелно идентичног пандана отеловљеног у крилу за престолонаследника формирајући на тај начин монументално трочлано pročеље наглашене дубине, истакнуте симетричне диспозиције и репрезентативне реторике.⁷⁴⁰ Наглашени водоравни корпус својом сложеном структуром назначавва важност и значај свечане сале која се према врту отвара монументалним балконом ограђеним балстрадом у појасу високог приземља.

Сл. 107 (лево) Стари двор, поглед из врта, снимак с краја 19. века из приватне збирке.

Сл. 108 (десно) Стари конак и Стари двор, из збирке Музеја града Београда инв. бр. 29 – 120.

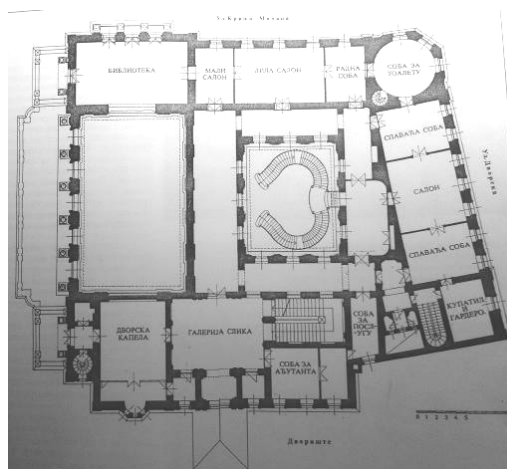
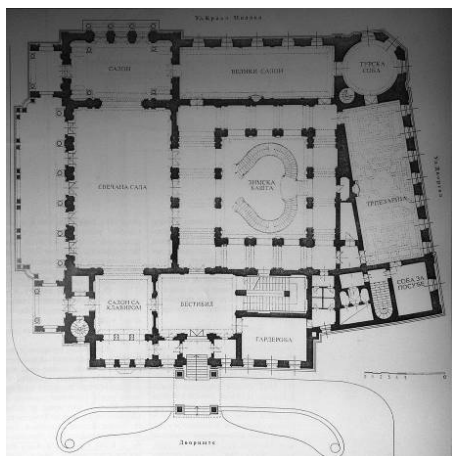
Ритам прозорских осовина подвучен је вертикалама стубова који у приземљу имају дорске капители, а на спрату коринтске и они својом изломљеном ентаблатуром формирају постолје за бронзане грифоне са штитовима на којима су аплицирани грбови Краљевине Србије. Они, поред декоративне улоге, носе у снажну симболику непобедивости и заштите која је важила у европској култури, а била препознатљива и актуелизована и у српској средини. Бочни ризалити су умешно истакнути тремовима са јонским капителима и извајаним аморетима ослоњеним на архиволте. На спратовима изнад су балкони са паровима каријатида које носе дубоко профилисане тимпаноне. На средишту кровне линије био је позициониран јарбол за заставу.⁷⁴¹

Стари двор је, првенствено, био намењен одржавању многољудних свечаности, а његово уобличавање ентеријера подређено династичкој, националној и државној пропаганди и потреби да изазове осећај дивљења без премца. Самим

⁷⁴⁰ Ова фасада је до нас доспела у готово изворном облику. С. Марловић, нав. дело, 208, 234.

⁷⁴¹ С. В. Недић, нав. дело, нав. стр.; А. Кадијевић, нав. дело, 302 – 303; С. Марловић, нав. дело, 208.

тим, када се размотри план новоизграђене палате, уочава се значајно проширења простора јавне намене у оквирима дворског комплекса.

Сл. 109 (лево) Стари двор, основа приземља Сл. 110 (десно) Стари двор, основа спрата
цртежи арх.О. Петровић из пројекта рестаурације арх.З. Јаковљевића, документација ЗЗЗСКГБ,
публиковано у: С. В. Недић, *Из историје Старог двора*, Наслеђе II, Београд 1999, 12-13

Веома простране одаје разговетно и прегледно се развијају око зимске баште, репрезентативног зенитално осветљеног централног хола који се висински простире на две етаже са покривачем у виду стаклене таванице. Посебан илуминативни тон хола, давала је позлаћена гипсана декорација и осамдесетак столица са позлатом чија је светлудаост у вечерњим часовима засигурно била додатно подстакнута многобројним лустерима, свећњацима и канделабрима.⁷⁴² Упадљива карактеристика зимске баште су лучни тремови који су као комуникациони чворови омогућавали приступ осталим просторијама распоређеним попут прстена. Визеулну пажњу у ентеријеру централног хола, закупљале су импозантне дрворезбарене храстове степенице са балдахином које су биле допремљене из непознатог дворца у Бечу.⁷⁴³

⁷⁴² С. В. Недић, нав. дело, 18.

⁷⁴³ Дрвене степенице су страдале током бомбардовања у Другом светском рату. Б. Несторовић, нав. дело, нав. стр (посебно напомена 66). Х. Вивијен, нав. дело, 170.

Сл. 111 (лево) Парадно степениште Старог двора, снимак из колекције Милоша Јуришића
Сл. 112 (десно) Свечана сала Старог двора, фотографија из колекције Војина Ђорђевића из 1904. године публиковано у: С. В. Недић, *Из историје Старог двора*, Наслеђе II, Београд 1999, 15.

Парадно двокрако степениште потковичасте форме имало је извајане биљне мотиве на оградама и, на чеоној страни, пластичну апликацију двоглавог орла. Балдахин је, додатно, био украшаван драперијама, степенишни подести лауф теписима, а простор између кракова зеленилом.⁷⁴⁴

Свечана балска сала имала је 322 електричне сијалице у три велика висећа и дванаест зидних лустера.⁷⁴⁵ Зидови и таванице су били украшени гипсаним радовима, а столице у стилу Луја XIV пресвучене бордо свилом, као и завесе које су раздвајале салу од угаоних салона и по потреби могле да додатно прошире простор. О остале просторије приземља су биле опремљене стилским намештајем са гоблен пресвлакама или кожом, луксузно обрађеним таваницама дуборезу или штуко декорацији и бројним пратећим луксузним детаљима ентеријера попут украсних камина, креденаца и полица.⁷⁴⁶ Удобности боравка на Старом двору доприносила је и чињеница да је зграда поседовала сопствену ложионицу смештену у сутерену и развијен систем централног парног грејања.⁷⁴⁷

За разлику од грандиозности приземља, спратне просторије показују донекле интимнији карактер намењен привилегованим припадницима селектоване јавности, гостима двора, блиским сарадницима и члановима породица. Посебно је била занимљива Дворска капела у којој је репрезентативно манифестован

⁷⁴⁴ С. В. Недић, нав. дело, нав. стр.

⁷⁴⁵ А. Столић, *Приватност у служби репрезентације – Двор последњих Обреновића* у: *Приватни живот код Срба у XIX веку* (прир. А. Столић, Н. Макуљевић), Београд 2006, 339.

⁷⁴⁶ С. В. Недић, нав. дело, нав. стр.

⁷⁴⁷ С. В. Недић, нав. дело, 19.

концепт владарске побожности. У њој су, за време краља Милана и кнегиње Наталије, редовно богослужили највиши црквени великодостојници уз појање Београдског певачког друштва, а бројни луксузни богослужбени и уметнички предмети уз прописана правила одевања поводом дворских и државних празника намењени елитним припадницима друштва, сведоче о озбиљном стратешком коришћењу капеле на двору као перформативног династичког простора.⁷⁴⁸

Галери-салон и библиотека наговештавају да је крило ка Дворској улици имало приватнији карактер намењен спаваћим и радним собама. У контексту специфичног вида дворске приватности, важно је истаћи и чињеницу да је директним постављањем краљевих одаја изнад репрезентативног простора недвосмислено наглашена церемонијална функција српског краља, посебно што је тзв. Лила салон био опремљен белим мермерним камином са извајаним украсима, скупоценим зидним сатом, теписима и луксузно дуборезаним столовима и столицама пресвученим скупоценим тканинама намењеним за састанке и саветовања.⁷⁴⁹ Без обзира на могућност физичког издвајања и остваривања приватности Стари двор ће обележити наглашено јавна улога намењена привилегованом делу јавности, док Стари конак остаје до самог краја место приватности чланова владарске породице. На примеру Старог двора сасвим се јасно показује наведено становиште да су граничници приватности и јавности исконструисани, међусобно преклапајући и да је уопштено гледајући простор приватног на двору конципиран као ментална и метафорична категорија.⁷⁵⁰ О томе колико је приватни простор био до максимума коришћен у политичке сврхе, за потребе промоције владарског идентитета, говори и чињеница да је у време првог модерног српског краљевског пара и простор трпезарије претворен у јавни. Богато постављена дворска трпеза са ритмом и обимом оброка изведеним по узору на европске, превасходно француске узоре, била је редовно место окупљања краљевих блиских сарадника и чланова владе и слала је поруке о величајности двора, равноправности његовог чланства у европској породици конституционалних монархија, али и елити која је садањем за дворским столом била високо позиционирана у круговима тадашњег српског

⁷⁴⁸ С. В. Недић, нав. дело, 18; А. Столић, нав. дело, 340;

⁷⁴⁹ С. В. Недић, нав. дело, нав. стр.; А. Столић, нав. дело, 337 (напомена 14).

⁷⁵⁰ М. Тимотијевић, *Приватни простори...*, нав. стр.

друштва.⁷⁵¹ Краљевска палата имала је позамашну библиотеку и збирку уметничких дела, а дела фриволних тема, ласцивног садржаја и импресионистичког тока сведоче о краљу Милану као једном од највећих мецена и искрених уживалаца уметности не нужно увек и искључиво повезаних са идолошко-пропагандним механизмом.

Стари двор је служио за одседање високих званица, концерте, балове и редовна примања о државним празницима и прославама поводом рођендана, имендана, Слава или Нових година. Први високи гости који су одсели на Старом двору и тиме афирмисали пуноправност признате моћи српског владара и исправност његових потеза на пољу спољне политике, били су аустроугарски престолонаследник Рудолф са супругом Стефанијом у априлу 1884. године, а убрзо потом у августу и румунски краљ Карол I у чију част је одржан и први бал у свечаној сали велелпне краљевске палате Београда.⁷⁵² Колико је новоизграђена палата представљала ефикасан медијум за конструкцију пожељне владарске слике сведочи и чињеница да је током деведесетих година деветнаестог века грађанство по одобрењу маршала могло посетити краљевски двор одређеним данима у одређено време.⁷⁵³ Краљица Наталија је умешно и веома активно користила Свечану салу за потребе саморепрезентације и креирање јавне личности организацијом посела са играчкама које је гласовито најављивала посебним објавама у новинама.⁷⁵⁴ У овој сали је краљ Милан 22. фебруара 1889. године абдицирао у корист свог сина Александра.⁷⁵⁵

Без обзира на репрезентативност и просторне капацитете, Стари конак ће до гашења династије Обреновић остати њихова традиционална владарска резиденција у којој су се осећали „као код куће”.⁷⁵⁶ Владарска кућа, међутим, неће остати изузета од уплива јавности и режиране појавности. Краљ Милан и краљ Александар ће неретко примати званице у својој радној соби. У складу са актуелним токовима европске културе деветнаестог века и најинтимнији

⁷⁵¹ Ова пракса ће бити измењена за време краља Александра и краљице Драге

⁷⁵² Ф. Каниц, нав. дело, 71; *Српске новине* бр.86, год. LI, Београд 19. април 1884, 428 – 429; *Српске новине* бр.183, год. LI, Београд, 22. август 1884, 1001 – 1003.

⁷⁵³ С. В. Недић, нав. дело 19.

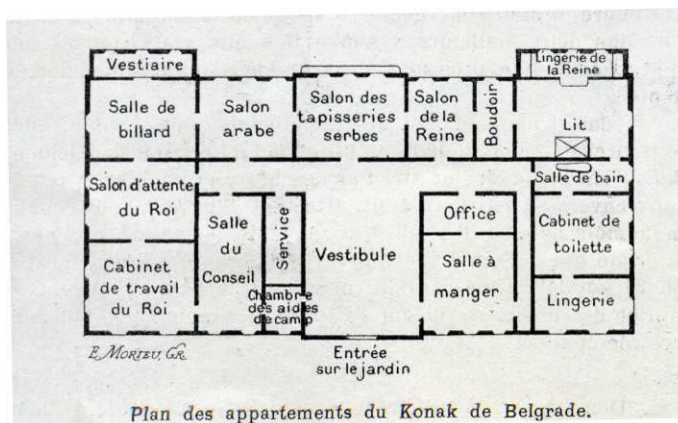
⁷⁵⁴ П. Димитријевић – Стошић, нав. дело, 88. Ово је било посебно наглашено у периоду након рата са Бугарском 1885. године. О политичким амбицијама и месту краљице Наталије у српској политичкој арени видети: И. Борозан, *Између самоинсценирације и презентације: портрет краљице Наталије Обреновић*, ЗЛУМС 39, Београд 2011, 75 – 142.

⁷⁵⁵ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, Београд 1934, 409; К. Н. Христић, нав. дело, 220.

⁷⁵⁶ О приватном доживљају простора видети: М. Тимотијевић, нав. дело, 183 – 184.

простори бивају пропуштени кроз призму демократичне транспарентности измештајући их у граничне, међусобно прожимајуће приватно – јавне сфере. У оквирима опште културе ентеријера дворова у деветнаестом веку, простори најрестриктивнијег приступа, а самим тим и привилеговане приватности били су спаваћа соба, соба за тоалету, гардероба и тоалета. Уколико би се у овим просторима резервисаним за владара и личног собара нашао позвани посетилац, то је подразумевало високи ниво најстроже дискерције.⁷⁵⁷ Иако увид у план Старог конака показује још увек актуелну бинарну родну поделу простора, дотадашњи строго приватни женски простор будоара бива неретко отворен за селективне посетиоце, а границе приватне сфере смањене с тим да је ефекат „инвазије“ у лични посед ублажен обавезујућом протоколарношћу гостију.⁷⁵⁸

Део Старог конака који је гравитирао ка Старом двору био је простор у коме је до 1889. године живела краљица Наталија, док је у крилу ка Престолонаследниковом дворцу живео Престолонаследник Александар. Уређење два салона показује јасну разлику између ових простора конака.

Сл. 113 План Старог конака, објављен у часопису L'illustration, 27.06.1903, 424.

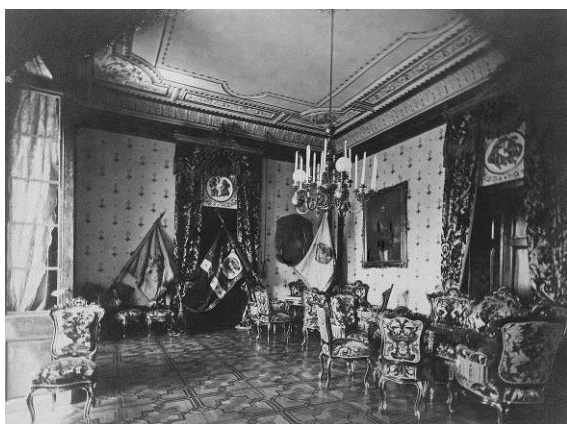
Репрезентативно уређен, „мушки“ део конака одисао је духом званичности и помпезности показујући пажљив одабир предмета који садрже националну, државну и династичку симболику са подцртаном идејом континуитета и јединства.⁷⁵⁹ Намештај у радном делу је био габаритан, строгих готово

⁷⁵⁷ А. Столић, нав. дело, 341.

⁷⁵⁸ Херберт Вивијен и Анђело де Губернатис су 1896. односно 1897. године оставили описе салона и будоара краљице Наталије што сведочи да су имали приступ овим просторијама. Х. Вивијен, нав. дело, 155-159; А. де Губернатис, *Србија и Срби* у: Београд у 19. веку... 175; О изменама у форми и структури будара у XIX веку видети: И. Борозан, нав. дело, 96 – 97; А. Столић, нав. дело, 342.

⁷⁵⁹ Ту се налазило мноштво оружја из претходних ратова, (јатагани, сабље, кременаче и сребрно оружје са интарзијама од драгог камења), потом заставе, портрет кнеза Милоша и акварел краља

спартанских линија, тамне гаме са изрезбареним династичким геслом на местима доступним оку посетилаца, а доминантни комад мобилијара био је масивни писаћи сто.⁷⁶⁰

Сл. 114 (лево) Салон краља Милана тзв. Црвени салон у Старом конаку, снимак И. В. Громана збирка Музеја града Београда инв. бр. Ур 3761

Сл. 115 (десно) Салон краљице Наталије у Старом конаку, снимак И. В. Громана збирка Музеја града Београда инв. бр. Ур 3762

Као контраст овом делу, указивало се супротно крило испуњено меким, облим формама, тактилно баршунастих материјала и бројним луксузним ситницама које су указивале на рафинирану декоративност, чулну осећајност и породични комфор који су се, опет, традиционално везивали за женствени дух.⁷⁶¹ Брокат, плиш, свила и остали величајни материјали који су испуњавали краљичин будоар и салон, у садејству импресија боја, мириса и светлосних ефеката рефлектујућих површина засигурно су на посматраче остављали упечатљив утисак, саткан од визуелног и чулног задовољства.⁷⁶²

У оквиру трансформације првог престоничког краљевског дворског комплекса приметан је и значајан труд посвећен уређењу непосредног амбијента у коме је је смештен. Ангажованост и пропагандни карактер природе био је јасно препознат и стратешки искоришћен у измени концепције дворског врта који је имао полујавни карактер. Пејзажно окружење врховне владарске институције парламентарне монархије поприма симболику утопијског рајског места - визуелизовано место пожељног социјалног поретка са монархом у центру. У репрезентативном маниру хуманистичког апсолутизма врт је добио строго

Милана, лустер у облику двоглавог белог орла и многобројне форографије.Х. Вивијен, нав. дело, нав. стр; Д. Ђурић – Замоло, *Стари конак...*, 118 – 119.

⁷⁶⁰ А. Столић, 336 – 344;

⁷⁶¹ А. Мале, *Дневник са српског двора 1892 – 1894*, Београд 1999, 216.

Д. Ђурић – Замоло, нав. дело, 120 – 121; И. Борозан, нав. дело, нав. стр.

⁷⁶² И. Борозан, нав. дело, нав. стр.

формализоване травњаке и геометријски структуриране површине са пажљиво одабраним избором украсног биља, дрвећа и жбунастих садница са уредно просеченим и строго формираним стазама.⁷⁶³ Увелико разрађен процес издвајања двора као владарске куће привилегованог приступа, додатно је био наглашен подизањем стилске ограде од кованог гвожђа са капијама и стражарским местима, која је својом визуелном пермеабилношћу и уједно јасним физичким ограничењем приступа у потпуности одражавала идеју присутности и истовремене непобитне издвојености у урбаној и менталној топографији престонице.⁷⁶⁴

Сл. 116 (лево) Дворска башта, снимак преузет са www.skyscrapercity.com

Сл. 117 (десно) Улаз Старог конака, снимак из колекције г-дина Милоша Јуришића

Са друге стране, у овом периоду долази до наглашенијег издвајања дворишта према Булевару краља Александра, као строго издвојеног и погледима неприступачног простора за разлику од полујавног карактера дворске баште према Улици Краља Милана. С тим у вези је дворска башта била ограђена зиданом оградом висине од преко три метра.⁷⁶⁵ Изгледа да је за период последњих Обреновића везана и измена улазне партије Старог конака која је добила декоративну стаклену калоту и низ украса од кованог гвожђа.

Нарасле дворске потребе наметале су неопходност константног присуства читаве армије људи који су морали бити смештени у непосредној близини резиденцијално-репрезентативних здања, па је на овом простору ницао читав комплекс помоћних здања чији распоред и изглед не можемо реконструисати услед процеса затирања и трајног уништења кључне грађе о животима и навикама чланова династије Обреновић. Ипак, захваљујући опису Херберта

⁷⁶³ М. Тимотијевић, *Престоничка урбана меморија...* 28 – 29.

⁷⁶⁴ О манифестацији идеологије двора у пејзажном простору видети: М. Тимотијевић, нав. дело, нав. стр.

⁷⁶⁵ Д. Ђурић-Замоло, *Стари конак...*, 123.

Вивијена, сазнајемо да је башта била уређена као старински парк негованих жбунастих и цветних садница са фонтанама, музичким павиљоном и спортским теренима за тенис, крикет и куглање.⁷⁶⁶ У светлости овог описа, препознајемо да је у српској средини била прихваћена нова европска мода употребе слободног времена кроз спорт и културне активности на чистом ваздуху, те да је она постала интегрални део социјалног идентитета, регулаторна друштвена потреба која је дефинисала и кристалисала репутацију, али и постепено добијала своје место у националној идеологији.⁷⁶⁷ Додатно, патриотска конотација и национални идентитет били су учитани у пејзажно окружење краљевског дворског комплекса специфичним одабиром нових садница ретких и племенитих стабала карактеристичних за српску националну територију.⁷⁶⁸

Занимљива је теза да су живост и новине у дворску свакодневицу и културу уносиле управо жене.⁷⁶⁹ Исељењем краљице Наталије из двора 1897. године и одласком краља Милана из земље дошло је, уистину, до периода стагнације и извесне монотоније у дворском животу, нарочито након периода интензивних друштвених догађаја организованих на двору под краљичиним покровитељством пре свега у виду репрезентативних пријема, добротворних скупова и свечаних балова.⁷⁷⁰ Женидбом краља Александра Драгом Машин 1900. године, отворено је једно ново поглавље у политичком животу које се неминовно одразило и на резиденцију. Крило Старог конака ка Старом двору тада бива преуређено у заједничке приватне одаје краљевског пара како би краљица Драга, под окриљем владарског дома, учврстила компромитовану улогу члана владарске породице. Истовремено је крило ка Престолонаследниковом дворцу преобраћено у краљев радни дневни боравак са салом за Министарске седнице и чекаоницом. Промењене животне околности, актуелни политички тренутак и посебно неприхваћеност положаја нове владарке, утицали су на то да краљица Драга гради свој идентитет на улози аутентичне, народне српске краљице. У светлости ових чињеница, краљица Драга је инсистирала на измењеном владарском програму и пласирању представе двора као српске куће. Тако је средишњи салон Старог конака, у коме

⁷⁶⁶ Х. Вивијен, нав. дело, 155.

⁷⁶⁷ Д. Стојановић, Калдрма и асфалт. Урбанизација и европеизација Београда 1890-1914, Београд 2008, 313 – 317.

⁷⁶⁸ М. Тимотијевић, *Престоничка урбана меморија...*, 30 – 31.

⁷⁶⁹ А. Столић, Краљица Драга Обреновић, Београд 2009, 142 – 143.

⁷⁷⁰ А. Столић, нав. дело, 45.

су се најчешће одвијала примања и остале друштвене активности, преуређен у тзв. Српски салон испуњен пиротским ћилимима који су тумачени као производ народног израза.⁷⁷¹ Врлине српског народа, симболично представљене везом и шарама ћилима Јужне Србије, постају симболичном представом заједништва народа и владара, верификујући народност краља и посебно чистокрвност краљице Драге.⁷⁷² У складу са концептом народности који ће постати темељни идеолошки основ последњих Обреновића, краљица Драга је као активни носилац пропагандних активности новог курса владарског програма, носила и тоалету по узору на средњовековне владарске одежде. Осетна промена била је и у музичком репертоару на пријемима, баловима и концертима где су доминирала дела српских, словенских и руских композитора.⁷⁷³ Ехо идеолошко-пропагандног плана није заобишао ни окупљања за трпезом где је свакодневним боравком чланова краљичине породице пласирана идеја породичне идиле и инсценираног спокоја.⁷⁷⁴ У оквирима посетиоцима доступних ентеријера Старог двора и Старог конака није било даљих крупних промена осим у најприватнијим сегментима резиденције.⁷⁷⁵ Мноштво умножених представа сопственог лика у виду венчаних, појединачних и фотографија представника породице краљице Драге указују на потребу за верификовањем сопственог статуса. Да је свест о неугодности и нестабилности постојећег политичког тренутка постојала сведоче и многобројне иконе у спаваћој соби краљевског пара.⁷⁷⁶ У оквирима изградње жељене представе, краљица Драга је истрајавала у евокацијама традиције и патријархалних модела што је само указивало на њихово одсуство и осетна колебања система вредности у конкретној реалности.

⁷⁷¹ А. Столић, нав. дело, 144.

⁷⁷² О идолошком програму народности последњих Обреновића видети: И. Борзан, Репрезентативна култура...139 – 145.

⁷⁷³ А. Столић, нав. дело, 146 – 147.

⁷⁷⁴ Исто, 145 – 146.

⁷⁷⁵ Краљица је за најинтимније одаје наручила скупопени намештај од реномиране париске декоратерске куће Жансен. Исто.

⁷⁷⁶ Исто, 143 – 144.

2.8. Смедеревски двор Обреновића

Омиљена летња резиденција краља Александра и краљице Драге био је Краљев двор у винограду у Смедереву. Ниш као чврсто кодификовани репрезентативни локус глорификације краља Милана, постаје непопуларан у светлости идеолошко-пропагандног курса који је заузео последњи владарски пар лозе Обреновића. Смедерево је, као што смо раније видели, имало важну улогу у време буђења националне свести и борбе за независност. Изузетан стратешки положај, културно-историјско наслеђе и нестабилност актуелног политичког тренутка навешће кнеза Милоша, као што смо напоменули, да размишља о Смедереву као о могућој престоници.⁷⁷⁷ Већ 1827. године забележено је да је кнез почео са откупом винограда и воћњака на потезу Плавинац који се налази на изванредној позицији узвишења изнад Дунава.⁷⁷⁸ Ово и јесте био одсудан моменат који ће везати Смедерево за династију Обреновића будући да се оно сматрало и остаће јако упориштем супарничке династије.⁷⁷⁹ Како је основни мотив куповине овог имања био привредно – економски повод, истраживачи стоје на становишту да првобитно здање није имало карактер летње резиденције, нити да су каснији бечки планови за смедеревску палату кнеза Милоша били везани за ово имање.⁷⁸⁰

Посебан период, када је о летњиковцу у Смедереву реч, имаће владавина кнеза Михаила који је доста времена и пажње посветио виноградима изградивши 1865. године и једносратни летњиковац о коме нису сачуване појединости изгледа и опреме.⁷⁸¹ Поједини писани трагови, међутим, откривају нам значајне податке да се баш за време друге кнежеве владавине, отпочело са стратешки организованим доласцима паробродом Делиград у смедеревски летњиковац на бербу грозђа која је током времена постала важном високо церемонијалном државном светковином.⁷⁸²

⁷⁷⁷ Р. Марковић, Питање престонице..., 38.

⁷⁷⁸ С. Цветковић, Вила династије Обреновић у Смедереву, Смедерево 2008, 43.

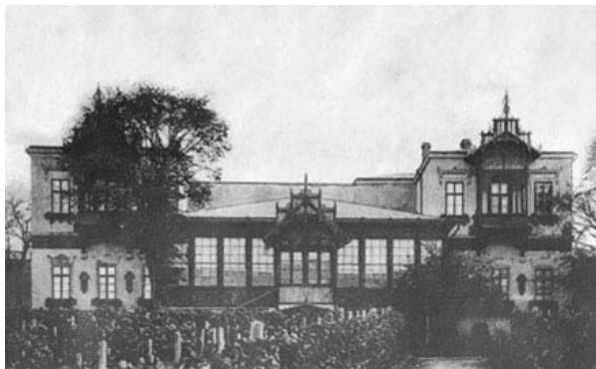
⁷⁷⁹ Колико је ова традиција била јака говори и чињеница да је у Смедереву 1864. године била скована „Мајсторовићева завера“. С. Јовановић, Друга влада Милоша и..., 334 – 335.

⁷⁸⁰ С. Цветковић, нав. дело, 46.

⁷⁸¹ Ф. Каниц, нав. дело, 153 – 154.

⁷⁸² С. Цветковић, нав. дело, 122.

Време владавине краља Милана и краљице Наталије, означава период интензивне градитељске делатности и урбанистичког узлета града Смедерева. Осамдесете године отпочеле су уређењем речних обала, зидањем кеја и пристаништа, оснивањем пространог парка, а потом и изградњом Окружног начелства и суда по пројекту дворског архитекте Александра Бугарског што је све указивало на сложену државну акцију јасних намера да од Смедерева начини активно владарско седиште.⁷⁸³ Изгледа да је потенцијал Смедерева препознала краљица Наталија будући да се већина активности одвијала њеном иницијативом посебно у периоду након развода са краљем Миланом. У време њеног првог политичког прогонства и одсуства из земље, краљица је имала прилике да посети летњи двор румунског краљевског пара на Синаји што је, по речима Стојана Новаковића, подстакло Наталију након повратка у пролеће 1895. године на интензивна путовања по Србији у потрази за адекватним простором поводом реализације сличног концепта у Србији.⁷⁸⁴ Додатно, краљица је увидела могућност да Смедерево детерминише као изузетно јаку контратежу Милановом нишком летњем двору. Артифицирана природност смедеревске виле са виноградом и шумом, као места између урбане форме града и готово бајковите непатворености природе наметнула се као идеално решење за стални летњи двор који ће постати простором трајно везаним за последњи владарски пар Обреновића. Идеја органског израстања виле из тла метфорички се сјајно поклопила са жељеном идејом народности краља Александра и краљице Драге.

Сл. 118 и сл. 119 Краљева вила у Смедереву, разгледнице са почетка двадесетог века, преузето са delcampe.net

⁷⁸³ Б. Несторовић, нав. дело, 302 – 303. Ф. Каниц, нав. дело, 143 – 144.

⁷⁸⁴ А. Столић, нав. дело, 63; С. Новаковић, Двадесет година уставне политике у Србији, 1883 - 1903: Историјско-мемоарске записке к томе времену и к постању и практиковању устава од 1888 и 1901, Београд 1912, 173.

У српској историографији прихваћен је податак који је забележио Феликс Каниц да је подухват доградње и адаптације дотрајалог старог летњиковца у Смедереву предузела 1897. године краљица Наталија.⁷⁸⁵ Под њеним брижљивим надзором, ангажован је према Каницовом сведочењу архитекта Јован Илкић. Неколико разгледница и фотографија на прелазу деветнаестог у двадесети век, сведоче о оригиналном изгледу адаптиране виле.⁷⁸⁶

Претпоставка је да је централни партерни сегмент са подрумом припадао епохи кнеза Михаила, а да је у поменутом каснијем периоду вила добила два бочна спратна крила.⁷⁸⁷ Средишњи ризалит је био акцентован застакљеном верандом и приступним двокраким степеништем које је водило до трема са богато резбареним дрвеним забатом. Подрумска врата су понављала мотив забата над портиком. Уочљиви декоративни детаљи фасаде јесу резбарени дрвени елементи са богатим орнаменталним репертоаром у виду флоралних, геометријских и биљних мотива. Иако је на грађевини приметан стилски потпури, описивачи и поједини истраживачи нису могли а да не уоче, кроз призму обилне апликације секундарног архитектонског декора у дрвету, ехо тзв. стила *шале*.⁷⁸⁸ Овај популарно названи швајцарски стил који се током деветнаестог века брзо шири Европом, проистекао је из специфичне романтичарске интерпретације једног вида народног градитељства ове алпске земље и резултовао је многобројним сликовитим одморишним кућама у монденским летовалиштима и зимовалиштима, *кур*-салонима и ловачким домовима карактеристичним по специфичном прожимајућем односу грађевине и природног окружења којим се укидала строга подела ентеријера и екстеријера и остваривала једна органска веза. Смедеревска вила смештена је у привлачно окриље репрезентативног парка са шетним стазама, богато формираним парцелама жбунастих и дрвенастих садница и широком визуром на Дунав.⁷⁸⁹

Згодан је тренутак да на овом месту подсетимо да је један од најранијих познатих примера овако модерне концепције органског третмана архитектуре и амбијента у нашој средини сачуван на нереализованом пројекту ловачке куће за

⁷⁸⁵ Ф. Каниц, нав. дело, нав. стр.; С. Цветковић, нав. дело, 64.

⁷⁸⁶ Данашње стање резултат је детаљне реконструкције превођене архитеком Богданом Богдановићем 1961. године која је у великој мери изменила аутентини изглед здања.

⁷⁸⁷ Ф. Каниц, нав. дело, нав. стр.

⁷⁸⁸ О швајцарском (алпском) стилу *шале* видети детаљније у: С. Цветковић, нав. дело, 70 – 72 (са наведеном литературом).

⁷⁸⁹ А. Луњевица, Моја сестра краљица Драга, Београд 1995, 99.

краља Милана који је у периоду између 1882. и 1884. године пројектовао потоњи прослављени бечки архитекта Ото Вагнер.⁷⁹⁰

Сл. 120 Ловачка кућа краља Милана, нереализовани пројекат Ота Вагнера, из збирке Народне библиотеке Србије, репродуковано у: С. Цветковић, Вила династије Обреновић у Смедереву, Смедерево 2008, 135.

Неспутане форме, декоративно прочеље широког дијапазона дрворезбарене орнаментике атрактивне пластичности и полихромије, наглашено асиметрична структура са истакнутом кулом, кровови изражене елевације и стрмог пада уз свеопшти утисак разигране живописности типичне су одлике авангардних идеја које су се виђале све чешће на здањима аристократских летњиковаца посебно немачког културног поднебља у оквиру свеопште европске културне климе ар нувоа, а које су морале бити блиске естетским преференсама краља Милана.

Летњи двор краља Александра у Смедереву није служио само за угодне тренутке доколице и пуку разоноду чланова владарске породице, већ је у потпуности функционисао као државни, политички и друштвени просценијум и активно простор режираних представа у служби пропагандног програма владарског пара и стимулисања пољуљане лојалности поданика. О томе сведочи и чињеница да је доњи спрат краљеве виле у Смедереву био намењен дворским службеницима и просторима за заједничке и свакодневне дворске активности, па ту, поред трпезарије и салона за одмор, налазимо и собе првог ађутанта, камердинера, дворског лекара, секретара, маршала и дворске даме, једном речју најважнијих дворјана који су омогућавали несметан дневни рад на свим битним аспектима владарских дневних активности.⁷⁹¹ Приватни простори краљевског пара налазили су се на спрату. Карактеристичан показатељ моћи, владарске величајности и одашиљања жељене политичке поруке представљала су окупљања за трпезом која је неретко постављана на веранди према винограду уз

⁷⁹⁰ С. Цветковић, нав. дело, 70 – 71; П. Васић, *Један пројекат Ота Вагнера у Србији*, ЗЛУМС 15, Нови Сад 1979, 401 – 405.

⁷⁹¹ С. Цветковић, нав. дело, 74 – 79.

музику краљеве гарде.⁷⁹² У складу са тим био је одабир и ритам служења оброка у одговарајућим луксузним сервисима за послужење хране и пића уз неизбежно истицање употребе домаћих производа, традиционалних рецептура и аутохтоних вина.⁷⁹³ За Смедерево су биле везане репрезентативне прославе краљевог и краљичиног рођендана, годишњице њиховог брака, али и многобројне државне светковине наглашено свечаног тона.⁷⁹⁴ Моћ визуелног коришћена је у виду монограма владарског пара на готово сваком акцесорном објекту и свакодневној утенилији што сведочи о нестабилности и неповољности тренутног поретка, слабости режима и нарушеном угледу династије.

Упркос свему, Смедерево је за краља Александра и краљицу Драгу представљало један паралелни свет у коме су се једино осећали безбедно и спокојно.

2.9. Летњи двор у Такову

У служби учвршћења све лошије позиције владарског пара Александар и Драга Обреновић, посегло се за верификацијом и легитимизацијом уз помоћ једног од најзначајнијих и најснажнијих династичких топоса. Таково као посебан историјски српски топос снажног колективног сећања и глорификације династичке куће Обреновић схваћен је као спасоносни ревитализујући агенс за стабилизацију ауторитета и осигурање континуитета владајуће монархије.

Сећање на Таковски устанак тумачен је као темељни догађај националне историје којим је наступила обнова златног доба српске државности.⁷⁹⁵

Патриотски простор мапиран Милошевим подизањем Другог устанка меморисала су и визуелно подстицала, поред постојеће парохиске цркве брвнаре посвећене Св. Ђорђу, два важна споменика. С једне стране био је то *Таковски грм* – храстово дрво које је захваљујући свом снажном и вишеструком

⁷⁹² А. Столић, нав. дело, 147.

⁷⁹³ С. Цветковић, нав. дело, 109 – 110; А. Столић, *Приватност у служби репрезентације...*, 347 – 353.

⁷⁹⁴ О функцијама и животу на двору у Смедереву видети: С. Цветковић, нав. дело, 95 – 108.

⁷⁹⁵ М. Тимотијевић, *Престоничка урбана меморија...*, 11.

симболичком потенцијалу било произведено у свето национално и династичко дрво Обреновића.⁷⁹⁶ Култ овог дрвета је био искоришћен и у престоници сађењем младице Таковског грма у средишту дворског парка 1900. године у оквиру свеопштег покрета ревитализације династије. Са друге стране, у Такову се налазио и црвени мермерни обелиск украшен родољубивим стиховима и дианстичко – патриотским амблемима, рад вајара из Краљева Михаила М. Чебинца на основу нацрта инжењера Јозефа Манока који је био откривен на прославу празника Цвети у великој перформативној свечаности 1887. године.⁷⁹⁷ Култ Такова ће попут неког ревитализујућег еликсира, масовно користити сви чланови династији кад год је било неопходно да хомогенизују нацију у корист осигурања подршке споственим политичким потезима и даљој власти.

У тој светлости се може посматрати и подизање летњиковца у Такову. Пласирани концепт „*најсрпскијег краљевског пара*“ владара захтевао је хитну верификацију од стране народа и то конкретног региона будући да је компромитована краљица потицала управо из митологизираниог Рудничко – таковског округа.⁷⁹⁸ У циљу масовнијег популарисања и ојачавања ослабљене власти последњих Обреновића, замишљена је била изградња дворског комплекса у Такову са дворцем који је замишљен не као владарско седиште, већ као стратешки битна тачка пространог меморијалног парка у самом срцу династичког топоса који би жељену пропагандну поруку систематски одашиљао народу посредством организованих масовних групних посета.

Сл. 121 (лево) Меморијални парк са дворцем у Такову, разгледница са почетка 20. века, Збирка Музеја града Београда, инв. бр. 144-3.

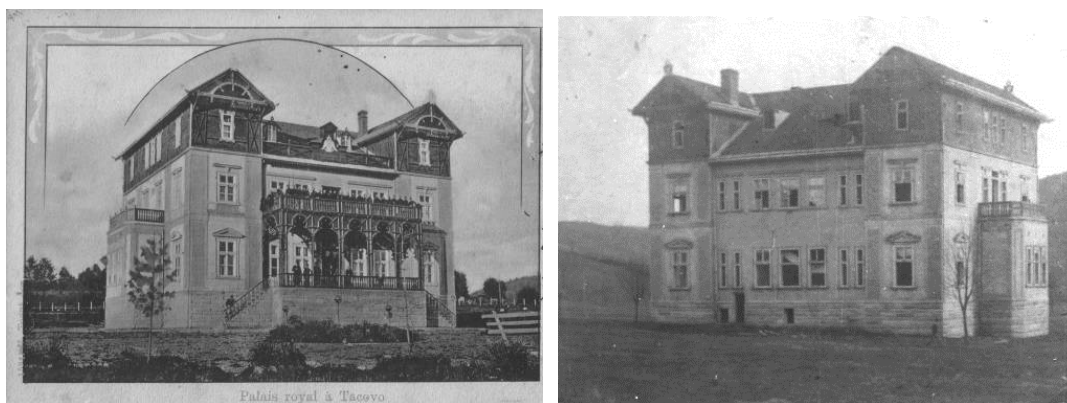
Сл. 122 (десно) Излетници испред дворца у Такову, фотографија из збирке Музеја Рудничко – таковског краја

⁷⁹⁶Ф. Каниц, нав. дело, 480. О религијској и апотропејској симболици Таковског грма и процесу његовог идеолошког транспоновања видети: М. Тимотијевић, нав. дело, 11 – 15; И. Борозан, нав. дело, 99 – 106.

⁷⁹⁷Ф. Каниц, нав. дело, нав. стр.; И. Борозан, нав. дело, нав. стр. (посебно напомена 401).

⁷⁹⁸М. Тимотијевић, нав. дело, 21 – 22; И. Борозан, нав. дело, 143.

На пространој долини западно од таковског грма и споменика краљу Милану, , подигнут је 1900. године Таковски дворца.⁷⁹⁹ Није познато још увек ко је урадио планове за ову грађевину који се, према сазнањима, чувају у Бечком архиву.⁸⁰⁰ О усиљености режираног акта и невољној реализацији као рефлексу пренапегнуте политичке ситуације сигнализује и чињеница да је подизање дворца у Такову пратила реална атмосфера општег незадовољства због конфискације земљишта за изградњу и принудног рада под контролом полиције.⁸⁰¹ Кључеви дворца предати су у оквиру детаљно испланиране посете краља Александра и краљице Драге Такову, 8. септембра 1901. године која ће, стицајем историјских околности, бити и њихов последњи долазак у овај крај.⁸⁰²

Сл. 123 (лево) Дворца у Такову, разгледница из збирке Музеја рудничко-таковског краја
Сл. 124 (десно) Дворца у Такову, фотографија, са зачеља из збирке Музеја рудничко-таковског краја

Будући да је дворца нестао у пожару 1916. године, о његовом изгледу можемо судити само на основу неколиких описа и разгледница које су масовно штампане на самом почетку двадесетог века.⁸⁰³ Истраживачи се слажу да је Смедеревски двор могао имати директног утицаја на обликовање летњиковца у Такову, а привлачно питање утицаја инжењера Франца Винтера једно је од могућих полазишта за нека детаљнија истраживања.⁸⁰⁴ Основна структура показује утицаје неокласичне архитектуре вила у комбинацији са декоративним дрвеним елементима који евоцирају дух народног градитељства и где су

⁷⁹⁹ И. Борзан, нав. дело, 144.

⁸⁰⁰ Овај податак су пренеле колеге из музеја Рудничко – Таковског краја.

⁸⁰¹ С. Јовановић, Влада Александра Обреновића II, Београд 1990, 90.

⁸⁰² М. Тимотијевић, нав. дело, 23; И. Борзан, нав. дело, нав. стр; А. Боловић, Б. Челиковић, Рудничко-таковски крај у уметности XIX века, Горњи Милановац 2011, 116.

⁸⁰³ Захваљујем на уступљеним снимцима колегиници Ђурђи Боровњак.

⁸⁰⁴ С. Цвектовић, нав. дело, 133 – 136.

описивачи такође видели одјеке поменутог популарног шале стила.⁸⁰⁵ Сликвитост здања која је интонирала значајну дозу љупкости била је постигнута апликацијама у облику дрворезбарених орнамената.

Приземље Таковског дворца било је високо издигнуто на истакнути постамент, а прилаз декоративном улазном трему био је омогућен двокраким степеништем. Концепт народности био је истакнут натписом *Краљу Александру I благородни Рудничани 1900. године* у средишњем делу над улазом, а симболично заједништво владара и народа крунисано је државним симболима, грбом и заставом, на забату односно крову изнад.⁸⁰⁶ Према попису из 1903. године сазнајемо да је концепт народности био форсиран и унутрашњости двора која је “одисала српским, шумадијским амбијентом.”⁸⁰⁷ Налик летњем двору у Смедереву и у Такову се налазила велика трпезарија са суседном собом за одмор и неколико пратећих соба за особље, док су на спрату реализовани апартмани за владарски пар. Приметно је, међутим, одсуство просторија за специјализоване службе дворског персонала што указује да, бар у конкретном тренутку, летњиковац у Такову није био намењен за владарско седиште. Са друге стране, богата опремљеност луксузним употребним и уметничким предметима сведочи да је особа задужена за опремање свакако добро познавала укус и навике последњег краљевског пара династије Обреновић.

2.10. Нови век – нови поредак – Нови двор

Нови, двадесети век отпочео је бурно, државним ударом чији је епилог представљало сурово свргавање краља Александра и краљице Драге са историјске сцене и идеолошко - династичка инверзија чиме је на политичку сцену Србије враћена династија Карађорђевић са недвосмисленим упозорењем свима да је грађанство важан репрезент државе и нације и одсудна политичка снага чији се захтеви морају озбиљно схватити и уважавати. Пред новом

⁸⁰⁵ Ф. Каниц, нав. дело, 481; Ђ. Митровић, *Инвентар двора Обреновића у Такову према попису државне кописије из 1903. године*, Зборник Музеја Рудничко-таковског краја 1, Горњи Милановац 2001, 215 – 234; С. Цвектовић, нав. дело, нав. стр.

⁸⁰⁶ И. Борозан, нав. дело, нав. стр.

⁸⁰⁷ Ђ. Митровић, нав. дело, 216.

владарском личношћу краљем, Петром I Карађорђевићем, који је постао жижна тачка дипломатске пажње широм света, стајали су бројни изазови. Уз полазну отежавајућу околност непопуларног чина којим је доведен на власт, а који су посебно осудиле монархије у окружењу, као и светско јавно мњење, краљ Петар је домаћој јавности био готово непозната личност.⁸⁰⁸ У светлости предводничке улоге он је скоро без икаквог времена за планске активности, одмах по ступању на престо, морао наступити са јасном стратегијом изградње владарског система репрезентације и популаризације нарушеног угледа монархије уз чврсту гаранцију реализације очекиваних друштвених захтева грађанства и акумулиране националне потребе за коначним уједињењем и националним јединством. С тим у вези није изненађујуће да је процес идентификације актуелног владара ишао кроз оживљавање сећања на углед и значај херојског претка и утемељивача династије Карађорђа.⁸⁰⁹ Освежени, реинтерпретирани и контекстуализовани Карађорђевићев лик постао је снажни агенс нове политичке стратегије српског владарског дома, а народни живот као извор моралне чистоте и његови идеали виђени су као адекватан залог националне виталности. Кроз ову призму треба сагледати и спектакуларни чин крунисања који је уприличен на стогодишњицу Првог српског устанка 1904. године на улицама Београда, али и изградњу задужбине на Опленцу.⁸¹⁰

Почетак двадесетог века довео је до експанзије бројних медија који су својом комуникацијском снагом апсорбовали захтеве национално оријентисаног грађанства, остављајући владару широке могућности запаженог учешћа у политичком животу земље у складу са друштвеним договором. Бројност медија допринела је комуникацијској снази визуелног која је одашиљала јасну поруку.⁸¹¹

Од времена краља Петра, јавност посредством медија много инвазивније улази у простор владарског дома, што се манифестује пре свега свакодневним извештајима, вербалним и визуелним, о животу на двору.

Један од ургентних и неугодних проблема који је, по доласку краља Петра без одлагања требало решавати, било је питање владарске резиденције. Од доласка у отаџбину 11. јуна 1903. године, владарска породица Карађорђевић становала

⁸⁰⁸ Д.Р. Живојиновић, Краљ Петар I Карађорђевић II, Београд 2009, 1 – 45.

⁸⁰⁹ Исти, нав. дело, 63.

⁸¹⁰ Исти, нав. дело, 84 – 95.

⁸¹¹ Н. Макуљевић, нав. дело, 26 – 27.

је на спрату Старог двора. Поред краља Петра ту су се сместили и ћерка Јелена, синови Ђорђе и Александар и синовац Павле.⁸¹² Међутим, постојећи капацитети и затечено стање очуваности и опремљености резиденцијалног спрата Старог двора, након Мајског преврата, били су далеко од угодних и пријатних. Краљев војнички готово спартански дух није одашиљао видљиво незадовољство, али су први посетиоци двора са великом неверицом и изненађењем констатовали бројне недостатке и крајњу непримереност елементарних животних услова у владарском пребивалишту.⁸¹³ Влага, прљавштина, запуштеност и нефункционалност водоводног и грејног система, уз мањак свакодневног мобилијара налагали су хитну акцију реконструкције. Међутим, суочен са неподесним стањем и недостатком елементарног намештаја с једне стране и одлагањем Владе да отпочне темељне поправке двора са друге, краљ је крајем септембра 1903. године поручио од бечке мануфактуре Портоа и Фикс намештај за резиденцију који је плаћен личним средствима.⁸¹⁴ Том приликом сазнајемо да је за спрат Старог двора допремљен собни намештај од племенитог ружиног дрвета, спаваћа соба од махагонија у ампир стилу, гардеробни салон у стилу Луја XVI, салон у стилу Луја XIV од махагонија и бронзе, као и једна модерна радна соба.⁸¹⁵ Истовремено, Политика је бележила краљеве честе обиласке породичних кућа на Врачару и у „Горњем граду“ како би изнајмио или купио плац за адекватан дом за краљевиће.⁸¹⁶

Горуће питање тичало се и Старог конака. Подсетник немилих догађаја, осетно оштећен, Стари конак је представљао крајње неприкладан призор у средишту престонице што је резултовало Владином одлуком да у лето 1904. године распише лицитацију за његово рушење.⁸¹⁷ До краја лета исте године, Стари конак је сравњен са земљом.

Судбински преокрет у породици, када се престолонаследник Ђорђе одрекао наследства престола у корист млађег брата Александра 1909. године, поклопио се са дуго очекиваним одобрењем Владе да се, на постојећем дворском имању, нађе подеснији смештај краљевској породици. У ту сврху, у мају месецу исте

⁸¹² С. В. Недић, нав. дело, нав. стр.

⁸¹³ Д.Р. Живојиновић, нав. дело, 55 – 57.

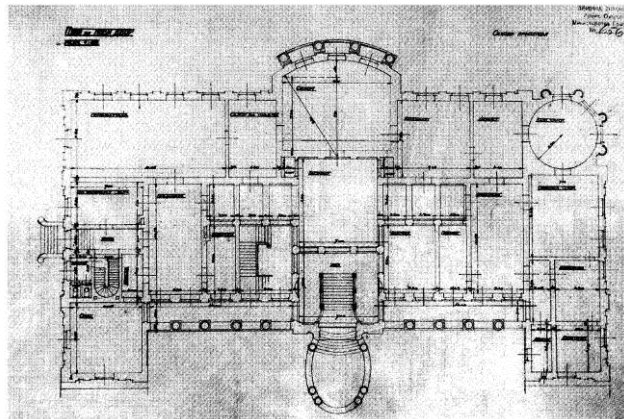
⁸¹⁴ Исто, 57 (напомена 2)

⁸¹⁵ Исто.

⁸¹⁶ Аноним, *Кућа за Престолонаследника*, Политика бр. 199, 1. август 1904, стр. 2; Аноним, *Нови дворац*, Политика бр. 1551, 12. мај 1908, стр. 2.

⁸¹⁷ Д.Р. Живојиновић, нав. дело, 59.

године, из несуђеног здања Престолонаследниковог дворца на углу Краља Милана и Добрињске, исељена су Министарства иностраних и унутрашњих дела и ово здање је стављено на располагање краљевској породици.⁸¹⁸ Тиме је окончано вишегодишње трагање за простором Новог двора чије ће припреме за изградњу отпочети у зиму 1910. године израдом пројектне документације од стране архитекте Стојана Тителбаха и додељивањем предузимачких послова Васи Тешићу.⁸¹⁹ У периоду од краја априла до средине јуна месеца 1911. године срушен је Престолонаследников дворцац и рашчићен терен како би се припремио за регулацију и нивелацију простора будуће владарске палате.⁸²⁰ Нови двор је до Балканских ратова био већим делом изграђен, али због наступајућег периода ратних сукоба, очигледно, није био у потпуности довршен.⁸²¹ Будући да је у Првом светском рату био значајно оштећен, биће обновљен и стављен и употребу тек уочи венчања краља Александра и краљице Марије, средином 1922. године, а под надзором архитекте Момира Коруновића.⁸²²

Сл. 125 (лево) Нови двор у изградњи 1912. године, репродуковано у: С. Стојановић, Српски неимар Београд 1912, 96 – 97.

Сл. 126 (десно) Основа Новог двора, АЈ Министарство грађевина 62 (3) репродуковано у: С. В. Недић, *О неким питањима изворне архитектуре Новог двора*, Наслеђе III, Београд 2001,

Када је о градитељском програму реч, нису познати захтеви наручилаца, али се сходно политичким околностима, чврсто стоји на становишту да је императив штедње одсудно утицао на финално решење коме су, у незахвалном поређењу

⁸¹⁸ Исто.

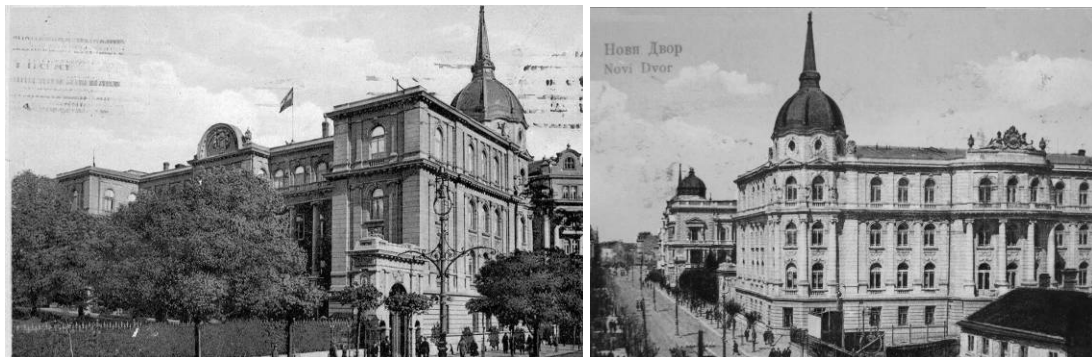
⁸¹⁹ Б. Несторовић, нав. дело, 387; С. В. Недић, *О неким питањима изворне архитектуре Новог двора*, Наслеђе III, Београд 2001, 57 (са изворима наведеним у напомени 1); С. Стојановић, нав. дело, 95.

⁸²⁰ Аноним, *Нови двор*, бр. 2593, 6. април 1911, стр. 2.

⁸²¹ Д. Ђурић-Замоло, *Део стваралаштва архитекте Стојана Тителбаха у Београду*, ЗЛУМС 16, Београд 1980, 320; С. В. Недић, нав. дело, нав. стр.

⁸²² С. Марловић, нав. дело, нав. стр.; А. Кадијевић, Момир Коруновић, 41 – 43.

са Старим двором, историографи замерили на усиљености решења и недостатку композиционе хармоније.⁸²³ Не треба губити из вида и то да ново доба и тадашња културна клима није могла прихватила концепт величанствене палате архитекте Бугарског, а да је стара палата са зградом страже и сугестивно величајном реториком представљала неугодну упоредну инстанцу. На сличан начин се може објаснити због чега српска средина у датим околностима није могла прихватити урбанистичке идеје Алабана Шамбона широких барокних форми на почетку друге деценије двадесетог века. Младост која је била на страни архитекте Тителбаха омогућила му је да овом изазову са бројним препрекама и ограничењима приступи креативном снагом и разрешењем кроз остварење наговештене урбанистичке идеје о трипартитној дворској поставци и формирањем нове палате као симетричног визуелног пандана старијој формацији без дословног копирања, а уз истовремено уважавање њених вредности и оних актуелних, друштвених.⁸²⁴ Резултат је била слободно – стојећа угаона двоспратна грађевина профилиране интерпретације академизма старије палате. Дискретни цитати видљиви су истакнутој разиграности фасаде према врту, угаоној куполи и хералдичким апликацијама.

Сл. 127 (лево) Нови двор, разгледница из двадесетих година двадесетог века, из збирке музеја Града Београда, инв. бр. 29 – 191.

Сл. 128 (десно) Нови двор, поглед на угао Добрињске и Краља Милана, разгледница из колекције г-дина Милоша Јуришића.

Палата се простире по дубини парцеле остављајући ка регулационој линији краћу страну. Попут Старог двора и Нови двор се прилагођава паду терена, па се високи сутерен према Улици Краља Милана указује као приземна партија. Чврстина израза постигнута је спроведеним принципима хоризонталне и

⁸²³ Б. Несторовић, нав. дело, 388; А. Кадјевић, *Естетика архитектуре...*, 339; С. Марловић, нав. дело, 204.

⁸²⁴ А. Игњатовић, *Архитектура Новог двора и музеја кнеза Павла* у: Т. Цвијетићанин, Музеј кнеза Павла, Београд 2009, 68 – 71.

вертикалне рашчлањености. Посебност ове зграде јесте одељеност и акцентована различитост решења највише етаже. Изражена вертикална подела маса успостављена је ритмичном сменом истурених и увучених ризалита и колосалним стубовима и пиластрима јонских капитела са карактеристичним торусима на масивним постаментима. Главни улаз је атрактивно решен овалним тетрастилним портиком римске варијанте дорског стила са розетама на вратовима стубова и патерама на метопама фриза. Централни ризалит према Старом двору красила су два крунисана двоглава орла са штитовима на грудима, док је ,на полукружном пољу изнад, био извајан грб Карађорђевића, фланкиран вазама, иза кога се у позадини налазио држач за заставу. И угаона купола са шиљком је била богато орнаментисана извајаним двоглавим орловима са крунама на главама и штитовима на грудима. Ни лучно истурени ризалит фасаде ка Добрињској није остао без хералдичких знамења. Тако су у оквиру скулпторалне композиције представљене две женске фигуре које придржавају картуш са круном и крунисаним двоглавим орлом у дубоком рељефу.⁸²⁵

Будући да је уочи венчања са румунском принцезом краљ Александар већ увелико отпочео са припремама за изградњу новог дворског комплекса, те да је уследио низ каснијих крупних промена, (најпре ентеријерски захват архитеката Драгише Брашована и Ивана Здравковића у јулу 1934. године за смештај Музеј кнеза Павла, а потом и драстичнија акција проширења и реконструкције након Другог светског рата за потребе Председништва, по пројекту архитекте Милана Минића), увид у функције Новог двора и тумачења оригиналне ауторске замисли су значајно отежане.⁸²⁶

Према пројекту архитекте Тителбаха, сутерен Новог двора био је намењен ложионицама и оставама. Из извештаја штампе сазнајемо да је за Нови двор планирано опремање укупно шездесет просторија.⁸²⁷ Бројност просторија усмерава нашу пажњу да процес умножавања целина посвећених гостима (салона, трпезарија, музичких соба и библиотека) и истовремену специјализацију и партикуларизацију просторија посебних намена усмерених на само једну

⁸²⁵ Д. Ђурић – Замоло, нав. дело, нав. стр; С. В. Недић, нав. дело, 58; С. Г. Богуновић, нав. дело, 305; А. Кадијевић, нав. дело, нав. стр; С. Марловић, нав. дело, 210 – 211; М. Поповић, нав. дело, 74; Н. Стефановић, нав. дело, 16 – 18.

⁸²⁶ Љ. Милетић – Абрамовић, нав. дело, 86 – 90. А. Игњатовић, нав. дело, 81. Најдетаљнији опис реализованог програма према заоставштини Момира Коруповића пренела је Светлана Недић, С. В. Недић, нав. дело, 59 – 60.

⁸²⁷ М. Лакетић, нав. дело, 125.

сврху. Тако долази до издвајања персонализованих мушких, женских и дечјих спаваћих соба, тоалетних простора и простора за хигијену, простора за јело, рад, учење и дневне активности. Ово је довело до експанзије индустрије дизајна ентеријера, покућства и унутарње декорације. Двор је опслуживао приличан број сталне кућне послуге (кувари, бединерке, спремачице, гувернанте) која је у овом периоду постала делом породице и самим тим је њихов приватни простор инкорпориран у простор двора у оквиру кога је брижљиво надзиран.⁸²⁸

Унутрашња организација Новог двора, према сачуваним плановима архитекте Тителбаха, предвиђала је концентрацију спаваћих соба са пратећим приватним просторијама, купатилима и гардеробама, у делу зграде према Улици Краља Милана. Кичму здања чинила је осовина улаз – вестибил – велики салон који се отварао према Добрињској улици. На планирани јавни карактер приземља указује наглашена употреба луксузних материјала у ентеријеру доступном видном пољу посетилаца попут меремера, резбарене храстовине, кристалних и свилених детаља, а посебно украсна челична ограда са хералдичком орнаментиком у виду кринова, државног грба и краљевог монограма.⁸²⁹

Занимљива је чињеница да је код Новог двора по први пут примењена концепција издвајања кухиње у засебну грађевину надомак главног здања, те њено повезивање са трпезаријом подземним тунелом и лифтом што ће бити поновљено на задњима у оквиру комплекса на Дедињу.⁸³⁰

Да је и владарски простор подлегао свеукупном захтеваном консензусу династичких и националних очекивања указује нам чињеница да је јавност, била изузетно заинтересована и редовно обавештавана о изгледу и будућем опремању владарске резиденције. Тако је 1921. година обележена јавним конкурсом за опремање ентеријера Новог двора где су учествовале познате међународне куће и то Мерсије и Линке из Париза, Безије и Девро из Лиона, Ашбахер из Цириха, Боте и Ерман из Загреба, Лукић из Београда и Лудгвиг из Беча. У духу либерално – демократских идеја, оправданост и ваљаност одабира требало је да потврди и друштвена елита, па су све приспеле понуде, у виду

⁸²⁸ С. Вујовић, *Градско становање и приватност у Србији током 20. века* у: М. Ристовић (прир.), *Приватан живот код Срба у двадесетом веку*, Београд 2007, 275 – 291.

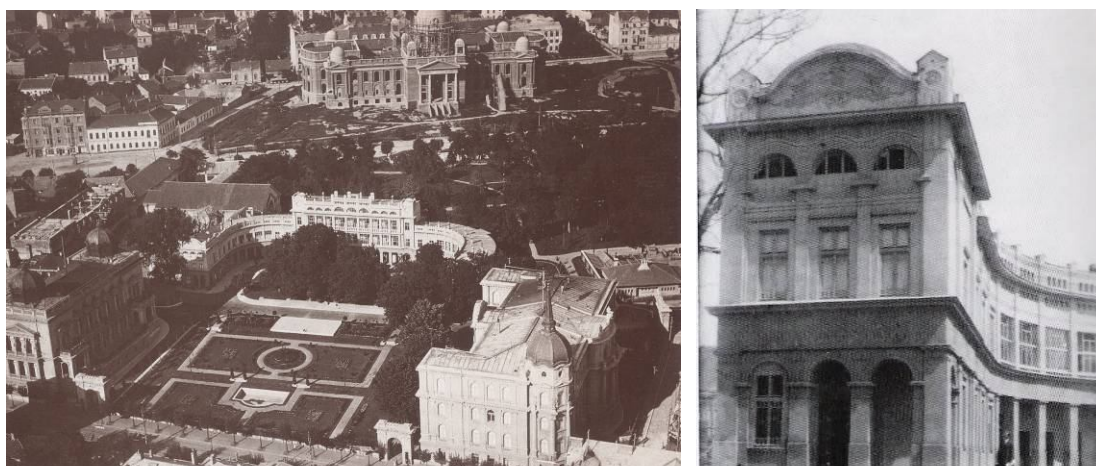
⁸²⁹ С.В. Недић, нав. дело, 58.

⁸³⁰ Исто, 60.

узорака тканина, тапета, цртежа и фотографија биле јавно изложене у самом двору, а конкурс су освојиле куће Безије и Лудгвиг.⁸³¹

Нестанком централног волумена, здања Старог конака, као и урбаним нарастањем суседног репрезентативног блока на коме је ницало монументално здање Дома народне скупштине, наметнуло се питање амбијенталног уобличавања простора дворског комплекса. Архитекта Момир Коруновић, ангажован на надзорним радовима Новог двора, добио је 1920. године приоритетни задатак да надомести неприродну жижну празнину недостајуће структуре, а да при томе не конкурише постојећим палатама.⁸³² Његова интервенција састојала се у темељној реконструкцији и доградњи потковичасте зграде Дворске страже која је на тај начин уоквирила и повезала овај блок.

Истовремено је преуређен и формално значајно симплификован дворски врт, а преуређена су и помоћна здања дворског комплекса.⁸³³ Зграда страже је тенденциозно нижа како структурално не би парирала дворским палатама. Хералдичке представе државног грба и краљевске круне инкорпориране су и на истаканутим местима забата и поткровног венца.

Сл. 129 (лево) Дворски комплекс, разгледница из двадесетих година двадесетог века, из збирке г-дина Милоша Јуришића

Сл. 130 (десно) Криво дозидане зграде Дворске страже, снимак из приватне збирке

⁸³¹ Аноним, *Наметај за дворе*, Политика бр. 4751, 17. јул 1921, стр. 3; М. Лакетић, нав. дело, нав. стр.

⁸³² А. Кадијевић, Момир Коруновић, 42 – 43.

⁸³³ Исто, 43.

Сл. 131 Нови двор, разгледница из двадесетих година двадесетог века, www.skyscrapercity.com

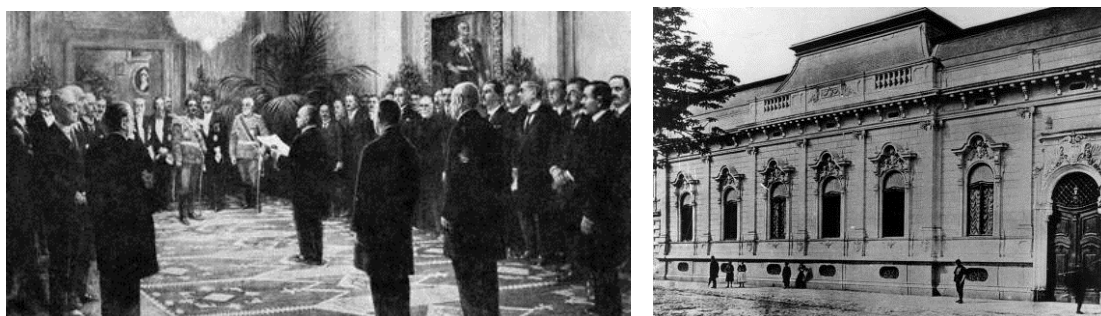
Наглашено хоризонтални правац пружања, доследно ритмизиран распоред отвора и прецизно спроведени принцип симетрије одају утисак прегледности, јасноће и дисциплине. Ова обележја као да пројектују педантни војнички дух Момира Коруновића који је засигурно носио у себи будући да је овај талентовани стваралац био учесник оба Балканска и Првог светског рата, а његова храброст исказана у биткама награђена доделом најзначајнијих одликовања у земљи.⁸³⁴

Здање дворске страже суштински представља осетну измену друштвеног оквира формализованог стварањем Краљевине СХС. Стилски плурализам затечен на почетку века полако се повлачио пред државном интервенцијом и надлазећим идеалима монументално – херојског стила, међу којима доминирају динамизам, експресивна снага и маскулинитет. Кључни интегративни фактор нове многонационалне заједнице била је краљева војска, па је култ милитарности као израза херојства, снаге, јединства и стабилности рефлектован у адмиралској униформи краља Александра која је постала делом његове свакодневне репрезентације чиме је владалац визуелизован као гарант мира и стабилног поретка нове националграђанске заједнице.⁸³⁵

⁸³⁴ Исто, 36 – 39.

⁸³⁵ И. Борозан, Репрезентативна култура..., 82 – 95; А. Игњатовић, Југословенство у архитектури 1904-1941, Београд 2007, 33 – 60.

Како је током Првог светског рата дворски комплекс био значајно оштећен, као привремени двор регента Александра, у периоду од 1918. до 1922. године, је служила кућа Алексе Крсмановића на Теразијама.⁸³⁶ Ова невелика породична кућа, изведена 1885. године по пројектима дворског архитекте Илкића, је својом репрезентативном барокном реториком која се традиционално везивала за официјелни апсолутистички монархијски стил, адекватно кореспондирала са новом друштвеном реалношћу центрчног виђења државе. Стога, на овом месту, у непосредној близини дворског комплекса, 1. децембра 1918. године озваничено уједињење Срба, Хрвата и Словенаца.

Сл.132 (лево)Проглашење Краљевине СХС, салон куће Алексе Крсмановића, снимак из колекције Музеја ваздухопловства
сл. 133 (десно) Кућа Алексе Крсмановића, снимак из збирке г-дина Милоша Јуришића

2.11. Задужбина краља Петра на Опленцу

На почетку овог поглавља о поновном повратку династије Карађорђевић, поменули смо да је краљ Петар морао да реституцију свог владарског идентитета изграђује постепено и спрам позитивне перцепције легендарног претка. У том смислу коришћени су сви расположиви политичко-пропагандни механизми, а посебно ангажована моћ медија који су попут резонантне кутије у великој мери помогли да се неупоредиво брже шири одређена политичка порука до великог броја адресаната. Као родоначелник династије Карађорђевића,

⁸³⁶ С. В. Недић, Кућа Алексе Крсмановића, ГГБ XXXV, Београд 1988, 101 – 109; Т. Борић, нав. дело, 176 – 178.

Карађорђе је заузимао централно место у концепту владарске идеологије краља Петра I, на чијим је заслугама он темељио и легитимитет своје власти.⁸³⁷ Нужност снажније верификације династичког легитимитета и ауторитета Карађорђевића условила је потребу за успостављањем култног династичког меморијала, маузолеја-цркве која је морала бити везана за Карађорђеву Тополу. Приметна је била брзина којом се Краљ Петар I Карађорђевић, непосредно по преузимању краљевске дужности 1903. године, упутио у Тополу која се од Милановог суровог гушења буне 1877. године још увек није опоравила. На рушевинама Крађорђевог града и у атмосфери народа који је још увек био огорчен на претходну династију, краљ Петар је препознао могућност за васпостављање и темељно учвршћивање сопственог владарског легитимитета као народног „сељачког“ краља и краља демократе.⁸³⁸

Једна од кључних краљевих јавних делатности која се могла брзо ставити у активни погон у служби династичке пропаганде било је ктиторство. Владарска патронажа представљала је легитиман и опробан механизам династичке глорификације који је краљ Петар засигурно могао видети у великим европским центрима. Владарске гробнице и династички маузолеји представљали су одувек најрепрезентативнија здања. Подухвати владара у овој сфери истицали су моћ породице и издизали статус ктитора, а сама здања представљала и национална места сећања.⁸³⁹ У клими општег полета, краљ Петар је одмах на почетку своје власти приступио обнови Тополе и на идеји испуњења аманета својих родитеља отпочео изградњу репрезентативне династичке гробнице Карађорђевића на Опленцу по узору на многобројне сличне владарске маузолеје у Европи. Царска крипта Хабзурговаца у Капуцинерској цркви у Бечу и опатија Сен Дени где су вековима сахрањивани француски краљеви били су узорни модели када је о оваквим репрезентативним меморијалима реч.⁸⁴⁰

Изградња цркве св. Ђорђа на Опленцу представља кључни градитељски подухват краља Петра I и његову најзначајнију задужбину. Овај замашни ктиторски акт, који је стицајем околности обележио читаво време његове владавине и био завршен тек за време краља Александра, посвећен је св. Ђорђу. На симбличко – метафоричном нивоу повезан је са именом вође Првог српског

⁸³⁷ Н. Макуљевић, Уметност и национална.... 26 – 32.

⁸³⁸ Д. Живојиновић, нав. дело, 471 – 491 .

⁸³⁹ Н. Макуљевић, нав. дело, нав. стр.

⁸⁴⁰ М. Јовановић, Опленец..., 19 – 21.

устанка, славећи на тај начин претка и оснивача династије Карађорђевић – Ђорђа Петровића Карађорђа, али као свети ратник, а у складу са војничком личношћу краља и све војне подухвате који ће обележити његову владавину и борбе за национално уједињење.

Краљ је за место будућег маузелоја изабрао симболично доминантну коту брежуљка тзв. Малог Опленца који се са својих 337 метара висине и далеким визурама готово природно наметнуо. Убрзо су геодети детаљно снимили и премерили простор на коме ће се градити храм како би олтар прецизно био позициониран на источној страни у складу са православном традицијом, а сви неопходни технички детаљи спремни за пратећу конкурсну документацију.

Већ 1. децембра 1903. године расписан је велики национални конкурс за изградњу цркве и гробнице владара са свим одликама перформативне свечаности овако сложене намен.⁸⁴¹ Изричито је у први план постављен захтев да то мора бити монументални храм у српско-византијском стилу. Као и код многих других капиталних грађевинских пројеката у српској средини, ни овај није прошао без дуготрајних жустрих полемика и незадовољства првонаграђеним решењем од стране наручиоца. Мало се зна о току и резултатима првог конкурса за цркву на Опленцу, осим да је изазвао велику јавну расправу. Оно што је сигурно познато јесте да је међу 18 понуђених решења, прву награду однео рад Николе Несторовића, знаменитог градитеља и професора Универзитета.⁸⁴² У међувремену, упркос несугласицама и јавној полемици, у присуству високих званица, 27. септембра 1907. године положен је камен темељац, узидана ктиторска повеља и обављено освећење темеља будућег храма Светог Ђорђа на Опленцу.⁸⁴³

Очигледно је да краљ Петар није био задовољан понуђеним решењима првог конкурса, јер је неколико година касније 1909. расписан нови конкурс са готово истоветном оцењивачком комисијом. Прву награду однео је пројекат младог архитекте Косте Ј. Јовановића.⁸⁴⁴ Иако млад, испоставило се да је Коста Ј. Јовановић спремно приступио пројектовању династичког храма као осведочени познавалац српских старина. Његово раскошно петокуполно решење опленачке

⁸⁴¹ *Српске новине* бр.276, Београд, 4. децембар 1903, 2; О полемичком тону и току конкурса види: А. Кадијевић, *Један век...*, 73 -77.

⁸⁴² АЈ, Фонд Двора КЈ, 74 Збирка планова и скица.

⁸⁴³ М. Јовановић, нав. дело, 31; *Српске новине*, Београд, 27. септембар 1907.

⁸⁴⁴ А. Кадијевић, нав. дело, нав. стр; А. Игњатовић, нав. дело, 143 – 144.

цркве у облику слободног крста је наглашено монументална грађевина аутентичне лепоте, доминантне позиције, рафиниране орнаментике, снажне тектонике и конструктивне логике.

Убрзо је према његовим плановима 1. маја 1910. године започета је изградња краљевског маузолеја Карађорђевића. До краја наредне године црква је убрзо била под куполним покривачем. Током изградње, донета је одлука да се фасада оплати по луксузним белим мермером са оближње планине Венчац. 23. септембра 1912. године архиепископ Димитрије је осветио цркву која је у грађевинском смислу била скоро готова. У складу са озбиљном политичком ситуацијом, у освит Балканских ратова, освећење је протекло у знатно скромнијим размерама од предвиђених. Само неколико дана касније, Краљ Петар је био на бојиштима балканског рата. У затишјима између балканских ратова 1913. године и Првог светског рата 1914. године наступио је застој у довршењу цркве. Када је Аустроугарска окупирала Србију, пред зиму 1915. године, црква је била изложена бруталном пљачкању – скинут је и однет бакарни покривач са кубета и кровова, као и бакарна украсна оплата са портала. По повратку у ослобођену отаџбину и историјском стварању државне заједнице - Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Краљ Петар није дочекао да види своју задужбину коначно завршену. Умро је 16. августа 1921. године, а радови су били довршени у складу са широко заснованом политиком презентације краља Александра.

Сл.134 (лево)Авионски снимак Маузолеја на Опленцу
сл. 135 (десно) Кућа краља Петра снимак из збирке Фонда краљевски двор

Како би слојевити подухват изградње меморијала био у потпуности поткрепљен, било је неопходно и присуство владара што је у реалном одсуству

надомешћено симболичком улогом његове резиденције. По пројекту арх. Косте Ј. Јовановића у пролеће 1910. године отпочета је и за две године завршена кућа краља Петра која се симболички и налази тачно наспрам портала храма.⁸⁴⁵ Додатна повезаност остварена је розетом смештеној у лунети слепе трифоре забата која је пандан розети храма. Ненаметљива једноставност куће логичког распореда просторија у потпуности се уклапала у владарски идентитет народног краља.

2.12. Дворски комплекс на Карађорђевића на Дедињу

2.12.1. Краљевски двор

Државна и културна политика Краљевине СХС, а затим и Краљевине Југославије, темељена је на идолошком механизму интегралног југословенства које је након Првог светског рата политички актуелизовано и формализовано под патронатом регента/краља Александра, те се морало читавати и на његовој владарској резиденцији.⁸⁴⁶ Идеологија интегралног југословенства почивала је на уверењу да су југословенска раса, нација, култура и политичка заједница нешто јединствено и аутентично и износила је у први план етнички унитаризам односно јединствени југословенски расни тип негирајући било какве културне, историјске или етничке посебности конститутивних чланова. Овај механизам фундаменталан је за разумевање архитектуре краљевског резиденцијалног комплекса на Дедињу као идеалног животног простора за идеалног Југословена.⁸⁴⁷

Изградња двора југословенског краља представљала је прворазредни акт у политичком, економском и културном животу новоуспостављене заједнице. Урбанистичким положајем и специфичном репрезентацијом, Краљевски двор на Дедињу се издвајао међу резиденцијалним и јавним здањима престонице. Поред

⁸⁴⁵ Збирка фонда Краљевски двор, ф. Кућа краља Петра I на Опленцу.

⁸⁴⁶ А. Игњатовић, Југословенство..., 183 – 187.

⁸⁴⁷ О идеологији југословенства: А. Игњатовић, нав. дело, посебно 11 – 41; Љ. Димић, Културна политика Краљевине Југославије 1918 – 1941, I, Београд 1997; М. Екмечић, Стварање Југославије 1790-1918, Београд 1989.

своје репрезентативне функције и високог државно – политичког статуса, краљевски двор је упоредно поседовао још једну, подједнако битну улогу – породичног дома владара. Појава жене у владарском дому је, као што смо то и раније приметили, уносила значајне новине и измене у дворски живот и свеукупну репрезентацију владарског седишта.⁸⁴⁸ Династичка кућа Карађорђевића дуго је била без са-владарке будући да је краљ Петар још 1890. године остао удовац и није се поново женио.⁸⁴⁹

По окончању Првог светског рата и након конституисања уједињеног краљевства, чланови српске Краљевске породице, министри и вође већих политичких странака у Краљевини СХС сматрали су да је дошло време за регентову женидбу.⁸⁵⁰ Питање наследника и владарског одабира светле веренице традиционално се сматрало једним од кључних политичких питања где су елитни кругови полагали право да буду уважени и питани, а што и јесте представљало једну од највећих критика претходном српском владару.⁸⁵¹ У освит Првог светског рата, у духу панславистичких тежњи и покрету за остваривањем имагинарно – реалне заједнице словенских народа, планирано је било да се наклоност Руске царевине искористи и формализује браком између регента Александра и принцезе Олге, ћерке Николаја II Романова.⁸⁵² До овог брака није дошло због убиства царске породице током бољшевичке револуције. Захтевани идеали српске елите кретали су се у оквирима вишевековног важећег патријархалног кода женствености где су честитост, скромност, чедност и осећајност словиле за погодне мере њене личности. Став компетентних политичара био је да румунска Принцеза Марија Хоенцолерн, поседује све тражене квалитете које је требало да поседује супруга владара Краљевине СХС, Александра I Карађорђевића. Већина тадашњих југословенских и румунских политичара сматрала је да би тај брак био добар дипломатски потез, користан за

⁸⁴⁸ А. Столић, нав. дело, 5 – 14; А. Мале, нав. дело, нав. стр; О политизацији тела владарке још и: И. Борозан, *Између самоинциденције...* 78 – 81.

⁸⁴⁹ Д.Р. Живојиновић, Краљ Петар I Карађорђевић I, Београд 2009, 355 – 357.

⁸⁵⁰ Д. Чоловић, С. Чоловић, Марија Карађорђевић – Краљица Мајка, Београд 2001.

⁸⁵¹ О заинтересованости за питање краљеве женидбе сведоче и бројни натписи у јавним гласилима тога времена где се свако краљево путовање тумачило као потрага за адекватном изабраницом. А. Ђ. Маринковић, Женидба краља Александра Карађорђевића, Београд 2004, 13-26.

⁸⁵² „Ако нам буде суђено да имаћемо кћерку руског цара за краљицу, она ће уживати симпатије свег српског народа, а може, ако Бог и прилике буду допустиле бити царица српско-хрватског југословенског народа”. Из писма Николе Пашићу Николају II Романову. А. Ђ. Маринковић, нав. дело, нав. стр..

обе државе. Румунска владарска кућа немачке лозе Хоенцолерн-Зигмаринген била је у добрим родбинским и политичким везама са европским дворовима, а посебно Енглеске, Немачке и Шпаније у чему је виђен одличан повод за реституцију нарушеног угледа монархије у Србији након свргавања конкурентске династије. Поврх свега, горуће питање Баната које је кулминирало на Версајској конференцији је, овим браком, ушло у фазу коначног разрешења.⁸⁵³

Краљ Александар је о Божићу 1922. године боравио на Синаји у дворцу Пелеш када је запресио руку румунске принцезе, а чин веридбе је обављен 21. фебруара у румунској краљевској палати Котрочени у Букурешту.⁸⁵⁴ Ова посета румунским дворовима показале се веома значајном за потоње уобличавање владарске резиденције на Дедињу. По венчању које је у великој перформативној манифестацији обављено у Саборној цркви у Београду 8. јуна 1922. године, краљевски пар се уселио у Нови двор. Паралелно су трајали радови на изградњи нове резиденције на Дедињу.⁸⁵⁵

Сл.136 (лево) Палата Котрочени у Букурешту, Владарска резиденција румунске краљевске куће, албум краљевске породице из Архива Југославије

Сл. 137 (десно) Краљица Марија од Румуније у Сребрној соби двора Котрочени, снимак из Архиве Фонда краљевски двор

⁸⁵³ Исто.

⁸⁵⁴ Д. Ацовић, Т. Борић, *Њихова Краљевска Височанства краљ Александар I и краљица Марија - 85 . годишњица венчања*, каталог изложбе одржане 8. јуна 2007. године на Белом двору, Београд 2007, 3.

⁸⁵⁵ П. Ј. Поповић, *Краљ Александар I, љубитељ архитектуре, уметности и технике уопште*, у: Југославија на техничком пољу 1919 – 1929, Београд, 1929, 44; АЈ, Фонд Двор КЈ, 74, ф. 545 - 557.

Дворски комплекс династије Карађорђевић на Дедињу обухватао је, у време изградње палата, површину од близу шездесет хектара земљишта.⁸⁵⁶ Захваљујући изузетном стратешком положају, у непосредној близини центра града и истовременој изолованости, Дедињски брег се просто природно наметнуо као изванредно решење за нову локацију краљевске резиденције. У периоду између два светска рата, Дедиње је већ стекло репутацију елитног краја са позамашним бројем атрактивних летњиковаца и вила угледних кругова београдског становништва. Највећи део терена који заузима Дворски комплекс припадао је претходно Српској патријаршији која је ово импозантно имање једним делом продала, делимично поклонила, а једним делом уступила као компензацију за нека друга краљева имања по Србији.⁸⁵⁷

Краљевски или *Стари дедињски двор* (како се неретко назива) је, у време када је грађен, био познатији као *Нови дворац* или *Нова вила Њ.В. Краља на Дедињу*. Превасходно јесте био замишљен као приватна резиденција краљевске породице дефинисана потребама и комфором породичног живота, али је као извор династичке величајности и прворазредни династичко – државни симбол нужно захтевао пажљиво одабрано репрезентативно рухо. Упркос значајном дистанцирању и већој комуникативној затворености према ширем популусу, двор на Дедињу је својом симболичном формом представљао изузетно активни агенс политичке пропаганде.⁸⁵⁸ Сама позиција резиденцијалне палате, коју је монарх лично одредио, стратешки је одабрана на највишој коти Дедињског брега тако да се краљевски дом може сагледати из различитих делова града, а уједно представља и изванредни видиковац на средиште и околину престонице. Пирамидалност обрису брега у елитном крају крунисана владарским двором већ је носила сложена метафоричку слику глорификације новоуспостављеног друштва над којим бди монарх. Додатно, процес изградње на потпуно рудиментарном простору који је најпре ваљало „припитомити“ и прокрчити, па

⁸⁵⁶Извештај комисије за утврђивање стања објеката у комплексу Белог и Старог двора са припадајућим уређајима, инсталацијама и земљиштем са пописом парцела из 2008. године, Архива Фонда Краљевски двор

⁸⁵⁷ Фонд Двор КЈ, 74, ф. 372

⁸⁵⁸ Ехо архитектуре Старог двора на Дедињу препознаје се на појединим државним здањима, попут Државног хотела на Авали, соколским домовима, а посебно дипломатским представништвима у Анкари, Софији и Тирани. А. Игњатовић, нав. дело, 192 – 199; А. Кадијевић, *О архитектури југословенског посланства у Анкари*, Наслеђе XI, Београд 2010, 55 – 70.

тек потом приступити градњи представља својеврсну референцу на концепт примордијалности који су заговарале апологете југословенства.

У огромном подухвату да се од новоствореног дедињског комплекса, кроз синтезу архитектуре, уметничких дела и идиличног пејзажа, произведе софистицирана, али пријемчиво сликовита и делана представа југословенског идентитета, био је укључен читав тим утицајних идеолога, искусних инжењера, врских појектаната, еминентних уметника и проверних занатлија.

Сл.138 (лево) Краљевски (Стари двор) на Дедињу, Поглед из перспективе Раковичког друма, Снимак из приватне збирке г-дина Милоша Јуришића

Сл.139 (десно) Краљевски (Стари двор) на Дедињу, Снимак из авиона Обрада Илића из 1930. године, Збирка фотографија Архива Југославије

Експедитивна реализација подразумевала је сложени механизам протока прецизних информација на релацији наручилац – стваралац – извођач па је у ту сврху при Управи двора оформљен Грађевински одсек са Грађевинским одбором у оквиру кога је кључна личност био многоталентовани инжењер Сергеј Николајевич Смирнов који је као блиски краљев човек био именован за надзорног инжењера архитектонских радова Краљевског двора.⁸⁵⁹ У изради аркадијске слике краљевског резиденцијалног комплекса, идејни творац био је сам краљ па су све одлуке о реализацији долазиле њему на лично одобрење.⁸⁶⁰

⁸⁵⁹ АЈ, Фонд Двор КЈ, бр. 74, ф. 362 – 375, ф. 515 – 516. О ангажовању Сергеја Смирнова видети: Заоставштина Сергеја Смирнова, Народна библиотека Србије, Посебни фондови, сиг. Р-699.

⁸⁶⁰ „Његово Величанство Краљ Александар I још као млад показивао је много интереса за уметност уопште, а како је по дужности имао да доврши и задужбину свога узвишеног оца то је за архитектуру имао нарочиту љубав. [...] Све ове грађевине у овом доста великом етаблисману [Дворском комплексу] рађене су уз директно и перманентно суделовање Њ. В. Краља како у распоредима самих зграда и фасадама, тако и у унутрашњим распоредима и декорацијама.“ П. Ј. Поповић, *Краљ Александар Први, љубитељ архитектуре, уметности и технике уопште*, у: Југославија на техничком пољу 1919–1929, Београд, 1930, 43, 48.

Сл.140 (лево) Сламната кућа, збирка Фонда Краљевски двор

Сл.141 (десно) Учионица краљевића Петра у Сламнатој кући, Збирка Фонда Краљевски двор

Како би краљ из непосредне близине контролисао и посматрао напредак радова на будућој резиденцији, већ током 1923. године, по пројекту инжењера Иве Валанда, настаје први објекат на Дворском комплексу.⁸⁶¹ Питорескна приземна кућа, с карактеристичним кровним покривачем од трске познат је као *Сеоска* или *Сламната кућа*. Изведена је једноставним обликовним језиком без репрезентативних претензија, па је у складу са потребама и развојем Дворског комплекса мењала своју функцију. Смештена дуж главног пута, који се постепено уздиже ка врху брега на коме ће благовремено бити подигнута резиденција, Сламната кућа послужила је као идеално место за надзор градилишта и боравак главног архитекте.⁸⁶² Касније је ова кућа послужила као школа за краљевиће Петра, Томислава и Андреја, а потом и као место где је био смештен уметнички атеље краљице Марије која је своје вештине усавршавала код вајарке Иве Деспих.⁸⁶³

Идејно решење палате на Дедињу је, по краљевом позиву, урадио архитекта Живојин Николић.⁸⁶⁴ Он се школовао у Минхену, у класи чувеног професора Фридриха Тирша који се истакао многобројним изведбама репрезентативних јавних здања и стекао углед мајстора симбиозе историцистичких архитектонских стилова, али и статус дворског архитикете последњег немачког цара Вилхелма II.⁸⁶⁵

⁸⁶¹ Документација ЗЗЗКГБ о Дворском комплексу на Дедињу

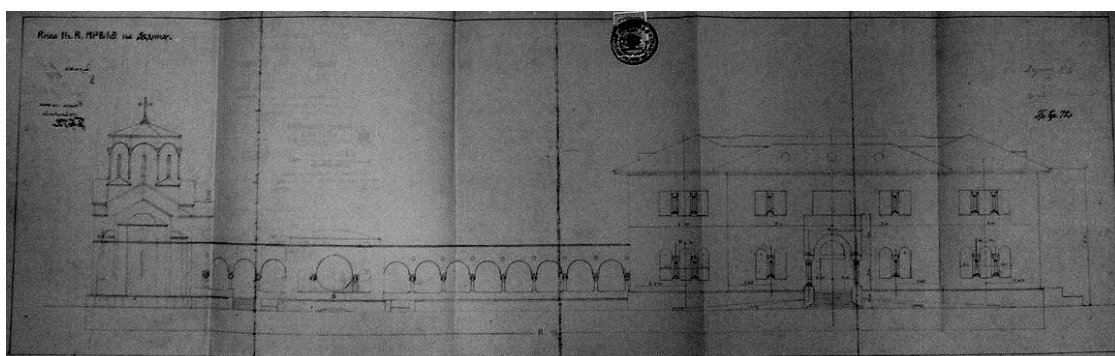
⁸⁶² Заоставштина Сергеја Смирнова, Народна библиотека Србије, Посебни фондови, сиг. Р-699.

⁸⁶³ Архива Фонда Краљевски двор

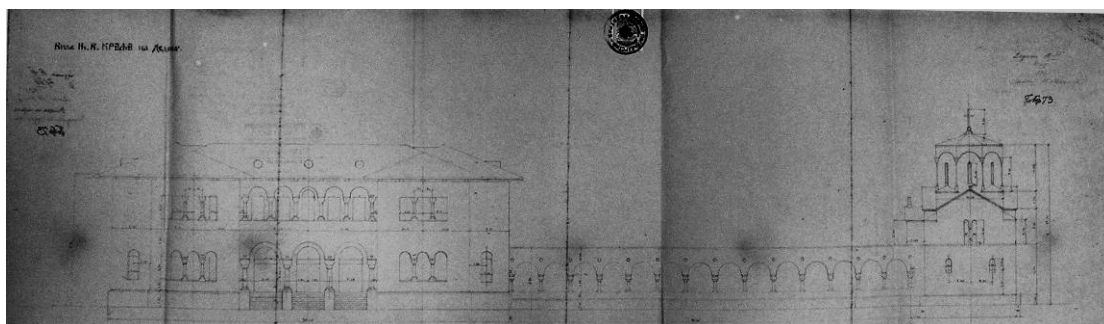
⁸⁶⁴ Одабир архитекте по позиву и избирљивост када је реч о уметницима ангажованим на пословима изградње, уређења и опремању владарског седишта тумачи се у оквиру дискурса политике величајности чиме се истицао истанчан укус и високи статус поручиоца. АЈ Фонд Двор КЈ бр. 74, ф. 374; С. Смирнов, *Краљева црква на Дедињу, архитектонско – археолошка расправа*, Београд, 1935.

⁸⁶⁵ М.Р. Југовић, *Инџинири у окружењу крушевачком 1834-1924, ПИНУС записи*, 3, Београд 1996, 100.

Израда Краљевског двора са дворском капелом пратећим објектом кухиње трајала је у континуитету између 1924. и 1929. године. Да је посао изградње резиденције краљевског пара била ствар од државне важности указује и чињеница да је двор освештан 1929. године на годишњицу Уједињења Краљевине СХС у присуству краљевске породице, а постављањем заставе произведен у званичну резиденцију краља Александра и краљице Марије.⁸⁶⁶ Међутим, радови на ентеријеру потрајали су до 1934. године, а званично пресељење краљевске породице из центра града, уследиће тек 1932. године при крају радова на амбијенталном уређењу.⁸⁶⁷

Сл.142 Пројекат источне фасаде Краљевског двора са придворном капелом арх. Николића, Збирка планова и скица Архива Југославије

Сл. 143 Пројекат западне фасаде Краљевског двора са придворном капелом арх. Николића, Збирка планова и скица Архива Југославије

Захтев краља Александра да Краљевски двор на Дедињу афирмише у рангу осталих европских владарских кућа уз пратећу глорификацију династичког статуса и идеологије која је истицала вредности аутентичности и посебности, могао је испунити само проверени архитекта завдине репутације на пословима ове врсте. Стога је тај привилеговани, али веома захтевни посао разраде ентеријера и повезивања разнородно конципираних амбијената у складну и

⁸⁶⁶ *Освећење краљевског дома*, Политика бр. 7752, 3. децембар 1929, 2.

⁸⁶⁷ АЈ, Фонд Двор КЈ, 74, ф. 363

репрезентативну целину поверен академику архитектуре Уметничке академије у Петрограду, Николају Петровичу Краснову, елитном „*архитекти руског царског двора*.“⁸⁶⁸ Непроцењиво искуство у градњи велелепних репрезентативних палата на подручју јужног Крима и царског дворца Романових на Јалти омогућили су Краснову привилеговани положај једног од водећих државних архитеката Краљевине СХС и препоручили га за рад на дедињској вили Карађорђевића. Виртуозни владалац ликовних техника се од 1926. године прихвата дугорочног задатка, а његове улоге се крећу од пројектантских, надзорно декоратерских, преко дизајна мобилијара, обликовања пластичне орнаментике, хералдичког знамења и других сегмената ентеријера, па све до пејзажног архитектуре остављајући тако иза свог ангажмана на Дворском комплексу на Дедињу запањујући опсег остварења.

Период између два светска рата у Краљевини Југославији упамћен је, између осталог, као време културног утицаја руских емиграната који су у пансловенски оријентисаном краљу Александру нашли прворазредног заштитника и покровитеља. Стога не чуди што на водећим пословима владарске резиденције затичемо поред архитектуре академика Николаја Петровича Краснова и инжењера Сергеја Смирнова, бројне друге ствараоце пореклом из Русије попут архитектуре Виктора Лукомског и сликара барона Николе Мајендорфа, Бориса Обраскова, Николе Шевцова и Ивана Дикија који су, у таласу руске емиграције, након Октобарске револуције, нашли своје уточиште у Краљевини Југославији.⁸⁶⁹ Темељни и афирмисани ствараоци, високог степена креативности, богатог искуства и виртуозног умећа, остварили су монументално репрезентативно градитељско дело упечатљиве силуете и богато разрађених, живописних детаља сугестивну слику акцентованог сагласја изразитог еkleктицизма.

⁸⁶⁸ Ж. Шкаламера, *Архитекта Никола Краснов (Москва 1864 – Београд 1939)*, Свеске ДИУС 14, Београд 1983; А. Кадијевић, *Прилог проучавању дела архитектуре Николе Краснова у Југославији (1922–1937)*, Саопштења РЗЗЗСК, XXVI, Београд, 1994, 181–192; Исти, *Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина Краљевине СХС / Југославије у Београду од 1922. до 1939. године*, ГГБ, XLIV, Београд, 1997, 221–225.; Н. Калинин, А. Кадиевич, М. Земљаниченко, *Архитектор высочайшего двора, Симферополь 2003.*

⁸⁶⁹ АЈ, Фонд Двор КЈ, 74, ф.372.

Сл. 144 (лево) Краљевски двора са придворном капелом Св. Андреја Првозваног у изградњи, снимак из колекције г-дина Милоша Јуришића

Сл. 145 (десно) Краљевски двора са придворном капелом Св. Андреја Првозваног, визура из прилазних пута, разгледница из колекције г-дина Милоша Јуришића

Дедињски двор сазидан је у фолклоризованој варијанти српско-византијског стила који је аплициран на структуру европске аристократске виле у природи.⁸⁷⁰

Стари двор има компактну правоугаону основу где су просторије распоређене око централног језгра које их функционално повезује. Грађевину сачињавају сутерен, приземље, први спрат и мансарда. С јужне стране Краљевског двора налази се дворска капела посвећена крсној слави и заштитнику династије Карађорђевић, Светом апостолу Андреји Првозваном. Црква је, по жељи краља Александра, грађена истовремено с палатом и с њом је функционално повезана колонадом с полукружним луцима. Све фасаде су биле обложене белим каменом са острва Хвара и Брача, а често истицање провенијенције каменог омотача владарског дома из припојених области такође је било у служби државно – политичке стратегије.⁸⁷¹ Стварањем зеленог окружења непосредно око грађевине, белина Краљевског двора је још више истакнута чиме је употпуњена аркадијска слика тј. жељена пројекција идеалног поретка по круном.

Фасадама Краљевског двора доминирају ритмично распоређени полукружни отвори који стварају узбудљиве светло – тамне контрасте и појачавају свеукупни упечатљив изглед грађевине. Дворска палата је посебно оживљена тремовима с полукружним луковима, који је окружују са источне, западне и јужне стране. Префињена пластична декорација капитела, прозора и улаза представља посебан украс, а инспирисана је српском традицијом плиткорелефне декорације биљних и животињских мотива. Идејни аутор свих

⁸⁷⁰ А. Кадијевић, Један век..., 221 – 230; А. Игњатовић, нав. дело, 179 – 192.

⁸⁷¹ АЈ, Фонд Двора КЈ 74, ф. 365

каменорезачких и скулптуралних радова на фасади и већег дела камених елемената ентеријера био је свестрани, виртуозни архитекта Николај Краснов, а изведба је припала радионици Ђузепеа Пина Грасија. Источном фасадом Краљевског двора доминира средишња вертикала, која је наглашена читавим низом архитектонских мотива, средишњим ризалитом, балконом на првом спрату и косим прилазним рампама које ефектно подвлаче прилаз истуреном трему главног улаза са двоструким стубовима.

Унутрашњост Краљевског двора чини низ функционално повезаних свечаних салона и других просторија које омогућавају брзу и лаку комуникацију. У приземљу се налази вестибил који, осим трема, акцентују и масивна двокрилна месингана врата са цизелираним преплетима. Из вестибила се улази у свечани хол с полуобличастим сводом, који почива на осам масивних камених потпорних стубова. Бриљантни детаљи декорације капитела, архитрава, лукова, затим решетке од кованог гвожђа, лустери, тешка дрворезбарена врата дају посебан печат свечаности простора који представља основни комуникациони чвор. Средишњи салон јесте плави салон, који се отвара ка терасама и пружа несвакидашњи угођај широког видика далеких визура. Кроз њега је могуће приступити готово свим приземним просторијама двора: златном салону, трпезарији, краљевом кабинету, библиотеци и нарочито занимљивом атријуму који одише посебним интимним тоном. Све просторије Краљевског двора одликује изванредна акустичност.

У унутрашњости Краљевског двора приметно је непостојање јединственог стила и свака дворана носи свој, лични печат. Спој готово сасвим неспојивих стилова и концепција остварен је кроз виртуозно поигравање детаљима и секундарним архитектонским декором у чему је Николај Краснов имао пресудну улогу.

Увидом у планове и пресеке грађевине, примећујемо изражену бинарну поделу на јавни и приватни простор. У конкретном случају, први спрат садржи апартмане, спаваће собе, гардеробе и искључује присуство гостију. Овде, изузев чланова краљевске породице и најближег особља, нико није имао приступ што је и сугерисано измештањем вертикалане комуникације изван видног поља посетилаца. Сигурно да је појава харизматичне женске личности снажног субјективитета каква јесте била краљица Марија, значајно изменила потребу за изразитијом приватношћу. Експанзија медија и прерасподела родних односа где су жене искорачиле у јавни и активни простор, сигурно је имала утицај на

чвршће издвајање приватних простора, него што је то било предвиђено у претходној палати.⁸⁷² И простори за послугу су стриктније омеђени потпуним издвајањем дворског особља у уситњене собно-тоалетне просторе мансардног спрата или спрата кухињског здања.

Стари двор на Дедињу издваја се и физичким искључивањем кухињског из простора резиденције у посебну једносратну зграду, која је с трпезаријом и помоћним просторијама Краљевског двора повезана подземним тунелом, дугим готово деведесет метара. Зграда дворске кухиње конципирана је по истом стилском обрасцу као и сви пратећи објекти. Фасаде су веома једноставне, без посебних декоративних елемената, али се у детаљима, попут решења крова и ритмике отвора, препознаје карактеристични ауторски рукопис пројектанта Николића.

Након главног здања, архитекта Николић је довршио и пратеће објекте на комплексу који стилизовано понављају детаље краљеве виле не угрожавајући њену неприкосновену доминацију. Зграда Дворске жандармерије налази се на самом улазу у Дворски комплекс, на месту раздвајања главних путева који воде ка Краљевском, односно Белом Двору. Пројектована је 1929. године.⁸⁷³ Реч је о једноставној, визуелно ненаметљивој згради, безмало квадратне основе.

Непосредно иза Дворске жандармерије налази се зграда Дворске страже. Та два здања чине једну складну функционалну и визуелну целину. Зграда дворске страже настала је такође 1929. године по пројекту Живојина Николића и, такође носи уочљиве карактеристике специфичног Николићевог српско – византијског стила.⁸⁷⁴ Здање има полигоналну основу са атријумом у средишту. Поседује сутерен, приземље, спрат и високо поткровље. Покривена је вишеводним кровом од ћерамиде. Једноставно решену фасаду разигравају многобројне бифоре. Зачеона фасада отвара се према парку пространом терасом и степеништем. У згради Дворске страже била је смештена почасна јединица Краљеве гарде, која је извршавала стражарску дужност и одавала почаст по дворском протоколу. Позиционирање ових масивних здања на самом улазу, у

⁸⁷² Краљица Марија је посебно привлачила пажњу јавности својим вожњама аутомобила, учешћем у ауто-тркама, активним бављењем спортом, уметношћу и добротворним активностима у јавном простору не само престонице, већ и читаве земље.

⁸⁷³ АЈ, Фонд Двор КЈ, 74 ; Документација ЗЗЗКГБ о Дворском комплексу на Дедињу.

⁸⁷⁴ Исто

видном домету посетилаца на главној капији, метафоричан је одраз жељене маскулозности и војске као гаранта поретка.

Корупусу придворних објеката које је пројектовао Живојин Николић, припада и здање *Дворске економије* које се налази се на осовини с Павиљоном белведере и Краљевским двором, али на простору у близини некадашњег споредног – техничког улаза. Конципирано је у истоветном стилском обрасцу попут осталих истовремених пратећих здања. Зграда има разуђену основу у виду ћириличног слова П. Средишњи главни тракт је двоспратан, док су бочна крила нижа и отварају се аркадним тремовима ка дворишту и дворском парку. У сутерену се налази читав низ помоћних просторија, које су служиле као магацински простори. Физички и функционално издвојена, зграда Економата служила је за смештај сложеног и разгранатог система Управе Двора, с пратећим службама које су се старале да свакодневни живот на Двору несметано функционише. Ту су се налазиле коњушнице, гараже, складишта, хладњаче, као и сва неопходна техничка постројења.

Друштвени живот краљевске породице кодификовала су прецизна правила дворске етикеције, па су салони приземља, библиотека, трпезарија, радних кабинета краља и краљице, придворна капела и простори сутерена обликовани у складу са дискурсом величајности који остаје препознатљив систем комуникацијских знакова елитних слојева, недовојив од владарске личности.⁸⁷⁵ Такви простори опремани су намештајем, уметничким и употребним делима врхунске израде који су били у служби истицања истанчаног укуса света аристократског порекла и владарског статуса. Пажњу декоратера нису заобишли ни најситнији детаљи будући да је јасно читљивим знацима требало истаћи краљевску породицу као микро свет државне заједнице, хомогену целину различитости у складу са замишљеним поретком.

⁸⁷⁵ Д. Н. Бољевић, *Наш краљевски дом у слици и речи*, Београд 1938.

Сл. 146 (лево) Краљичин радни кабинет Сл. 147 (десно) Краљев радни кабинет у Старом двору на Дедињу, репродуковано у: Д. Н. Бољевић, Наш краљевски дом у слици и речи, Београд 1938.

Ентеријер Краљевског двора није прављен да буде стилски униформисан, јасан и прегледан, већ пре асоцијативни одраз укуса, поетског штимунга и корпуса идеја карактеристичних за актуелно период и важеће културних образаца модерних европских дворова.⁸⁷⁶ Досадашња истраживања ентеријера, која још увек трају, показала су да је иницијална колекција бројала врхунске комаде персијских тепиха, фламанских таписерија, уникатних префињених предмета од порцелана, драгог и полудрагог камења, оникса, порфира, слоноваче, као и стилског намештаја израђеног у стилу Луја XV, Луја XVI пресвучених гобленима пасторалних мотива.⁸⁷⁷ Луксузни свет употребних предмета двора Карађорђевића показује да је овај дом припадао ширем референтном систему владарске препознатљивости, угледа и моћи. Краљевски двор на Дедињу се налазио на листи поручилаца најтраженијих европских произвођача скупог посуђа и керамичких уметнина попут Розентала, Севра, Мајсена, Лиможа, Клинкоша, Алт Виена Густавберга и руске царске радионице.⁸⁷⁸ Употреба позлаћеног сребрног есцаја, посуђа и акцесоара од племенитих метала са интарзијама и позлатом, насталих у реномираним европским јувелирницама као што су Фаберже и Картије, саставни су део пажљиво режиране репрезентације где је мало места остављано спонтаности.⁸⁷⁹

Када је реч о новој резиденцији на Дедињу бележимо и јако значајан податак да је краљица Марија од Румуније, ташта краља Александра, имала великог удела

⁸⁷⁶ Резултати досадашњих сазнања на истраживању иницијалне дворске збирке сабрани су у: Ј. Тодоровић, Б. Црвенковић, *Истраживање уметничке збирке Дворског комплекса на Дедињу*, Саопштења ХЛП РЗЗСК, Београд 2010, 367 – 388 и недавно објављеној монографији: Д. Бабац и др, *Дворски комплекс на Дедињу*, Београд 2012.

⁸⁷⁷ Документација уметничке збирке Дворског комплекса на Дедињу. АЈ, Фонд Двор КЈ, 74, ф.134, ф.306, ф.313, ф. 468, ф. 797.

⁸⁷⁸ АЈ, Фонд Двор КЈ, 74, ф. 306, ф. 468.

⁸⁷⁹ АЈ, Фонд Двор КЈ, 74, ф. 313.

у одлукама које се тичу њеног уређења ентеријера и да је краљ инсистирао на њеном учешћу по свим релевантним питањима те врсте што је био проверени пут ка верификовању статуса и припадности кругу утицајних европских дворских кућа. Она је непосредно пре удаје своје кћери дошла у посету, а током читавог потоњег процеса уређења двора на Дедињу између краља Александра и краљице Марије од Румуније вођена је интензивна преписка у којој је краљ иницирао активно учешће.⁸⁸⁰

Краљица Марија од Румуније важила је за особу негованог укуса, префињеног стила и једну од најгламурознијих владарских супруга у Европи тога времена.⁸⁸¹ Задожена стилски композитном атмосфером краја века, представљала је владарку снажног индивидуума која је, уз своју сестру, развила посебан сензибилитет у сфери опреме ентеријера, пратила новитете на пољу уметности филтриране кроз сопствену естетску осетљивост и самим тим постављала стандарде у елтиним круговима.⁸⁸² Била је идејни творац изузетно атрактивно преуређених ентеријера летњих двораца Пелеш и Пелишор на Синаји, као и палате Котрочени у Букурешту, а њен супруг румунски краљ Фердинанд јој је у потпуности препустио руковођење свим завршним радовима опремања и уређења унутрашњости чија је атрактивност спомињана и на другим дворovima. Израда намештаја сталних и летњих резиденција румунског владарског пара била је поверена престижној бечкој радионици мобилијара Лудвига Бернхарда.⁸⁸³ Рад ове мануфактуре није се задржавао само на скицама намештаја, већ на модерно развијеном концепту тотал – дизајна који је обухватао и зидне оплате, маске, позлате, израду тепиха, завеса, дизајн мебла и радове у кожи. Ангажовањем ове међународно признате радионице, у чију клијентелу су се убрајали готово сви европски дворови, за потребе владарске породице Карађорђевић, учачамо сложени механизам владарске пропаганде. Пронађене скице које недвосмислено евоцирају раскош и изглед румунских

⁸⁸⁰ Илустровани лист бр. 14 за 1922. годину, стр. 4. Краљ Александар је Краљици Марији мајци слао у Румунију молбу за узорак гипсаних плочица са одређеним мустрама и бојама, како би се, на тај начин, последно пренео дух ентеријера румунског двора у поједине просторије. АЈ Фонд Двор КЈ бр. 74, ф. 279.

⁸⁸¹ S. Kallestrup, *op. cit.*, 43.

⁸⁸² *Ibid.* 44 – 46. Њена сестра Викторија Мелита, велика војвоткиња од Хесеа била је, такође, позната по активној улози на пољу уређења ентеријера. Уређење атељеа и трпезарије војводске палате у Дармштадту, као и летње резиденције Хесе у Волфсгартену оставило је снажан утисак на Марију која је приликом разраде пројеката консултовала сестру.

⁸⁸³ *Ibid.* 38 – 41.

палата, сведоче о успешној стратегији коју је краљ Александар применио не би ли се верификовао на европској позорници најутицајнијих крунисаних глава.⁸⁸⁴

Напредак радова на уређењу ентеријера можемо пратити кроз сачуване скице. Хронолошки гледано Краснов 1926. године бива ангажован на пројектима разраде приземља и то најпре трпезарије и главног хола, а потом и других салона у приземљу.⁸⁸⁵ Паралелно се отпочиње са озбиљном колекционарском политиком и откупом одабраних дела ликовних и примењених уметности светски признатих аутора како би се опремио ентеријер двора у складу са обавезујућом владарском политиком величајности. При овом послу, важну улогу имао је, краљев браз од стрица, кнез Павле Карађорђевића који је примивши и формално образовање историчара уметности на реномираном универзитету Оксфорд, био добро упућен у европско уметничко тржиште и имао широк круг пријатеља међу значајним познаваоцима уметности, колекционарима, галеристима и трговцима уметничким предметима.⁸⁸⁶

Најзанимљивији аспект рада Николаја Краснова на старој дедињској резиденцији представља несумњиво израда нацрта за уређење сутерена чему је овај аутор посветио већи део 1929. године.⁸⁸⁷ Тада су настали нацрти за кино салу, плави салон, азијатски (персијски) салон, фоаје, краљеву ложу и кабинет кино сале.⁸⁸⁸ Својим стилем оне више но било који део Краљевског двора одају утицај империјалног руског идентитетског искуства које је поткрепљивао важећу идеологију.⁸⁸⁹ Бритке боје, атрактивна сликана и вајана декорација уз специфичну организацију простора сугеришу као могући узор најстарији део московског Кремља односно Јекатерински салон Теремног двора.⁸⁹⁰

⁸⁸⁴ Недавно откривени нацрти из Збирке Војислава Јовановића Марамбоа, бацили су ново светло на ову тему и иницирали опсежан истраживачки пројекат о детаљима ових међусобних утицаја, које ће се тек наставити у архивима Букурешта и Беча. АЈ: " *Вила Дедиње, скице за ентеријер*", Збирка Војислава Јовановића Марамбоа ф.335-5-6; Ј. Тодоровић, Б. Црвенковић, нав. дело.

⁸⁸⁵ АЈ, Фонд Двор КЈ, 74, ф. 491.

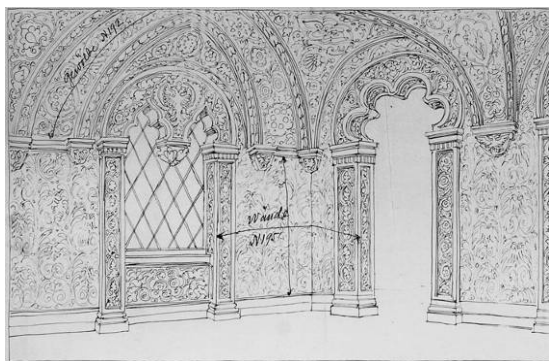
⁸⁸⁶ Ј. Тодоровић, Б. Црвенковић, нав. дело. Д. Бабац и др., нав. дело,

⁸⁸⁷ АЈ, Фонд Двор КЈ, бр. 74, ф. 313.

⁸⁸⁸ АС, Збирка планова и скица бр. 2 ф. 313, Ж. Шкаламера, нав. дело, 128.

⁸⁸⁹ А. Игњатовић, *Разлика у функцији сличности: Архитектура Руских емиграната у Србији између два светска рата и конструкција српског националног идентитета*, Токови историје: часопис ИНИС-а, бр.1 Београд 2011, 70.

⁸⁹⁰ Б. Црвенковић, *Бахчисарајска фонтана у Краљевом двору на Дедињу*, Архив: часопис Архива Југославије, год.12, бр.1 – 2, Београд 2011, 102

Сл. 148 (лево) Розе салон сутерена Краљевског двора, нацрт Николаја Краснова, Из збирке планова и скица Архива Србије

Сл. 149 (десно) Данашње стање Розе салона Краљевског двора, Збирка Фонда Краљевски двор

Посебну драж ових сутеренских просторија представља чињеница да је свака од њих осликана различитим интензивним бојама, чије смене и изразити контрасти стварају атрактивну колористичку игру. Вентилациони отвори су послужили као изазовни детаљи, који су до неприметности вешто уклопљени у осликане мотиве зидних декорација како не би реметили њихову ритмичност и флуентност. И овде је као обједињујуће везивно ткиво послужила пластична рељефна декорација парапета, лукова и капитела, коју је извела радионица искусног клесара Ђузепе Пина Грасија.⁸⁹¹

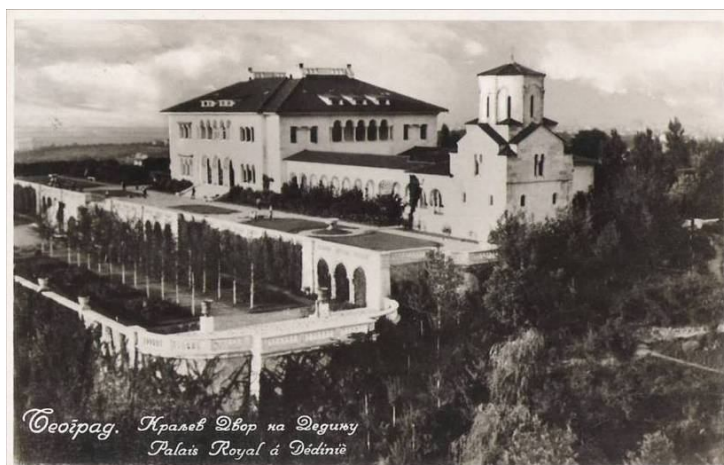
Поменуто је већ да је у склопу Старог двора истовремено пројектована и придворна црква Светог апостола Андреје Првозваног. Култ овог светитеља био је снажно развијен у Русији, па је истицање овог светитеља који се још симболично везивао за војсковође и ратне успехе неодвојив од политичког програма владара. Капела је изведена по узору на Милутинову Краљеву цркву у Студеници, али су архитекте Николић и Лукомски унели и поједине елементе из манастира Светог Андрије на Тресци, задужбине сина краља Вукашина и начинили нешто већу куполну грађевину основе сажетог уписаног крста са споља правилним октогоналним кубетом.⁸⁹² Позиција цркве у односу на главну грађевину условила је диспозицију улаза на северну страну. Цркву затварају тешка двокрилна врата од пуног храстовог дрвета с кружним бронзаним апликама, на којима су се налазили орлови у пуном ливу. Под цркве је поплочан мермером, а унутрашњи зидови у потпуности осликани фрескама. Краљ

⁸⁹¹Захваљујем сину Ђузепе Грасија, г. Зефирину Грасију на драгоценим документима и информацијама о раду његовог оца на здању Старог двора. Архив Фонда Краљевски двор

⁸⁹²Б. Трпковић, *Стари Двор на Дедињу*, Свеске ДИУС 16, Београд, 1985, 100 – 105; М. Ивановић, *Водич кроз двор на Дедињу* (рукопис), Београд, 1979/1980, 1.

Александар је за потребе осликавања задужбине свога оца на Опленцу оформио 1922. године археолошку експедицију са на чијем челу се налазио инж. Сергеј Смирнов, а која је имала задатак да детаљно истражи српску средњовековну иконографију како би живопис дворске капеле и мозаичке декорације на Опленцу био изведен што верније узорима из прошлости.⁸⁹³ Посебна пажња у цркви била је посвећена и црквеном мобилијару, чији је један део купљен, а други специјално израђен баш за краљевску дворску капелу.⁸⁹⁴

Непосредну околину Старог двора на Дедињу сачињавају буколики пејзаж испресецан стазама, травним површинама, каскадним терасама, дрворедима, фонтанама, павиљонима, монументалним степеништима, спортским теренима и базенима. Парковски простор уређиван је у периоду између 1928. и 1934. године и састављен је од четири међусобно повезана дела, оријентисана према главним странама самог двора, који формирају једну усаглашену целину.⁸⁹⁵

Сл. 150 Краљевски двор на Дедињу, поглед на западну страну са каскадно уређеним терасама и алејама, разгледница из приватне збирке

Из сачуваних рачуна и уговора сазнајемо да је идејни творац дворског парка на Дедињу био велики стручњак из области пејзажне архитектуре Рене Едуард Андре, син француског мајстора вртних пројеката Версаја и многих паркова у Паризу и у свету. Настављајући револуционарне идеје свог оца на пољу пејзажне архитектуре, он је утицао на ширење нових хортикултуралних

⁸⁹³С. Смирнов, нав. дело; АЈ, фонд Двор КЈ, 74, ф. 372

⁸⁹⁴Детаљно о дворској капели, сликаном програму, мобилијару и реликвијама видети у:А. Радовановић, *Дворска капела Св. Апостола Андреја Првозваног* у: Д. Бабац и др, нав. дело, 231 – 274 .

⁸⁹⁵*Заштита и уређење парковског комплекса Краљевског и Белог двора на Дедињу*, Извођачки пројекат Краљевског ботаничког савета, Београд, 2008; В. Воук, *Слике са Дедиња*, Наш врт – ревија хортикултурног друштва у Загребу, Загреб 1934, 190-200.

доктрина уводећи широм света концепт композитних – мешаних паркова. Другим речима, приликом разраде обликовних решења паркова ефектно су обједињена два различита стилска обрасца. Површине у непосредној околини самог здања изведене су у духу строго геометризираних форми и каскада француских вртова, док су остале зелене површине конципиране као енглески вртови органског карактера.

Сл. 151 (лево) Краљевски двор на Дедињу, визура из Белог павиљона, снимак из збирке Фонда краљевски двор

Сл. 152(десно) Бели камени павиљон са базеном, снимак из збирке Фонда краљевски двор

Пад терена и нагиби савладани су низом каскадно распоређених тераса, које су оплемењене травнатим и цветним партерима у занимљивим комбинацијама с разноликим мермерним и бронзаним скулптурама, павиљонима, фонтанама, базенима, одморишним клупама, декоративним земљаним питосима, глазираним вазама и жардињерама.

Архитекта Николај Краснов био је, такође, врстан познавалац урбанизма и пејзажне архитектуре, па је приликом пројектовања, разраде и обликовања дворског парка дао значајан допринос, нарочито у делу испред главног улаза Старог двора. Главна перспектива пред чеоном фасадом Краљевског двора, остварена је преко широког, уредно поткресаног травњака и њен завршетак је на Белом одморишном павиљону. Павиљон је, 1932. године, пројектовао Краснов, а клесарске радове је извео Влахо Скокандић са Корчуле.⁸⁹⁶ Са обе стране павиљона настављају се перголе од којих путеви воде у парк енглеског типа. Павиљон ружа, који је по нацртима Николаја Краснова разрадио инжењер Ђорђе Мијовић, представља заправо перголу с каменим стубовима који су били опточени ружиним садницама.⁸⁹⁷

⁸⁹⁶ АЈ, фонд Двор КЈ, 74, ф. 370-555

⁸⁹⁷ АЈ, фонд Двора КЈ, 74, ф. 370-372

У парку Старог двора налази се већи број изузетних примерака стабала четинара и лишћара. Према својој лепоти, виталности и димензијама издвајају се: Вајмутовбор, шпанска јела, сребрни атлантски кедар, мочварни чемпрес, секвоја, канадска тсуга, хималајски кедар, лириодендрон, софора, јапанска трешња и црвенолисна буква.⁸⁹⁸ Одабир ретких и егзотичних врста које су, како су извештавали привилеговани посетиоци, лако и успешно узгајане на дворском тлу у складу је са истицањем благородности и аутентичности тла нове заједнице.

У огромном слојевито конципираном подухвату да се од новоствореног дедињског комплекса, кроз синтезу архитектуре и идиличног пејзажа, створи софистицирана сликовита представа југословенског идентитета, одлучујућу улогу имао је краљев блиски пријатељ и дворски уметник Иван Мештровић.⁸⁹⁹ Пријатељство краља Александра и Ивана Мештровића трајало је готово пуне три деценије и оставило је видног трага у корпусу уметничких дела Краљевске збирке. Симптоматично је да су током последње две године владавине краља Александра готово све Мештровићеве скулптуре наручене и постављене већином у Дворски парк, дакле, на отвореном простору, којем је приступ био лимитиран, али одакле су се могле лако сагледати.⁹⁰⁰ Изражајна и сугестивна уметност Ивана Мештровића чинила је веома важну виталну карику у потврди комплексне идеологије југословенства, која је у овом периоду била озбиљно пољуљана. Позиције парковских скулптура Ивана Мештровића, једног од водећих апологета идеологије југословенства, унутар Дворског комплекса стратешки су одређене баш почетком четврте деценије двадесетог века. Распоред и иконографија ових дела била је далеко од насумичних и арбитарних избора.

Форсирани идеали искреног југословенства у четвртој деценији двадесетог века били су покопани и тада почиње читав низ дестабилизујућих мера, од диктатуре краља Александра, присилног наметања југословенства, економске кризе што је довело до погоршања општих услова живота. У време политичке нестабилности и међуетничких трвења који су паралисали читав друштвени живот,

⁸⁹⁸ *Заштита и уређење парковског комплекса Краљевског и Белог двора на Дедињу*, Извођачки пројекат Краљевског ботаничког савета, Београд, 2008; М. Парис, Ј. Цвејић, Стање парковских површина око Краљевског и Белог двора, Београд, 2001.

⁸⁹⁹ А. Игњатовић, *Југословенство...*, 43-60, 180 – 190; Т. Борић, *Уметнички опус Ивана Мештровића у Дворском комплексу на Дедињу*, Наслеђе IX, Београд 2008, 179 – 192.

⁹⁰⁰ И. Мештровић, *Успомене на политичке људе и догађаје*, Загреб 1969, 274.

архитектура и нарочито јавна скулптура, којима су иманентне одлике непосредна комуникација, сликовита реторика и масовна пропаганда, биле су есенцијална средства у рукама власти за визуализацију апстрактног идеала заједнице Југословена, „*симулакрум жељеног јединства нације и државе*“.⁹⁰¹

Краљевски двор на Дедињу дуго је грађен и сви радови били су окончани на самом крају 1934. године када је са историјске сцене уклоњен краљ Александар. Заједничким напорима читавог тима искусних градитеља, сликара, декоратера и мајстора пејзажне архитектуре, под директним надзором краља, остварена је јединствена композициона целина, у чијем је средишту суптилно истакнута репрезентативна резиденцијална палата свечаног архитектонског лика, складне препознатљиве контуре која и данас после толико времена, плени својим романтичарским рухом и ангажованим тумачењем традиције.

2.12.2. Бели двор

Идеја за градњу Новог двора на Дедињу потекла је од краља Александра I Карађорђевића, с намером да то буде дом за краљевиће. Исувише тешка и турбулентна времена, бременита разједињујућим националистичким процесима изискивала су једно пријатније и угодније место за одрастање наследника краљевске породице, па је тако крајем 1933. године, уз помоћ архитекте Виктора Лукомског, састављен и објављен програм конкурса за нови двор на Дедињу.⁹⁰² Планирана позиција Белог двора била је на јужној падини Дедиња

⁹⁰¹ А. Игњатовић, Југословенство..., 192.

⁹⁰² С. Тошева, *Конкурс за Бели двор на Дедињу*, ГГБ, XLV–XLVI, Београд, 1998-1999, 134.

Програм конкурса за израду идејне скице зграде за Њ. К. В. Краљевиће на Дедињу: 1. Зграда се има подићи на месту означеном на приложеној ситуацији. 2. Зграда треба да има сутерен, приземље и спрат и евентуално са мансардом. Не сме ићи сувише у висину. 3. Зграда треба да садржи следеће просторије: а) три апартмана по 1 за сваког краљевића. Ови апартмани треба да имају собу за рад, спаваћу собу, купатило са тоалетом и гардеробу; б) 4 собе са или без предсобља, са купатилом и тоалетом; в) једна заједничка трпезарија за краљевиће са офисом; г) један до два заједничка салона за краљевиће; д) један апартман за госте, који би садржао салон, спаваћу собу са купатилом и тоалетом и једним малим предсобљем и гардеробом; е) две собе за дежурног официра са чекаоницом и гардеробом; е) у сутерену и евентуално на мансарди неколико соба за личну послугу, једна трпезарија за млађе, једна кухиња са доњим офисом, неколико соба за оставу, вински подрум; ж) у целој згради

изнад Топчидерке чиме би се отворила могућност за издвајање у неку врсту мирније свакодневице, будући да двор као такав подлеже свим протокларним устројствима и онемогућава реализацију приватности у смислу изостанка јавног контекста. Једини захтевани услов, када је о изгледу виле за краљевиће реч, био је да се новопроектвана вила уподоби реторичкој целини другим речима да следи фолклористичку варијанту националног стила.

Међу дванаест пристиглих радова, није сачуван нацрт архитекте Александра Ђорђевића који ће нешто доцније и извести данашњи Бели двор.⁹⁰³ Талентовани београдски архитекта рафинираног укуса, Александар Ђорђевић је своје формално образовање стекао на Високој техничкој школи у Карлсруеу, потом и у Паризу. Међуратна престоничка елита препознала је његов уметнички сензибилитет, па су многобројне елитне виле настале по његовим пројектима.⁹⁰⁴

Тешко је претпоставити да би се архитекта Ђорђевић оглушио о експлицитан комисијски захтев саобразности осталим дворским здањима и да је самонинцијативно понудио драстично другачије решење од осталих учесника, што отвара питање изгледа иницијалног пројекта виле за краљевиће који се допао краљу Александру, а који би по свему судећи морао бити изведен у некој варијанти националног стила. Трачак светлости на овај нејасни ток конкурса бацило је неколико нових открића у заоставштинама и непроученим сегментима грађе, као и недвосмислена потврда архитектонских стручњака Саобраћајног института ЦИП након детаљне анализе 2007. године да је на згради Белог двора у току изградње дошло до извесних измена у померању зида спрата што

предвидети потребан број споредних просторија, као и потребан број тоалета. 4. Спољна обрада зграде има бити саображена осталим зградама на Дедињу, тако да чини једну целину. 5. Пројектант има дати уз скицу технички опис са прорачуном кубатуре и прорачуном коштања зграде. 6. Рок за подношење скица је 1. март 1934. 7. Скице поднети у размери 1:100 у затвореном коверту под мотом, и са приложеним ковертом са именом пројектанта.

Управа Двора исплатиће три награде: I – 8.000 динара; II – 6.000; III – 4.000 динара.

Управа Двора задржава право откупа извесног броја скица уз награду од 2.000 динара.

Награђене и откупљене скице постају својина Управе Двора и она их може искористити по свом нахођењу. Ненаграђене скице пројектанти могу подићи 15 дана по подношењу. АЈ фонд Двор КЈ, 74, ф.365 -10

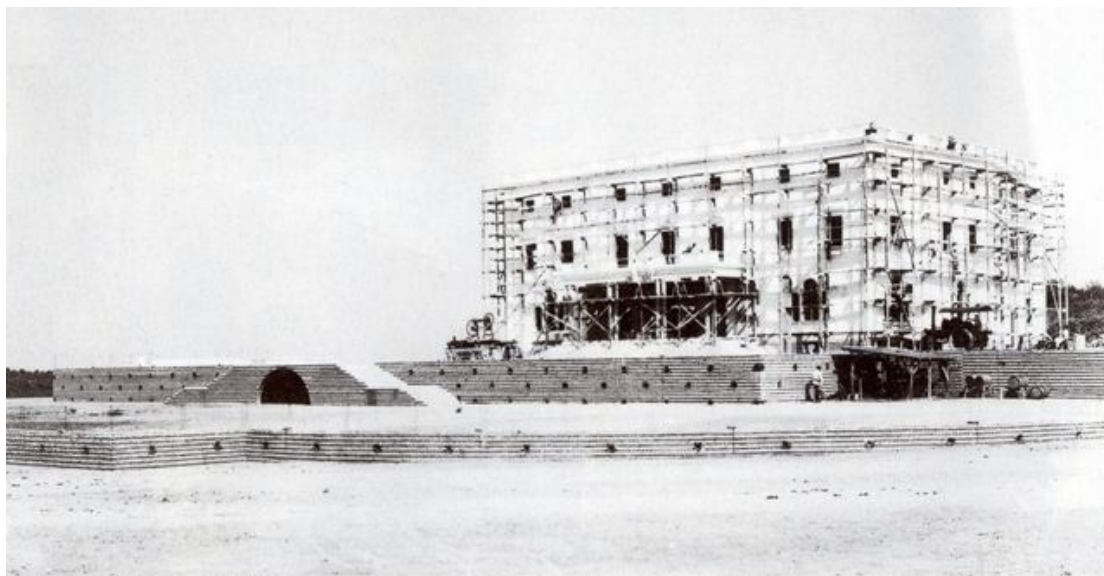
⁹⁰³ АС Збирка планова, скица и уметничких слика бр. 1 Анализу конкурсних пројеката детаљно је дала Снежана Тошева у С. Тошева, нав. дело.

⁹⁰⁴ М. Просен, *Градитељски опус архитекте Александра Ђорђевића (1890 – 1952), Наслеђе*, 7, Београд 2006, 167-202; Б. Несторовић, *Постакадемизам у архитектури Београда (1919-1941)*, ГГБ ХХ, Београд 1973, 365.

кореспондира са архивским подацима да је до измене у пројекту дошло током започете изградње.⁹⁰⁵

Наиме, из досадашњих сазнања базираним на фрагментарној конкурсној грађи из Архива Југославије и Архива Србије, историографи су евидентирали комисијске закључке да на конкурс није било победника.⁹⁰⁶ Показало се и то да је зенитално решено осветљење задобило највећу наклоност чланова комисије, мада није било експлицитно тражено. Већ 26. јула 1934. у једном непотписаном писму упућеном Маршалу двора сазнајемо да је непосредно пре тог датума уследило краљево наређење „да господину архитекти Александру Ђорђевићу буде саопштена жеља Његовог величанства да он преради пројекат куће на Дедињу“ због чега је Ђорђевић врло брзо припремио нову варијанту зграде.⁹⁰⁷

Камен темељац зграде Белог двора свечано је положио краљ Александар Карађорђевић 18.августа 1934. године.⁹⁰⁸ Нажалост, судбина је хтела да не дочека његов довршетак. Непуна два месеца касније, 9.октобра 1934. године, краљ је трагично погубљен, у атентату у Марсељу, током званичне посете Француској.

Сл. 153 Бели двор у изградњи, Снимак из збирке Фонда Краљевски двор

⁹⁰⁵ Техничка документација за утврђивање постојећег стања зграде Белог двора у Београду, књ. 2, Архитектонско – технички елаборат, Београд октобар 2007, Архива Фонда краљевски двор.

⁹⁰⁶ М. Просен, нав. дело; С. Тошева, нав. дело, нав. стр.

⁹⁰⁷ АЈ фонд Двор КЈ, 74, ф. 362.

⁹⁰⁸ АЈ фонд Двор КЈ, 74, ф. 362; М. Просен, нав. дело, 186 (са наведеном литературом)

Упркос трагедији, са зидањем новог двора није се много оклевало; посао завршетка нове палате преузео је на себе регент кнез Павле Карађорђевић. Зидање и опремање здања Белог двора и две мање помоћне зграде, завршено је 31. новембра 1936. године.⁹⁰⁹

Сл. 154 (лево) Могући конкурсни рад за Нови Двор на Дедињу (?), акварелисани цртеж Александра Ђорђевића на полеђини конкурсног пројекта за Посланство у Анкари, из заоставштине арх. Ђорђевића у власништву његових наследника.

Сл. 155 (десно) Неизведена варијанта Белог двора, акварелисани непотписани цртеж из Музеја науке и технике, заоставштина Григорија Самојлова

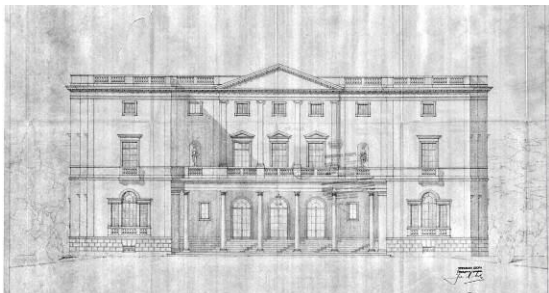
Случајно откриће истраживача архитектуре Милана Просена у заоставштини Александра Ђорђевића баца ново светло на питање првобитног решења Новог двора. На полеђини конкурсног рада за Посланство у Анкари архитекте Ђорђевића из 1937. године, налази се један цртеж који неодољиво асоцира на рукопис овог пројектанта и могућу иницијалну замисао Новог двора на Дедињу у одори националног стила као незванично најподобнијег израза југословенског државног идентитета.⁹¹⁰ Како је конкурс за посланство у Анкари подразумевао решење које би остваривало асоцијативну везу са Краљевским двором на Дедињу, постоји могућност да је само неколико година касније архитекта Ђорђевић варирао већ успело и претходно прихваћено решење.⁹¹¹ У својој биографији, исписаној 1942. године архитекта Ђорђевић је записао да је на конкурс за Нови двор 1934. године, блаженопочивши краљ Александар „изволео поверити израду овог двора“, а да је након његове смрти, а по жељи

⁹⁰⁹ АЈ, фонд Двор КЈ, 74, ф. 362 – 365.

⁹¹⁰ Захваљујем колеги Милану Просену који је открио овај недатовани перспективни изглед и несебично поделио са мном подстицајна размишљања уступивши ми овај непознати Ђорђевићев цртеж за конкретну студију.

⁹¹¹ О конкурс за посланство у Анкари висети: А. Кадијевић, нав. дело. нав. стр; М. Просен, нав. дело, нав. стр.

кнеза Намесника прерадио започети објекат и од њега направио Бели двор.⁹¹² У заоставштини Григорија Самојлова, који је био Ђорђевићев блиски сарадник и кум, а за кога се поуздано зна да је сарађивао на разради пројеката Белог двора, налази се један непотписани и недатовани цртеж виле са натписом Бели двор - I варијанта што намеће даља питања да ли је реализовано решење било и једино предложено. Ова рустичнија верзија стоји у вези са романтичарски конципираним вилама високог викторијанског стила које су посебно биле популаране у аристократским круговима почетком двадесетог века у Британији.⁹¹³ Без обзира на нејасне токове обликовне историје ове виле, Бели двор на Дедињу је реализован у духу енглеске визуре паладијевске архитектуре. Историографи су препознали одјеке архитектуре краљичине резиденције у Гриничу.⁹¹⁴

Сл. 156 (лево) Краљевски двор на Дедињу, нацрт фасаде, АЈ Збирка планова
Сл. 157 (десно) Бели двора, снимак из збирке Фонда Краљевски двор

Бели двор је здање правоугаоне основе са крилима и симетричног распореда просторија. Садржи сутерен, приземље, спрат и мансарду. У склопу градње Белог двора направљени су гаража и првобитно стражара, а потом кухиња, у коју се из Двора стиже подземним тунелом дужине око шездесет метара. Током 1938. и 1939. године изграђено је и подземно склониште.⁹¹⁵

Споља гледано, палатом доминира једноставан кубични волумен, који плени својом једноставношћу и елеганцијом. Прилаз Двору је атрактиван и посебно акцензован дугачком алејом црвених дивљих кестенова, који ефектно

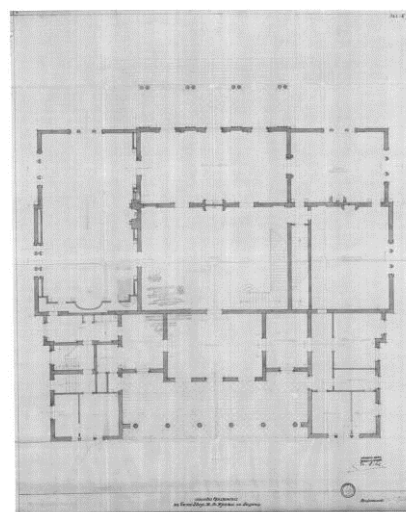
⁹¹² Curriculum Vitae Александра Ђорђевића из заоставштине архитекте у власништву његових наследника, уступљено за потребе истраживања од стране Милана Просена. Термин Бели двор стоји у директној у вези са регентом, кнезом Павлом који је новом дворцу дао овај назив због усмене на дане проведене у палати The White Lodge у Лондону где је био рођен и његов најстарији син Александар.

⁹¹³ S. Calloway, *The Elements of Style*, London 2012, 232 – 272.

⁹¹⁴ Љ. Милетић - Абрамовић, нав. дело, 124.

⁹¹⁵ АЈ, Фонд Двора КЈ, 74 ф.411. Паралелно са завршетком радова на Белом двору, с пролећа 1936. године кнеза Павле позива Александра Ђорђевића да пројектује и надзире пројекат уређења дворца “Брдо” код Крања, за резиденцију. М. Просен, нав. дело, 189.

наглашавају ронделу и широки свечани хексастилни. Двор има раван кров са светларником, а дуж целе линије крова здањем тече рафинирана балустрада. Над кровним венцем вертикалу наглашава фронтон. Фасада је изведена у мешавини белог цементног малтера и белог млевеног камена, а сокл је начињен од тесаника пешчара. У свим обликовним елементима, доследно је спроведен принцип златног пресека.

Сл. 158 (лево) Бели двор, Снимак из перспективе приступне ронделе са младницама кестена, из збирке Милоша Јуришића

Сл. 159 (десно) Бели двор, основа приземља, АЈ збирка планова

Свечани хол Белог двора је централни простор са степеништем који се пружа висином две етаже и као такав представља главну комуникациону везу са свим осталим просторијама будући да су оне груписане око њега. Овај простор познат је под именом црно-бели хол, по карактеристично двобојном мермерном поду. Засведен је прозирном таваницом, која омогућава да обиље дневне светлости испуни његову унутрашњост, дајући том простору прозачност и свечани тон. Директно наспрам улаза постављен је украсни камин, а с десне стране постављено је степениште, које води на галерију хола. Ограда степеништа направљена је од ливеног гвожђа са позлаћеним рукохватима високог сјаја.

С јужне стране, у приземљу, свечани хол се отвара ка репрезентативној трпезарији у којој се истиче елегантни чипендејл сто са столицама. У оквиру трпезарије, посебно је истакнута ниша за излагање изузетно декоративног процеланског сервиса из Севра. Три широка троделна прозорска отвора

омогућавају добру осветљеност. Мермерни камин украшен је вишебојном инкрустацијом.

Из трпезарије се улази у велики или златни салон који је позициониран у средишњој оси трем – предворје – централни хол. У наставку, Златни салон се отвара ка пространој наткривеној веранди која се са све три стране спушта у околни, брижљиво однеговани, балустрадама оивичени парк са поплочаним стазама за шетњу. Осветљење веранде решено је великим декоративним лустерима од кованог гвожђа.

Из великог салона се даље улази у салон кнеза Павла, који је познат и као мали зелени салон по карактеристичној боји зидова. Елегантно уређен, служио је за примање посета приватнијег карактера. Следи библиотека, у којој доминира топлина дрвених детаља на полицама за књиге, украшеним богатим дуборезом. У средини се налази масиван конференцијски сто са шеснаест столица, а у углу секретер. Круг репрезентативних приземних просторија затварају соба дворске даме и соба дежурног ађутанта које су сведеног мобилијара.

Све салоне усаглашено повезују фини детаљи ентеријера, изведени у духу неокласичних енглеских стилова осамнаестог века, попут врата, лучних штуко рељефа, решетки таванице и овоидних испуста подно таваница.

Опреман у духу запандоевропских аристократских палата са намештајем чипендејл стила који је уклопљен у елегантан простор и детаљима у виду лустера од венецијанског стакла и ваза кинеске керамике, Бели двор је остављао утисак дома пробраних припадника аристократије. Томе је посебно доприносила зналачки формирана колекција кнеза Павла са делима Пусена, Тицијана, Каналета, Бернадина Лиђинија и многих других великих мајстора од ренесансе до класицизма и барока.⁹¹⁶

На првом спрату здања, распоређене су приватне просторије кнежевског пара, који је у Белом двору становао до априла 1941.године.⁹¹⁷ Око галерије у виду прстена нижу се апартмани кнеза и кнегиње са припадајућим салонима, гардеробама и тоалетима, затим дечје спаваће собе, трпезарија, радна соба за кнежевиће и соба за васпитача. Све просторије су међусобно повезане интерним вратима, која омогућавају несметану унутарњу комуникацију. Гостинске собе са купатилима смештене су у бочним крилима. На другом спрату, око светларника

⁹¹⁶ Ј. Тодоровић, Б. Црвенковић, нав. дело;

⁹¹⁷ М. Просењ, нав. дело, 186; М. Лакетић, *Београд поред кога пролазимо*, Београд, 2001, 135

смештене су просторије за послугу, а у сутерену, осим склоништа, налазе се још и кухиња, трпезарија и купатило за послугу, одељење за гориво, котларница, оставе за намирнице, хладњача за послastiце и соба за прање судова.

Бели двор је, у складу са оновременим савременим технолошким достигнућима, био опремљен тако да омогућава комфор његовим становницима, а истовремено се водило рачуна о високим естетским захтевима. С тим у вези, читав систем грејања имплементиран је између зидова да радијатори не би визуелно кварили стилски уједначено уређење ентеријера, а количина топлоте у салонима регулише се помоћу система клапни изнад усека у зидовима. Поред степеништа, вертикална комуникација омогућена је и лифтом. За пренос хране и послужења такође су направљени мали теретни лифтови, један у самом Белом двору, а други у згради кухиње.

Попут Краљевског двора и Бели двор је тунелом повезан с припадајућом зградом кухиње. Једноставно конципирана спратна здања, компактне основе и кубичног волумена, зграде дворске гараже и дворске кухиње, ненаметљиво, али функционално употпуњују непосредну околину Белог двора. Оба здања пројектовао је архитекта Александар Ђорђевић. У оквиру кухиње налазе се оригинални зидани шпорет са комплетно очуваним инсталацијама и колосеком за вагоне за угaљ, као и несвакидашње занимљива апаратура за прављење и чување сладоледа.

Бели двор, по својој изванредној стилској композицији, високим естетским стандардима, репрезентативној ликовности и зналачкој простудираности духа Паладијеве архитектуре, представља не само најзначајније остварење архитекте Александра Ђорђевића већ и врхунско дело југословенске уметности градитељства.

Парк у непосредној околини Белог двора заузима површину од око 12 хектара.⁹¹⁸ Уређиван је средином тридесетих година двадесетог века, истовремено са изградњом резиденције за краљевиће. Дрворед црвених дивљих кестенова представља изванредан доминантни прилаз Белом двору. Сваким кораком кроз алеју густих крошњи, открива се по један део чеоне фасаде, што

⁹¹⁸ *Заштита и уређење парковског комплекса Краљевског и Белог Двора на Дедињу*, Извођачки пројекат Краљевског ботаничког савета, Београд, 2008.

доприноси посебно свечаној атмосфери и динамичном односу према посетиоцу. Лепоту каскадно постављених тераса око Белог двора потенцирају пространи травњаци, по чијим ободима је распоређено дрвеће различитих врста, које својим атрактивним колоритом лишћа, четина и цветова уноси ликовну разиграност у зелени крајолик. Са западне стране, на доњој платформи, налази се базен окружен ружичњацима.

Целокупни дворски парк је изразито флористички богат и представља прави мали резерват ретких биљних врста које деценијама успешно опстају у специфичној микроклими Дворског комплекса. Повезаношћу архитектуре с природом, сагласјем зелених површина, парковске скулптуре, цветних садница и дрвећа, као и одабиром биљних врста, дворски парк представља антологијски пример уметности хортикултуре на просторима некадашње Југославије.

Сл. 160, Алеја црвених дивљих кестенова у парку Белог двора, фотографија В. Јабланов, Фото архива Фонда Краљевски двор

3. Закључак

Дворови као првокласни примери репрезентативне владарске културе представљају, као што смо то показали, изузетно широки и распрострањени корпус најрепрезентативнијих споменика сваке, па и наше средине, што је на самом почетку онемогућило залазак у дубину одређених веома сложених питања. Раздобље од безмало век и по монархистичке реалности у коме су изразито брзо подизана, нестајала, мењана и измештана владарска седишта представља одвећ опсежан распон који је незамисливо обухватити без пропуста. Овако заснована синтеза, стога, не поседује ни пожељну пуноћу проблема, нити довољну сигурност заокружене хармоније излагања. На релативно малом расположивом простору, за кратко време које је стављено на располагање, на досадашњем нивоу истражености спрам, физичког непостојања конкретних споменика то, уосталом, није било ни могуће.

С тим у вези, истраживачки циљ је постављен на један посве други план тако да смо на једном месту, на основу најпоузданијих чињеница, у оквиру хронолошког наратива, представили историјско-уметничку и архитектонско – урбанистичку генезу српских дворова владарских династија Обреновић и Карађорђевић. Постављањем једног виђења интерпретације њихове улоге и значаја у политичкој историји и визуелној култури Србије отворили смо тему за даља, детаљнија и дубља истраживања.

На основу доступне, премда фрагментарне архивске грађе, периодике, литературе, мемоара и историјских извора, представили смо нове атрибуције, преиспитали датовања и расветлити недовољно познате историјске чињенице, а у случајевима где је то немогуће, презентовали слободније, али утемељене претпоставке за реконструкцију архитектуре владарских резиденција и дворских комплекса.

Појединачном анализом сваког објекта сагледавали смо шта је у конкретном историјском тренутку, у српској средини, представљало појам двора, понудили објашњење на ова истраживачка питања и тумачили кроз једну могућу призму појаве, догађаје, личности и институције које су за владарско седиште биле

кљуно везане, а такође уложили напор да представимо прошлост појединих области, градова, породица и појединаца.

Видели смо на примеру српских владарских седишта да се линија трансформација од конака до палате не мора посматрати као еволуција стила. Конак не стоји на почетку неког процеса, већ функционише као потпуно легитимни симбол владарске моћи у снажном систему репрезентације, упркос привидној структуралној једноставности. Додатно, показали смо да снага двора не почива на габариту, већ на развијеној свести владара о вишезначности и мултидимензионалном аспекту двора, те нужној повратној спрези личности и садејствујућег простора. Примери Милошевих конака речито потврђују опаску да *„дегод је владаоца, ту је двора.“*⁹¹⁹

Дворови, сами по себи, представљају прворазредна дела уметничког стваралаштва која истовремено иницирају, означавају и обликују сваколике вредносне обрасце. Они су концентровани приказ унутрашњих промена једне средине и маркантан рефлекс природе власти наших владара.

Српска средина је, упркос непостојању државе и нестабилним политичким приликама била свесна савремености и актуелних вредности конкретних епоха, сведочећи о више пута о развијеној свести о поменутој конструктивној везу поданика и владара у обликовању успешног седишта и моћног изворишта власти. За непуна два века, колико се протеже наше сагледавање дворских здања, наша држава стреловито пролази неугодан пут од познофеудалног друштва до либерално – националграђанске заједнице у коме је монархија доследно опстајала и чинила њен виталан део.

Дворови су, били утицајни елементи државности, који су трасирали друштвени и културни развој припадајуће државе. Без обзира на идеолошке заокрете у државном уређења, функције српских дворова су, попут европских пандана, биле вишеструке и кретале су се од резиденцијалних, управних, законодавних, судских, па чак и педагошких, и разуме се уметничко - естетских.

У периоду процвата апсолутистичких империјалних програма, христомиметички идеолошки концепт о мистичном, божанском пореклу и неограниченој земаљској власти владара достигао је своју кулминацију.⁹²⁰ Поглавар је виђен као глава поданичког тела нације. Тако чврсто укорееен,

⁹¹⁹ В. Јовановић, Политички речник, Нови Сад 1870, 667.

⁹²⁰ Т. Куљић, Облици личне власти, Београд 2009, 260 – 265.

неограничени владарски суверенитет, постављао је ауторитет поглавара на сам врх лествице моћи.

Српска монархија је од самог почетка деветнаестог века наступила на тој линији идеолошког програма неограничене власти поглавара. Владар је био држава, неспорни ауторитет и збирни симбол народних тежњи све до Другог светског рата, без обзира на династичку припадност и повремене појаве републиканских тежњи српске политичке елите.

Континуитет ове идеје био је снажно потпомогнут утицајном династичком пропагандом где су ствараоци и уметничка дела препознати као важни елементи. Дворски комплекси у својој вишезначности, привлачној снази и визуелној репрезентативности одраза владарске идеје величајности, били су неизоставна идеолошка оруђа за популаризацију династичких главешина.

Владар, извориште и отеловљење моћи, окупљао је у свом непосредном окружењу најважније личности из свих утицајних сфера одређеног периода. Међутим, у складу са важећом владарском идеологијом, двор је био место заштите и глорификације владара, па је и приступ поданика био прецизно хијерархијски одређен и строго контролисан, а свака јавна манифестација и иступање инсценирано, таетрализовано и мистификовано.

Српски дворови су, попут осталих модерних европских дворова, функционисали у садејству државе, нације и монархије и бивали важна компонента српске свести и уметничког израза у оквиру сложеног пропагандног механизма глорификације круне и државе, властодржца и нације. Владарски дворови су били слојевити институционални организми засновани на сложеном општеважећем систему обавезујућих конвенција, етичким императивима и утврђеним нормативима проистеклим из друштвеног консензуса елитног дела српског интелектуалог миљеа.⁹²¹ Они су на тај начин постајали врховни морални примери у односу на које се дефинисала нација. Што је поданик био ближи владару, то му је и позиција у друштву расла.

Наручени од стране срца моћи, били су грађени и намењени како за самог владара, тако и за друштво које их је неминовно морао препознати и прихватити. У том смислу, процес упросторавања и визуелног обликовања

⁹²¹ О дворским идеалима и нормативима видети: С. S. Jaeger, *The Origins of Courtliness. Civilizing Trends and the Formation of Courtly Ideals 939-1210*. Philadelphia 1985; В. Castiglione, *The Book of the Courtier*, New York 1903.

дефинисао се у оквирима сугестивног и ангажованог комуникацијског процеса са утицајном категоријом српске културне и политичке елите. Већина остале популације, морала је разумети недвосмислену поруку и препознавати двор као династички и национални симбол *par excellance*.

Српско друштво је у деветнаестом веку осетило снажан продор европског културног модела на свим пољима чиме је отпочео процес еманципације од феудалног уређења и османске управе.⁹²² Период успостављања политичке независности пратило је и формирање модерне уметничке сцене. Репрезентативна династичка слика српских владара, а уједно и двора се темељила на детаљно разрађеним механизмима глорификације владара потпомогнута феноменима развијеним и усавршеним током деветнаестог века у ширим европским оквирима.⁹²³ Па ипак, упркос везаности за европска културна кретања епохе, српски дворови ниједног тренутка нису изгубили свој национални идентитет.⁹²⁴ Попут осталих европских монарха, српски владари су у деветнаестом веку настојали да се легитимишу и учврсте на власти ослањајући се на национализам као нарастајућу потребу јавног мњења. Чврст темељ осигурања сопствене власти нађен је у величању и везивању за златно доба прошлости.

Живот на двору одвијао се у оквирима ритуалне церемонијалне свакодневице у којој су се јавно и приватно међусобно преплитали и допуњавали. Дневни живот на српског двору одвијао се у недокучивом садејству приватног (скривеног) и јавног (представљачког), те ритмичко – цикличног понављања карактеристичних ритуала између владара и дворјана. Специфичан начин живота на двору са карактеристичним схватањем о појму приватности и коезистирању владарске јавне и приватне појавности. Неизоставна спрега приватног и јавног манифестовала се у свакодневној изрежираној репрезентацији владара и дворјана срastaјући у свакодневицу функционисања двора. У том смислу схваћен, и српски двор је представљао медијум интеграције приватног и јавног, па се положај двора, његов изглед и животне праксе постављају у посебан систем представљања у служби глорификације

⁹²² Б. Вујовић, Б. Вујовић, Уметност обновљене Србије...

⁹²³ И. Борозан, Репрезентативна култура... 66-95.

⁹²⁴ Н. Макуљевић, Уметност и национална идеја...3-49;

династије и заједнице. Свакодневна инсценација владара била је у служби његовог препознавања и трајног меморисања.

Дворска уметност није била статична и херметична категорија, већ је своју животворну снагу проналазила у отворености ка прихватању нових израза и усвајању нових препознатљивих репрезентативних форми које су доследно пратиле и владарску идеологију и еманирале вредности друштвене елите. Српски модерни владари су, показали смо, веома рано препознали моћ савремених кодова идолошке пропаганде и већ почетком деветнаестог века отпочињу експанзивну јавну манифестацију своје власти где су дворони управо били означитељи и потентна прилагодљива сила историјског хода, како владара, тако и нације.

Положај, структура, декорација и намена владарских резиденција у Србији су првенствено били директно условљени политичким приликама, економским условима и текућим културним моделима. Ово је посебно уочљиво у несигурном предустанничком и устанничком периоду, пре званичног стицања аутономије и признавања статуса наследног кнеза када су владарски дворони били смештени у богате питоме пејзаже. Одабир престонице представљало је кључно политичко питање, па су нужна покретљивост владара у овом периоду и боравци у различитим местима, условили су да прве три деценије дворони буду распоређени на стратешким тачкама тадашње територије у којима се владар морао подједнако манифестовати.

Градитељи српских дворона су морали изузетно брзо да усвајају жељене форме и да покажу завидан ниво адаптивности. Пречесто у постављени у спутавајуће услове омеђености и стваралачке ограничености, градитељи дворских комплекса приступали су процесу изградње владарских резиденција у духу посебности и привилеговности при испуњавању нимало једноставних задатих координата, неретко принуђени на прилагођавање незавидним урбанистичким предусловима. Упркос потешкоћама, сваки двор је без обзира на стил, карактерисала квалитетна израда, умешно владање пропорцијама и естетизирање применом и зналачком простудираношћу елементарних архитектонских средстава попут лепоте линија, облика и ритмичним истицањем елемената.

Препознатљива вредност дворског градитељства дворова представљала је развијена свест о пејзажном уређењу и снази артикулисане природе, па вртна уметност и хортикултурално обликовање достижу свој процват и пуни израз баш у овом периоду.

Важно је још једном истаћи да пут од конака, преко солидне куће и господске виле до монументалне резиденцијалне палате не представља развојну линија стила, већ речито сведочанство актуелних форми и културних образаца владајуће елите и да је сваки од ових објеката у свом времену представљао недвосмислени израз највише власти и препознатљив дом првог човека државе. Структуру и изглед кућа елитног становништва одређивале су конвенције у систему препознатљивих интеркомуникативних знакова врха друштвене лествице, па се изглед кућа српских владара томе и прилагођавао.

Историјски условљени формирањем у складу са нормативима одређеног временског тренутка, дворови су носили детерминишућу симболичну поруку, наглашено политичке садржине, несумњиво препознате од стране опонената што објашњава потоња физичка разарања, злоупотребе, драстичне интервенције и дословни нестанак великог броја објеката овог типа.

Измештање жижне даљине и надградње фактографских и стилских посматрања омогућена је кроз садејство различитих перспектива комплементарних хуманистичких дисциплина. Нове околности у домену изучавања историје уметности подстакле су на истраживачки искорак изван сазнајне икнографске апаратуре. Незамислива бројност непознаница и изостанак материјалних чињеница превазиђени су управо помоћу сродних дисциплина које стоје на располагању научном апарату историје уметности, а које су омогућиле да сагледавању српских владарских резиденција приступимо у једном слободнијем тумачењу и читању изван строго архитектонских категорија уласком у културолошке сфере, упркос несигурном терену тешке доказивости документима.

У складу с таквим методолошким поставкама, показали смо како се на прворазредним градитељским објектима као што су дворови, манифестују и садејствују, са пуном свешћу супротстављани, а опет неразлучиви принципи двоструке природе власти. Друштвене конвенције, обавезујући кодекси и принципи дворске културе морали су бити у функцији комуникације са поданицима. Визуелна структура и комплексна симболика животних простора

владара, материјали од кога су грађени, одабир предмета који се у просторе смештају, ритуалне праксе, светковине и други до детаља разрађени системи издвајања и смештања дворова у средиште јавног живота државе, били су и остају подређени идентитету владара и карактеру његове власти. Распоред просторија, систем истицања важности појединих дворјана, опремање и декорација ентеријера сугестивна су сведочанства навика, укуса и природе власти владара и владајуће елите, као и историјских, симболичких и идеолошких струјања друштва у том периоду.

Урбано најистакнутији у визури града, визуелно доминантни и привилеговано издвојени, српски дворови су, попут европских пандана, дефинисали и трасирали идеалне, препознатљиве и тражене симболе националног органског израза, креирајући својеврсни микрокосмос нације.

Литература:

- J. Adamson (ed.), *The Princely Courts of Europe*, London 2000.
- R.G. Asch, A.M. Birke (ed.), *Princes, Patronage and the Nobility. The Court at the Beginning of the Modern Age c. 1450-1650*, Oxford 1991.
- A. Altiner, C. Budak, *The Konak Book – A Study of the Traditional Turkish Urban Dwelling in its Late Period*, Istanbul 1997.
- Б. Андрејевић, *Споменици Ниша – Заштићена културна добра од изузетног и од великог значаја*, Ниш 1996.
- Аноним, *Престолонаследников дворца*. Политика, бр. 2565, Београд 1911.
- Аноним, *Грађење дворца*, Дневни лист, бр. 134, 16. 5, XXIX, , Београд 1911.
- Аноним, *Нова краљевска палата у Београду*, Орао - велики илустровани календар за годину 1885, Нови Сад 1884.
- Аноним, *Свечана дворана Старог двора*, Вардар - календар Кола српских сестара за преступну 1928. годину, Београд 1927.
- Д. Ацовић, Т. Борић, *ЊКВ краљ Александар I и краљица Марија - 85 . годишњица венчања*, каталог изложбе одржане 8. јуна 2007. године на Белом двору, Београд 2007.
- Л. Арсенијевић – Баталака, *Историја српскога устанка*, Београд 1898.
- Ф. Баришић, Б. Ферјанчић (ур.), *Византијски извори за историју народа Југославије*. Том 6, Београд 1986.
- S. Bertelli, F. Cardini, E. Garbero Zorzi (ed), *The Courts of the Italian Renaissance*, New York/Oxford, 1986.
- Д. Бабац и др, *Дворски комплекс на Дедињу*, Београд 2012.
- С.Љ. Белицки, *Албум Београда са кратким описом и планом*, Београд 1886.
- С. Бјелановић, *Кроз славенске земље - успомене и биљешке с пута*, Задар 1897.
- J. Bogdanovic, *On the Architecture of the Konaks in Serbia (1804-1830)*, Serbian Studies: Journal of the North American Society for Serbian Studies 22(2): 161–80, 2007.
- С.Г. Богуновић, *Архитектонска енциклопедија Београда XIX и XX века I-III*, Београд 2005.

- А. Боловић, Б. Челиковић, Рудничко-таковски крај у уметности XIX века, Горњи Милановац 2011.
- Д. Н. Бољевић, Наш краљевски дом у слици и речи, Београд 1938.
- И. Борозан, Репрезентативна култура и политичка пропаганда. Споменик кнезу Милошу у Неготину, Београд 2006.
- И. Борозан, *Споменик у храму: Методија Краља Милана у Турлини*, (рукопис магистарске тезе одбрањене на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета у Београду 2008).
- И. Борозан, *Између самоинсценирације и презентације: портрет краљице Наталије Обреновић*, ЗЛУМС 39, Београд 2011, 75 – 142.
- В. Божиновић, *Прилог проучавању историје и архитектуре београдског хотела „Код јелена“*, ГГБ LVIII, Београд 2011, 71 – 84.
- Т. Борић, Теразије – урбанистички и архитектонски развој, Београд 2006.
- Т. Борић, *Уметнички опус Ивана Меитровића у Дворском комплексу на Дедињу*, Наслеђе IX, Београд 2008, 179 – 192.
- J. Wolschke-Bulmahn (ed.), *Natural Garden Design in the Twentieth Century*, as volume 18 in the series *Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape Architecture* Washington D.C. 1997.
- Д. Ванушић, А. Стојановић, П. Поша, Конак кнегиње Љубице, Ентеријери београдских кућа 19. века, Београд 2012.
- П. Васић, *Карађорђева Србија у делима савремених уметника*, ЗМПСУ 1, Београд 1959.
- П. Васић, *Један пројекат Ота Вагнера у Србији*, ЗЛУМС 15, Нови Сад 1979, 401 – 405.
- Ч. Васић (ур.), *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, Београд 2001.
- С. Владисављевић, *Земљеделска школа у Топчидеру (1853-1859)*, ГГБ XXXIV, Београд 1987, 121-128.
- С. Владисављевић, *О почецима уређивања Топчидера за излетничку и парк шуму*, ГГБ XXXVI, Београд 1989, 105 – 121.
- М. Вовел (прир.), *Човек доба просвећености*, Београд 2006.
- В. Воук, *Слике са Дедиња*, Наш врт – ревија хортикултурног друштва у Загребу, Загреб, 1934, 190-200.
- Ј. Вујић, *Путешствије по Србији I*, Београд 1901.

- Ј. Вујић, Путешествије по Србији II, Београд 1902.
- Б. Вујовић, Уметност обновљене Србије 1791-1848, Београд 1986.
- Б. Вујовић, Београд у прошлости и садашњости, Београд 1994.
- А. Вулетић, Ј. Мијајловић, Од посела до балова – живот у Србији у 19. веку, Београд 2013.
- С. Вученовић, *Конзервација и адаптација Конака кнегиње Љубице*, у: Косанчићев венац (ур. С. Вученовић), Београд 1979, 69-85.
- Н. Вучо, *Топчидерска економија. 1851-1928*, ГГБ XXVIII, Београд 1981, 69-78.
- М. Гавриловић, Милош Обреновић I-III, Београд 1908-1912.
- Б. Глигоријевић, Краљ Александар Карађорђевић, I У ратовима за национално ослобађање. II Српско – хрватски спор. III У европској политици, Београд 2002.
- Г. Гордић, *Архитектонско наслеђе града Београда I*, Саопштења 6, Београд 1966.
- М. Гордић, *Београдска имања кнеза Александра Карађорђевића*, Наслеђе XI, Београд 2010, 29-42.
- В. Decristoforo, *Portois & Fix – Ein Wiener Ausstattungsunternehmen der Moderne*, Wien, Januar 2009 (rukopis magistarske teze odbranjene na Univezitetu u Beču).
- А. Дероко, Народно неимарство I, Београд 1939.
- А. Дероко, Народно неимарство II, Београд 1940.
- А. Дероко, *Један стари београдски ентеријер*, ГГБ I, Београд 1954, 215 -220.
- П. Димитријевић – Стошић, Посела у староме Београду, Београд 1965.
- С. Димитријевић, Г. Гордић, Поздрав из Београда - Београд на старим разгледницама из збирке др Сергија Димитријевића, Београд 1987.
- A.G. Dickens (ed.), *The Courts of Europe. Politics, Patronage and Royalty 1400-1800*, London 1977.
- Љ. Димић, Културна политика Краљевине Југославије 1918 – 1941, I, II и III, Београд 1997.
- Б. Дробњаковић, *Топола Карађорђева престоница*, Браство XX, Београд 1926.
- Б. Дробњаковић, *Јасеница антропогеографска испитивања*, Насеља и порекло становништва, књига 13, Београд 1923.

- Б. Дробњаковић, *Варошице у Јасеници*, Гласник географског друштва, свеска 6, Београд 1921.
- М. Дробњаковић, *Крагујевац*, Гласник географског друштва, свеска 12, Београд 1926.
- Љ. Дурковић – Јакшић, *Историја српских библиотека*, Београд 1963.
- Љ. Дурковић – Јакшић, *Господарски конак у Београду*, ГГБ IV, Београд 1957, 339-344.
- Д. Ц. Ђорђевић, *Кроз стари Београд*, Београд 2012.
- В. Ђорђевић, *Путничке црте, књига 2*, Крагујевац 1869.
- Ј. Ђорђевић, *Политичке светковине у светлости теорије политичке културе*, Београд 1991.
- Т. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша. Културне прилике од 1815. до 1839. године*, Београд 1922.
- Т. Ђорђевић, *Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша 1815-1839*, Београд 1926.
- М. Ђурић, А. Кадијевић, *Симетрија у новијој српској архитектури*, ЗЛУМС 27/28, Нови Сад 1991-1992, 1-13.
- Д. Ђурић-Замоло, *Сачувани лик Београда на фотографијама А. Јовановића, И. Громана и М. Јовановића*, ГГБ XIV, Београд 1967, 141-168.
- Д. Ђурић-Замоло, *Две велике баште старог Београда*, Урбанизам Београда 17, Београд 1972, 24-27.
- Д. Ђурић-Замоло, *Београд 1930 на фотографијама Јеремије Станојевића*, Београд 1975.
- Д. Ђурић-Замоло, *Београд као оријентална варош по Турцима 1512-1867*, Београд 1977.
- Д. Ђурић-Замоло, *Део стваралаштва архитекте Стојана Тителбаха у Београду*, ЗЛУМС 16, Београд 1980, 315 – 339.
- Д. Ђурић-Замоло, *Градитељи Београда 1815-1914*, Београд 1981.
- Д. Ђурић-Замоло, *Најранији правни прописи из области архитектуре и урбанизма у Србији XIX века (1835-1865)*, Градска култура на Балкану (XV-XIX век), Београд 1988.
- Д. Ђурић-Замоло, *Стари конак у Београду*, ГГБ XXXVIII, Београд 1991, 113 – 126

- Д. Ђурић-Замоло, С. В. Недић, *Стамбени делови Београда и њихови називи до 1941. године*, ГГБ XL/XLI, Београд 1993/1994, 65-106.
- Д. Ц. Ђорђевић, *Кроз стари Београд*, Београд 2012.
- М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, Београд 1989.
- N. Elias, *The Court Society*, New York 1983.
- N. Elias, *The History of Manners. The Civilizing Process, Vol. 1*, New York 1969.
- Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини XIX века I-IV*, Београд 1923 – 1924.
- Д.Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић I*, Београд 1988.
- Д.Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић I-III*, Београд 2009.
- Записи Јеврема Грујића I, II, III*, Београд 1922-1923.
- И. М. Здравковић, *Амицин конак и старе куће у Крагујевцу*, Музеји 3-4, Београд 1949, 143-146.
- И. М. Здравковић, *Споменици културе у Брестовачкој бањи*, ГЕИ САНУ I/1-2, Београд 1952, 436-441.
- И. М. Здравковић, *Конаци кнез Милошеве Србије*, ГЕИ САН књ. 2-3, Београд 1953-54.
- И. М. Здравковић, *Изградња Топчидерске цркве*, ГГБ I, Београд 1954, 201-205.
- И. М. Здравковић, *Кућа Стојана Симића – Симићево здање*, ГГБ I, Београд 1954, 206 – 208.
- М. Злоковић, *Утицај истока на нашу фолклорну архитектуру у Србији*, Уметнички преглед 10, Београд 1940, 261-262.
- В. Зомбарт, *Луксуз и капитализам*, Нови Сад 2011.
- Е. Iby, *The Park at Schönbrunn Palace, Wien* 2001.
- М. Ивановић, *Дворови на Дедињу: "Српски забрањени град"*, Београд 1993.
- Т. Ивановић, *Црква Светог Арханђела Гаврила у Аранђеловцу*, Аранђеловац 2004.
- Т. Ивановић, *Црква рођења Пресвете Богородице у Тополи* (рукопис мастер рада одбрањеног на Одељењу историје уметности Филозофског факултета у Београду), 2008.

- А. Ивић, Из доба Карађорђа и сина му кнеза Александра, Београд 1984.
- А. Игњатовић, Југословенство у архитектури 1904-1941, Београд 2007.
- А. Игњатовић, *Архитектура Новог двора и Музеј кнеза Павла*, у: Т. Цвијетићанин (ур.), Музеј кнеза Павла, Београд 2009, 58 – 80.
- А. Игњатовић, *Разлика у функцији сличности: Архитектура Руских емиграната у Србији између два светска рата и конструкција српског националног идентитета*, Токови историје: часопис ИНИС-а, бр.1. Београд 2011, 63 – 75.
- Н. Inalick, G. Renda (ed.), Ottoman Civilization vol. 1-2, Ankara 2003.
- С. S. Jaeger, The Origins of Courtliness. Civilizing Trends and the Formation of Courtly Ideals 939-1210. Philadelphia 1985.
- Ж. М. Јевремовић, Историјске знаменитости Београда и Земуна, Београд 1935.
- М. Јовановић, Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба, Београд-Крагујевац 1987.
- В. Јовановић, Политички речник, Нови Сад 1870, 667.
- М. Јовановић, *Историзам у уметности XIX века*, Саопштења XX-XXI, Београд 1988/1999.
- М. Јовановић, Оплепац, Топола 1989.
- Н. Јовановић, *Двор кнеза Александра Карађорђевића* (рукопис магистарског рада одбрањеног на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду), 2009.
- Н. Јовановић, Кнез Александар Карађорђевић (1806 – 1885), Београд 2010.
- Н. Јовановић, Александар Карађорђевић, кнез Србије (1842–1858), Даница за 2006. годину, Београд 2006, 94–111
- С. Јовановић, Уставобранитељи и њихова влада (1838-1858), Београд 1933.
- С. Јовановић, Друга влада Милоша и Михаила, Београд 1933.
- С. Јовановић, Влада Милана Обреновића, Београд 1934.
- С. Јовановић, Влада Александра Обреновића I-II, сабрана дела, књ. 7-8, Београд 1990.
- Т. Јовановић, *Прилог за историју дворца кнеза Милана у Нишу*, Лесковачки зборник 40, Лесковац 2000, 341 -346.
- Е. Јосимовић, Објашњење предлога за регулисање онога дела вароши Београда што лежи у шанцу, Београд 1867.

- М.Р. Југовић, *Инџинири у окружју крушевачком 1834-1924, ПИНУС записи*, 3, Београд 1996.
- А. Кадијевић, *Прилог проучавању дела архитекте Николе Краснова у Југославији (1922–1937)*, Саопштења РЗЗЗСК, XXVI, Београд, 1994, 181–192.
- А. Кадијевић, Момир Коруновић, Београд 1996.
- А. Кадијевић, Један век тражења националног стила у српској архитектури - средина XIX - средина XX века, Београд 1997.
- А. Кадијевић, *Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина Краљевине СХС / Југославије у Београду од 1922. до 1939. године*, ГГБ, XLIV, Београд, 1997, 221–225.
- А. Кадијевић, Естетика архитектуре академизма (XIX-XX век), Београд, 2005.
- А. Кадијевић, *Архитектура – оквир приватног живота у српским земљама од почетка 19. века до Првог светског рата*, у: Приватни живот код Срба у XIX веку (прир. А. Столић, Н. Макуљевић), Београд 2006, 245 – 258.
- А. Кадијевић, Архитектура и дух времена, Београд 2010.
- А. Кадијевић, *О архитектури југословенског посланства у Анкари*, Наслеђе XI, Београд 2010, 55 – 70.
- В. Castiglione, *The Book of the Courtier*, New York 1903.
- S. Kallesturup, *Art and Design in Romania 1866 – 1927, Local and International Aspects of the Search for National Expression*, New York 2006.
- S. Calloway, *The Elements of Style*, London 2012,
- Н. Калинин, А. Кадиевич, М. Земляниченко, Архитектор высочайшего двора, Симферополь 2003.
- Ф. Каниц, Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века I-II, Београд 1985.
- Е. Н. Kantorowicz, *The King's Two Bodies*, Princeton 1997.
- П. Карађорђевић II, Живот једног краља - мемоари Петра II Карађорђевића, Београд 1990.
- В. Карић, Србија - опис земље, народа и државе, Београд 1887.
- Д. Кашић, *Рад кнеза Милоша на подизању и обнови цркава и манастира*, Гласник СПЦ 10, Београд 1960, 267-271.

- С. Кнежевић, *Исхрана београдског становништва у прошлости*, ГГБ V, Београд 1958, 213-240.
- Б. Којић, *Конак кнегиње Љубице*, Уметнички преглед бр. 4, Београд 1938, 118-119.
- Б. Којић, *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*, Београд 1940.
- Б. Којић, *Архитектура српског села. Шумадија и Поморавље. Развој од XVIII века до данас*, Београд 1941.
- Б. Којић, *Сеоска архитектура и туризам*, Београд 1968.
- Б. Којић, *Конаци и чифлик Авзи-наше у Бардовцу код Скопља*, Зборник за заштиту споменика културе IV/V, Београд 1955, 223-242.
- М. Коларић, *Ликовна култура Карађорђевог времена*, Историјски гласник 1-2, Београд 1951.
- М. Коларић, *Топчидерска црква, њени градитељи, њени сликари*, Зборник радова Народног музеја I, Београд, 1958, 335-339.
- М. Коларић, *Грађевине и грађевинари Србије од 1790-1839. године*, ЗМПСУ 1, Београд 1959.
- М. Коларић, *Класицизам код Срба, 1790-1848, књ.1*, Београд 1965.
- М. Коларић, *Класицизам код Срба. Грађевинарство, књ.2*, Београд 1966.
- Ђ. Костић (ур.), *Београд у делима европских путописаца*, Београд 2003.
- Б. Крстић, *Споменичка баштина, свједочанство и будућност прошлости*, Сарајево/Загреб/Београд, 1990/2010.
- Б. Кулић, *Дворци и летњиковци Војводине*, Нови Сад 2013.
- Т. Куљић, *Облици личне власти*, Београд 2009.
- Др Б. Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића (1804-1850)*, Београд 1901.
- М. Лакетић, *Београд проед кога пролазимо*, Београд 2011.
- М. Лазић, *Саборна црква у Пожаревцу у светлости архивских извора*, Саборност 4, Пожаревац 2009, 273-310.
- М. Лазић, *Црква и двор у Пожаревцу као идеолошки центри владарске репрезентације кнеза Милоша*, *Viminacium* Зборник радова Народног музеја у Пожаревцу бр. 16, Пожаревац 2011, 135-167.

Др. Е. Линденмајер, Опис минералних и лековитих вода и њихова употреба уопште, а посебно лековитих вода у Књажевству Србији до сада познатих, Београд 1856.

G. Lubkin, *A Renaissance Court, Milan under Galeazzo Maria Sforza*, Berkeley/Los Angeles/London, 1994.

А. Луњевица, Моја сестра краљица Драга, Београд 1995.

Р. Љушић, Кнежевина Србија 1830-1839, Београд 1986.

Р. Љушић, Вожд Карађорђе, Београд 2005.

Р. Љушић, *Од Правитељствујуушег совјета до Министарског савета – Владе у Кнежевини и Краљевини Србији (1805–1918)*, у: Србија 19. века. Изабрани радови, књ. 3, Београд 2005, 278–324.

Ђ. Магарашевић, Путовање по Србији у 1827. години, Београд 1983.

Б. Максимовић, Урбанизам у Србији, Београд 1938.

Б. Максимовић, *Борба за очување Абаџиске чаршије као привредног елемента новог Београда ван шанца*, ГГБ II, Београд 1955, 237 – 246.

Б. Максимовић, Јосимовићева реконструкција Београда у Шанцу, ГГБ IV, Београд 1957, 207-235.

Б. Максимовић, Идејни развој српског урбанизма, Период реконструкције градова до 1914. године, Београд 1978.

Б. Максимовић, Идеје и стварност урбанизма Београда 1830-1941, Београд 1983.
Н. Макуљевић, *Ефемерни спектакл у мултикултуралном Београду. Повратак Вучића и Петронијевића у Србију*, Београд у делима европских путописаца, Београд 2003, 169.

N. Makuljevic, *State, society and visual culture: late Ottoman architecture in Serbia, Macedonia and Bosnia and Herzegovina / Država, društvo i vizuelna kultura u Srbiji, Makedoniji i Bosni i Hercegovini*, *Centres and peripheries in Ottoman architecture: Rediscovering a Balkan Heritage*, Hartmuth, Sarajevo 2011, 118–121.

Н. Макуљевић, Уметност и национална идеја у XIX веку, Београд 2006.

Н. Макуљевић, *Плурализам приватности. Културни модели и приватни живот код Срба у 19. веку*, у: Приватни живот код Срба у деветнаестом веку (прир. А. Столић, Н. Макуљевић), Београд 2006, 17-53.

А. Мале, Дневник са српског двора 1892 – 1894, Београд 1999.

Л. Мамфорд, Култура градова, Нови Сад 2010.

- Ђ. Мано-Зиси, *Отварање Музеја кнеза Павла у Београду*. Гласник историског друштва у Новом Саду, св. 24, књ. IX, св. 2, Београд 1936, 233.
- М. Манојловић, *Пожаревац од турске касабе до српске вароши: 1804-1858*, Пожаревац 2005.
- А. Ђ. Маринковић, *Женидба краља Александра Карађорђевића*, Београд 2004.
- Р. П. Марковић, *Стара црква кнеза Милоша у Крагујевцу*, Крагујевац 1935.
- Р. Марковић, *Питање престонице у Србији кнеза Милоша*, Београд 1938.
- Р. Марковић, *Крагујевачка нахија, 1815-1839*. Свеска прва 1815-1827, Књажевска канцеларија, књига друга, Београд, 1954.
- С. Марловић, *Трагање за изгубљеном целовитошћу дворског комплекса у Београду*, ГГБ ЛП, Београд 2005, 195-251.
- В. Мацура, *Чаршија и градски центар, Ниш-Крагујевац* 1984.
- Д. Медаковић, *Историзам у српској уметности XIX века*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, цв. 3-4, књ. 33, Београд 1967.
- Д. Медаковић (ур.), *Барок код Срба*, Београд 1988.
- И. Мештровић, *Успомене на политичке људе и догађаје*, Загреб 1969.
- Љ. Милетић – Абрамовић, *Архитектура резиденција и вила Београда 1830-2000*, Београд 2002.
- М. Ђ. Милићевић, *Живот Срба сељака*, Београд 1867.
- М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876.
- М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у србскога народа новијега доба*, Београд 1888.
- М. Ђ. Милићевић, *Кнез Милош у причама*, Београд 1891.
- М. Ђ. Милићевић (прир.), *Кнез Милош прича о себи*, Споменик СКА XXI, Београд 1893.
- М. Ђ. Милићевић, *Кнез Милош у причама*. Нова збирка, Београд 1900.
- М. Ђ. Милићевић, *Из својих успомена*, Белград 1989.
- Г. Милосављевић, М. Миливојевић, *Кнез Михаило Обреновић – Животна и владалачка судбина*, каталог изложбе Историјског архива Шумадије у Крагујевцу поводом 190 година од рођења, Крагујевац 2013.
- Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, Београд 1997.

- О. Минић, *Језгро Београда*, ГГБ VII, Београд 1960, 441-472.
- А. Митровић (ур.), *Историја српског народа VI, Од Берлинског конгреса до уједињења 1878 – 1918*, Београд 1983.
- А. Митровић, *Србија у новом историјском добу у: Пола века науке и технике у обновљеној Србији 1804-1854 (зборник радова, ур.Т.И. Подгорац)*, Крагујевац 1996.
- Г. Митровић, *Градитељско наслеђе у бањама Србије*, Саопштења XXX-XXXI, Београд 1998/1999, 175-192.
- Ђ. Митровић, *Инвентар двора Обреновића у Такову према попису државне коуисије из 1903. године*, Зборник Музеја Рудничко-таковског краја 1, Горњи Милановац 2001, 215 – 234.
- К. Митровић, *Топчидер – двор кнеза Милоша Обреновића*, Београд 2008.
- К. Митровић, *Двор кнеза Милоша Обреновића у: Приватни живот код Срба у XIX веку (прир. А. Столић, Н. Макуљевић)*, Београд 2006, 261-301.
- К. Митровић, *Двор кнеза Александра Карађорђевића у: Приватни живот код Срба у XIX веку (прир. А. Столић, Н. Макуљевић)*, Београд 2006, 302-323.
- К. Митровић, *Представа луксуза у српској визуелној култури средином 19. века (рукопис магистарског рада одбрањеног на Одељењу историје уметности Филозофског факултета у Београду 2011)*.
- Х. Миленовић, *Паркови Београда*, Београд 2006.
- Р. Михаљчић, С. Ћирковић (ур.), *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999.
- А. Моћковић (ур.), *Enciklopedija likovnih umjetnosti I-IV*, Zagreb 1959/66.
- Р. Мрљеш, *Реконструкција и ревитализација Старог здања у Аранђеловцу*, Београд 2009. Прештампано у: Шумадијски записи: Зборник Народног музеја у Аранђеловцу, Аранђеловац 2009.
- М. Недељковић, *Стара Топола фотографска сведочанства 1901 -1950*, Топола 2001.
- М. Недељковић, *Записи о Шумадији, књига 2*, Београд 2000.
- М. Недељковић, *Задужбина краља Петра I, Топола – Оплепац*, 1997.
- М. Недељковић, *Топола Карађорђевог града Оплепац*, Топола 1991.
- С. В. Недић, *Кућа Алексе Крсмановића*, ГГБ XXXV, Београд 1988, 101 – 109;

- С. В. Недић, *О неким питањима изворне архитектуре Новог двора*, Наслеђе III, Београд 2001, 57 – 66.
- С. В. Недић, *Из историје Старог двора*, Наслеђе II, Београд 1999, 11 – 21.
- К. Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-ђорђа*, књ. I, Беч 1883.
- К. Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-ђорђа*, књ. II, Беч 1884.
- П. М. Ненадовић, *Мемоари*, Нови Сад 1893.
- Б. Несторовић, *Развој архитектуре Београда од кнеза Милоша до Првог светског рата 1815-1914*, ГГБ I, Београд 1954.
- Б. Несторовић, *Еволуција београдског стана*, ГГБ II, Београд 1955, 247-266.
- Б. Несторовић, *Јован Илкић, београдски архитекта*, ГГБ XIX, Београд 1972, 253 – 270.
- Б. Несторовић, *Постакадемизам у архитектури Београда (1919-1941)*, ГГБ XX, Београд 1973, 339 – 379.
- Б. Несторовић, *Преглед споменика културе у Србији XIX века*, Саопштења РЗСК X, Београд 1974, 141-169.
- Б. Несторовић, *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд 2006.
- Н. Несторовић, *Грађевине и архитекти у Београду прошлог столећа*, Београд 1937.
- Љ. Никић, *Аутобиографија Анастаса Јовановића*, ГГБ III, Београд 1956.
- Љ. Никић, *Из архитектонске делатности Александра Бугарског у Београду*, Урбанизам Београда 46, Београд 1978, 65.
- А. Николић, *Биографија Атанасија Николића верно својом руком написана*, (прир. М. Сарић, А. Петровић), Флогистон 11, Београд 2001, 175-240.
- М. М. Николић, *Београд у доба кнеза Милоша*, Београд 1954.
- М. М. Николић, *Споменица мушке гимназије у Крагујевцу 1833 – 1933*, Крагујевац 1934.
- С. Новаковић (ур.), *Србија у години 1834: Писма грофа Боа ле Конта де Рињи министру иностраних дела у Паризу о тадашњем стању у Србији*, Споменик СКА XXIV, 1894.

- С. Новаковић, Двадесет година уставне политике у Србији, 1883-1903: Историјско-мемоарске записке к томе времену и к постању и практиковању устава од 1888 и 1901, Београд 1912.
- А. Озер, *Каменички парк – наша Булоњска шума*, у: XVIII столеће – избор из зборника, (ур. Н. Грдинић), Нови Сад 2012, 252-254.
- Д. Ст. Павловић, *Карађорђево град у Тополи*, Саопштења РЗЗСК XXIX, Београд 1997, 225-236.
- Д. Ст. Павловић, *Конзерваторско-рестаураторски радови у Београду. Три зграде из времена кнеза Милоша*, ГГБ II, Београд 1955, 271-306.
- В. Павловић-Лончарски, *Прилог проучавању дела архитекте Стојана Тителбаха у Београду*, Наслеђе II, Београд 1999, 25.
- А. Панџић, *Дворци Војводине*, Београд 2007.
- М. Парис, Ј. Цвејић, *Стање парковских површина око Краљевског и Белог двора*, Београд 2001.
- М. Пауновић, *Београд кроз векове*, Београд 1971.
- Е. А. Пејтон, *Србија – најмлађи члан европске породице или Боравак у Београду и путовања по планинама и шумама унутрашњости 1843. и 1844. године*, Нови Сад 1996.
- N. Pevsner, *Some Architectural Writers of the Nineteenth Century*, Oxford 1972.
- N. Pevsner, *A History of Building Types*, Princeton 1976.
- О. Перић (ур.), *Београд у 19. веку из дела страних писаца*, Београд 1967.
- Б. Перуничкић, *Београдски суд 1819-1839*, Београд 1964.
- Б. Перуничкић, *Управа вароши Београда 1820-1912*, Београд 1970.
- М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842, I-III*, Београд 1898 - 1901.
- М. С. Петровић, *Београд пре сто година*, Београд 1930.
- О. Д. Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, Београд 1899.
- Б. Љ. Поповић, *Историја Министарства иностраних дела Србије*, Београд 2005.
- В. Поповић, *Српски поседи у Румунији у XIX веку*, Зборник радова Народног музеја у Чачку, Чачак 1974, 29-62.

- Д. Поповић, Срби у Војводини III, Од Темишварског до Благовештенског сабора, Нови Сад 1963.
- М. Поповић, *Грбови на јавним здањима Београда (I)*, ГГБ XL/XLI, Београд 1993/1994, 107-120.
- М. Поповић, *Грбови на јавним здањима Београда (II)*, ГГБ XLII, Београд 1995, 59 -77.
- М. Поповић, *Владарско боравиште Стефана Немање у Расу* у: Стефан Немања – свети Симеон Мироточиви (ур. Ј. Калић), Београд 2000.
- М. Поповић, *Двор владара и властеле* у: Приватни живот у српским земљама средњег века, (ур.С. Марјановић-Душанић и Д. Поповић), Београд 2004, 29-63.
- М. Поповић, М. Тимотијевић, М. Ристовић, *Историја приватног живота у Срба од средњег века до савременог доба*, Београд 2011.
- П. Ј. Поповић, *Краљ Александар I - љубитељ архитектуре, уметности и технике уопште*, у: Југославија на техничком пољу 1919-1929, Загреб 1930.
- С. Ј. Поповић, *Путовање по новој Србији*, Београд 1950.
- М. Просен, *Градитељски опус архитекте Александра Ђорђевића (1890 – 1952), Наслеђе*, 7, Београд 2006, 167-202.
- К. Протић, *Ратни догађаји из Првог српског устанка под Карађорђем Петровићем 1804 – 1813*, Годишњица Николе Чупића књ. XIII, Београд 1893, 77 – 268.
- Б. Прпа (ур.), *Живети у Београду II (1842 - 1850)*, Београд 2004.
- Б. Прпа (ур.), *Живети у Београду III (1851 - 1867)*, Београд 2005.
- L. Ranke, *A History of Servia and the Servian Revolution*, London 1853.
- Н. Раносовић, *Намештај у Конаку кнегиње Љубице*, ГГБ VII, Београд 1960, 171-174.
- М. Ристовић (прир.), *Приватан живот код Срба у двадесетом веку*, Београд 2007.
- В. Рихтер, *Прилике у Србији под кнезом Милошем до 1839. године*, Крагујевац 1984.
- М. Ротер, *Проблеми заштите и ревитализације дела Карађорђевог улице у Београду, на потезу Савског пристаништа, (специјалистички рад одбрањен на постдипломским студијама из заштите, ревитализације и проучавања градитељског наслеђа одбрањен на Архитектонском факултету 1991. године)*.

М. Ротер – Благојевић, Архитектура грађевина јавних намена изграђених у Београду од 1830. до 1900. године, (рукопис магистарског рада одбрањен на Архитектонском факултету 1994).

М. Ротер – Благојевић, *Појава првих прописа и стандарда у области грађевинарства у Србији током XIX и почетком XX века*, Изградња 52, Београд 1998, 245 – 258.

М. Ротер – Благојевић, *Стамбена архитектура Београда у 19. и почетком 20. века*, Београд 2006.

М. Roter – Blagojevic, *Basic Typology of the Public Buildings Presented on the Examples Built in Belgrade in Period Between 1830-1900*, Facta Universitatis, University of Nis, Vol 1 No 4, Nis 1997, 509 -524.

М. Ротер – Благојевић, *Основна типологија грађевина јавних намена изграђених у Београду од 1830 – 1900*, АУ 4, Београд 1997, 62 – 68.

Руси без Русије – Српски Руси, Београд 1994.

А. Светиева, *Резбарени тавани, долапи и врати во Македонија*, Скопје 1992.

Н. Симић, *Кнез Милош и српска уметност*, Гласник српске православне уметности I, Београд 1960.

Р. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1971, 465-467.

С. Смирнов, *Краљева црква на Дедињу*, архитектонско – археолошка расправа, Београд, 1935.

М. В. Спасић, *Први београдски двор Обреновића*, Београд 2004.

А. Стаменковић, *Paraden Platz Милоша Великог*, Идејна реконструкција решења Дворског комплекса кнеза Милоша Обреновића, Крагујевац 2008.

Н. Стефановић, *Београд кроз кључаоницу 100 кућа*, Београд 2013.

J. Stevens-Curl, *A Dictionary of Architecture*, Oxford 1999.

Б. Стојановић, *Путовања кроз историју и урбанизам Београда*, ГГБ XX, Београд 1973, 383 – 428.

Д. Стојановић, *Калдрма и асфалт. Урбанизација и европеизација Београда 1890-1914*, Београд 2008.

С. Стојановић, *Српски неимар*, Београд 1912.

В. Стојанчевић, *Београд у делима Тихомира Р. Борђевића*, ГГБ XV, Београд 1968, 143 -163.

- В. Стојанчевић, Карађорђе Петровић, вожд првог српског устанка : 1804-1813. године, Нови Сад 1980.
- В. Стојанчевић (ур.), Историја српског народа V-I, Од Првог устанка до Берлинског конгреса 1804 – 1878, Београд 1981.
- В. Стојанчевић (ур.), Историја Ниша, Од ослобођења Ниша 1878. до 1941., књ. I, Ниш 1984.
- А. Столић, *Приватност у служби репрезентације – Двор последњих Обреновића* у: Приватни живот код Срба у XIX веку (прир. А. Столић, Н. Макуљевић), Београд 2006, 331-358.
- А. Столић, Н. Макуљевић (прир.), Приватни живот код Срба у XIX веку, Београд 2006.
- А. Столић, Краљица Драга Обреновић, Београд 2009.
- Д. Страњаковић, *Кнез Милош према вери и цркви*, Гласник СПЦ бр. 10, Београд, 1960, 262-267.
- Б. Стрика, *Карађорђева Топола*, Загреб 1925.
- М. Тимотијевић, *Ефемерни спектакл за време друге владавине кнеза Милоша и Михаила Обреновића*, Перистил XXXII, Загреб 1988/1989, 305-312.
- М. Тимотијевић, *Народно позориште у Београду – храм патриотске религије*, Наслеђе 6, Београд 2005, 9-42.
- М. Тимотијевић, Рађање модерне приватности. Срби у Хабзбуршкој монархији од краја XVII до почетка XIX века, Београд 2006.
- М. Тимотијевић, *Визитација манастира Шишатовца у XVIII веку. Прилог истраживању ефемерног спектакла*, у: Манастир Шишатовца, Београд 1989, 341-366.
- М. Тимотијевић, *Јубилеј као колективна репрезентација: Прослава 50-годишњице Таковског устанка у Топчидеру 1865. године*, Наслеђе XI, Београд 2008, 9-49.
- М. Тимотијевић, *Престоничка урбана меморија и флексибилна национална географија - саћење младице Таковског грма у Београдском Дворском парку*, Наслеђе 10, Београд 2009, 11-40.
- М. Тимотијевић, Таковски устанак - српске Цвети: о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне репрезентативне културе, Београд 2012.
- А. Тодоровић, *Туристичка валоризација Милошеве и Саборне цркве у Крагујевцу*, Глобус 31, Београд 2006, 115-122.

- Ј. Тодоровић, *Концепт приватног на позорници јавног. Приватни живот на митрополитском двору у 18. веку*, у: *Приватни живот у српским земаљама у освит модерног доба*, (прир. А. Фотић), Београд 2005, 655-686.
- Ј. Тодоровић, Б. Црвенковић, *Истраживање уметничке збирке Дворског комплекса на Дедињу*, Саопштења XLII РЗЗСК, Београд 2010, 367 – 388.
- К. Томовски, *Велешките мајстори и зографи во XIX и XX век. Преглед на творештвото*, Културно наследство св. 5, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје 1959, 51–59.
- С. Тошева, *Конкурс за Бели двор на Дедињу*, ГГБ LXV-LXVI, Београд 1998/1999, 133 – 150 .
- Ф. Тошовић, *О Београду и његовој околини и прошлости*, Београд 1939.
- Н. Trevor-Roper, *Princes and Artists: Patronage and Ideology at Four Habsburg Courts, 1517-1633*, London 1976.
- В. Трифуновић, *Архитектура о Крагујевцу*, Крагујевац 2003.
- Б. Трпковић, *Стари двор на Дедињу*, Свеске ДИУС бр. 16, Београд 1985, 100-105.
- С. Ћирковић, *Владарски двори око језера на Косову*, ЗЛУМС 20, Нови Сад 1984, 67—83.
- С. Ћирковић, *Књаз Михаило Обреновић – Живот и политика*, Београд 2011.
- К. Ћирић, *Топчидер*, Београд 2008.
- Д. Фелдић, *Стари Пожаревац*, Пожаревац 1992.
- F. Haskell, *History and Its Images. Art and Interpretation of the Past*. New Haven – London 1993, 217-235.
- F. Haskell, *Patrons and painters. Art and Society in Baroque Italy*, New Haven – London 1980.
- К. Н. Христић, *Записи старог Београђанина*, Београд 1923.
- Н. Христић, *Мемоари 1840 – 1862*, Београд 2006.
- С. Цветковић, *Вила династије Обреновић у Смедереву*, Смедерево 2008.
- Т. Цвијетићанин (ур.), *Музеј кнеза Павла*, Београд 2009.
- Б. Црвенковић, *Бахчисарајска фонтана у Краљевом двору на Дедињу*, Архив: часопис Архива Југославије, год.12, бр.1 – 2, Београд 2011, 99 – 113.

Б. Црвенковић, *Паја Јовановић и маузолеј Карађорђевића на Опленцу*, Шумадијски записи: зборник радова Музеја у Аранђеловцу, књ.10, бр.6, Аранђеловац 2012.

Е. Челеби, *Путотис, Одломци о југословенским земљама*, Сарајево 1979.

Д. Чоловић, С. Чоловић, Марија Карађорђевић – Краљица Мајка, Београд 2001.

М. Целебцић, *Кнез Милош и српске власти према старинама и уметности у Србији 1815-1839*, Архивска грађа за историју Народног музеја књ.1, Београд 1969.

С. Шакота, *Топола и Оплепац*, Топола 1971.

Ј. Шафарик, Љ. Дурковић-Јакшић, М., Трипковић, (ур.) *Известије о путовању по Србији 1846.године*, Ваљево 1993.

Ж. Шкаламера, *Мапа једног дела београдског дистрикта из 1721. године*, ГГБ XVII, Београд 1970, 43 – 68.

Ж. Шкаламера, *Београдска Нова Доња варош у XVIII веку*, Београд 1971, 53-75.

Ж. Шкаламера, *Архитекта Никола Краснов (Москва 1864 – Београд 1939)*, Свеске ДИУС 14, Београд 19

К. Шорске, *Fin-de-Siecle у Бечу – Политика и култура*, Београд 1998.

Архивска грађа

Архив Србије, Фонд Кнежеве канцеларије

Архив Југославије, Фонд Краљевског двора

Архив САНУ, посебни фондови

Народна библиотека Србије, посебни фондови

Архива Политике

Архива Вечерњих новости

Архива Фонда краљевски двор

Архива Задужбине „Оплепац“

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Тијана Борић је рођена 1979. године у Београду. Основну школу и већи део гимназије похађала је, такође, у Београду, а матурирала је у Сједињеним Америчким Државама. Студирала је историју уметности на Филозофском факултету у Београду где је, 2003. године на Катедри за историју архитектуре, одбранила дипломски рад Архитектонско-урбанистички развој Теразија, под менторством проф.др. Александра Кадијевића. Већ на првим годинама основних студија усмерила је своје интересовање на период новије српске архитектуре. Публиковала је више стручних радова из ове области истраживања у научним часописима Архитектура и урбанизам и Наслеђе, и у зборницима домаћих и међународних научних скупова на којима је узимала учешћа. Добитник је стипендија Норвешке владе и Фондације Краљевског дома Карађорђевића за најбоље студенте у Србији. Током основних и магистарских студија била је носилац стипендије Фонда за научни подмладак, Министарства просвете и Министарства науке и технолошког развоја Републике Србије.

Током пет година, радила је као шеф уметничког одељења и уметнички менаџер на Дворском комплексу на Дедињу, где стиче и звање кустоса. Организовала је изложбе предмета из Уметничке збирке Дворског комплекса и сарађивала на реализацији пројеката конзервације, рестаурације и презентације уметничких дела из дворске колекције под стручним надзором Народног музеја, као и на пројекту каталогизације ликовне збирке Дворског комплекса на Дедињу под руководством проф. др Јелене Тодоровић.

Уписана је 2008. године на докторске студије Историје уметности на Катедри за историју архитектуре под менторством проф. др. Александра Кадијевића. Говори енглески, италијански и француски језик.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а _____ Тијана Борић _____

број уписа _____

Изјављујем

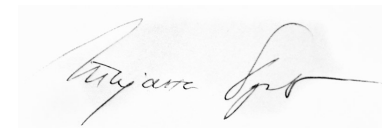
да је докторска дисертација под насловом

Дворови династија Обреновић и Карађорђевић у Србији

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршила ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, _____ 28. 02. 2014. _____

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Тијана Борић

Број уписа _____

Студијски програм _____

Наслов рада Дворови династија Обреновић и Карађорђевић у Србији

Ментор др Александар Кадијевић, редовни професор Одељења Историје уметности Филозофског факултета, Универзитет у Београду

Потписани Тијана Борић

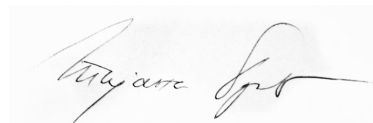
изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 28. 02. 2014.

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Дворови династија Обреновић и Карађорђевић у Србији

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално

3. Ауторство – некомерцијално – без прераде

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима

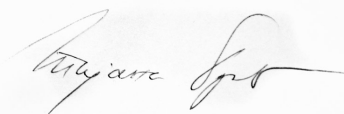
5. Ауторство – без прераде

6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

У Београду, _____ 28. 02. 2014. _____

Потпис докторанда

1. Ауторство - Дозвољавање умножавања, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољавање умножавања, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољавање умножавања, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавање умножавања, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прераде. Дозвољавање умножавања, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољавање умножавања, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.